

गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनहरूको
सङ्कलन तथा विश्लेषण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

कमल मणि चालिसे
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर
२०७२

शोध निर्देशक

प्रा.डा. राजेन्द्र प्रसाद पौडेल

गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनहरूको
सङ्कलन तथा विश्लेषण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

कमल मणि चालिसे
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर
२०७२

शोध निर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षमा अध्ययनरत छात्र कमल मणि चालिसेले दसौं पत्रको प्रयोजनार्थ 'गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनहरूको सङ्कलन तथा विश्लेषण' शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा रही तयार गर्नु भएको हो । क्षेत्रीय अध्ययनमा आधारित यस शोधपत्रमा उहाँको लगनशीलता र मिहिनत परेको छ । तसर्थ आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति:

.....
डा. राजेन्द्र प्रसाद पौडेल

(प्राध्यापक)

शोधनिर्देशक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत केन्द्रीय क्याम्पसका छात्र कमल मणि चालिसेले त्रि.वि., स्नातकोत्तर तहमा नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गर्नु भएको 'गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनहरूको सङ्कलन तथा विश्लेषण' शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम (विभागीय प्रमुख) .....

२. प्रा.डा. राजेन्द्र प्रसाद पौडेल (शोधनिर्देशक) .....

३. प्रा.डा. पारस मणि भण्डारी (वाह्य परीक्षक) .....

मिति: २०७२/०८/२४

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तहको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु प्रा. डा. राजेन्द्र प्रसाद पौडेलको कुशल निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आइपरेका विविध समस्याहरूसँग जुध्ने प्रेरणा दिँदै सही पथ प्रदर्शन गराएर अधि बढ्न उत्प्रेरित गरी आफ्ना कतिपय व्यावहारिक कार्यहरूलाई पन्छाएर मार्ग निर्देशन गर्नु भएकोमा उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञता एवम् श्रद्धा व्यक्त गर्दछु । यस शोधपत्रको प्रस्ताव स्वीकृत गरी शोधकार्य गर्नका लागि अनुमति प्रदान गर्नुहुने तथा आवश्यक सल्लाह दिई उत्प्रेरित गर्नुहुने विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरु प्रा. डा. देवीप्रसाद गौतमज्यूप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यस्तै मलाई शोधपत्र लेखन कार्यमा अमूल्य सरसल्लाह र सुझाव दिएर सहयोग गर्नुहुने आदरणीय गुरुवर्गप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । पुस्तक, पत्रिका तथा अन्य लेख उपलब्ध गराई सन्दर्भ सामग्री सङ्कलन गर्न सहयोग गर्ने केन्द्रिय पुस्तकालय, सङ्घसंस्था तथा मित्रहरूप्रति कृतघ्न छु ।

लोकभजनको क्षेत्रमा चासो र जिज्ञासा राख्ने गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रका आदरणीय भजन मण्डली व्यक्तित्वहरू जसले मलाई रोचक र उत्कृष्ट भजनहरू उपलब्ध गराई शोधकार्यमा सहयोग पुऱ्याउनु भयो उहाँहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञतापूर्वक धन्यवाद अर्पण गर्न चाहन्छु । मलाई वाल्यकालमा सुमधुर स्नेह दिँदै अक्षरारम्भ गराई पठनपाठनका निम्ति पाठशाला पठाई शिक्षा आर्जन गर्न उत्प्रेरणा दिने पुजनीय स्वर्गीय पितामाता जोखुलाल चालिसे र नन्दकुमारी चालिसेप्रति श्रद्धासुमन अर्पण गर्दै म पितृगणप्रति सदैव ऋणी छु । शोधपत्र तयारीको क्रममा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने भाइ ज्ञानेश्वर चालिसे साथै जीवनका सङ्घर्षपूर्ण प्रत्येक घडीमा सद्भावपूर्वक सहयोग गर्ने श्रीमती सावित्रा चालिसेलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । त्यसै गरी कुनै भर्को नमानी छिटो छरितो रूपमा शोधकार्य शुद्धसँग टङ्गन गरी सहयोग पुऱ्याउनु हुने साथी नारायण बस्नेतप्रति आभार प्रकट गर्दछु । अन्त्यमा म यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका निम्ति त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष पेस गर्दछु ।

कमल मणि चालिसे
स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्ष
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर
शैक्षिक सत्र २०६७-२०७०
परीक्षा क्रमाङ्क : २८०२६९
त्रि.वि. दर्ता नं. ६-१-९९९-१६४०-२००५
मिति: .....

विषय सूची

पृष्ठ सङ्ख्या

अध्याय एक

शोध परिचय

१.१ शोध शीर्षक	१
१.२ शोध प्रयोजन	१
१.३ विषय परिचय	१
१.४ समस्या कथन	३
१.५ शोधकार्यको उद्देश्य	४
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा	४
१.७ शोध कार्यको औचित्य, महत्व र उपयोगिता	६
१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन	७
१.९ शोध विधि	७
१.१० शोधपत्रको रूपरेखा	८

अध्याय दुई

गुल्मी जिल्ला अन्तर्गत मुसिकोट क्षेत्रको सामान्य चिनारी

२.१ गुल्मी जिल्ला अन्तर्गत मुसिकोट क्षेत्र	९
२.२ मुसिकोट राज्यको नामाकरण	१०
२.३ मुसिकोट राज्यको सिमाना र क्षेत्र	१२
२.४ अहिलेको मुसिकोट	१४
२.५ जनसङ्ख्या	१५
२.६ पेशा व्यवसाय	१६
२.७ हावापानी र वनस्पति	१६
२.८ शिक्षा, स्वास्थ्य तथा खानेपानी	१७

अध्याय तिन

लोकभजनको सैद्धान्तिक परिचय

३.१ पृष्ठभूमि	१९
३.२ लोकभजनको परिचय	२०

३.३ लोकभजनको परिभाषा	२२
३.४ लोकभजनका तत्वहरू	२३
३.५ लोकभजनको वर्गीकरण	२८

अध्याय चार

गुल्मी जिल्ला अन्तर्गत मुसिकोट क्षेत्रका सगुण र निर्गुण भजनको सङ्कलन

४.१ पृष्ठभूमि	३३
४.२ मुसिकोट क्षेत्रका सगुण र निर्गुण भजन	३३
४.२.१ पाञ्चायन आरती	३३
४.२.२ पञ्चदेव भजन	३४
४.२.३ दशअवतार आरती भजन	३६
४.२.४ प्रार्थना भजन	३७
४.२.५ स्वस्थानी ब्रतकथामा आधारित भजन	३८
४.२.६ ध्रुव चरित्र भजन	४३
४.२.७ कृष्ण चरित्र भजन	५१
४.२.८ रामभक्ति धारामा आधारित लोकभजन	७०
२.२.९ निर्गुण भजनहरू	११६

अध्याय पाँच

मुसिकोट क्षेत्रका सगुण र निर्गुण भजनहरूको विश्लेषण

५.१ आरती भजन	१२६
५.१.१ पञ्चायन आरती, पञ्चदेव आरती भजन, दशावतार आरती र प्रार्थना भजनको विश्लेषण	१२६
५.२ स्वस्थानी ब्रतकथामा आधारित भजनको विश्लेषण	१३४
५.३ ध्रुव चरित्र भजनको विश्लेषण	१४४
५.४ कृष्ण चरित्र भजनको विश्लेषण	१५०
५.५ रामभक्ति धारामा आधारित लोकभजनको विश्लेषण	१६२
५.६ मुसिकोट क्षेत्रका निर्गुण भजनको विश्लेषण	१७२

अध्याय छ
उपसंहार

६.१ सारांश

१७९

६.२ प्राप्ति

१८१

सन्दर्भ सामग्री सुची

परिशिष्ट : सामग्री सङ्कलनमा सहयोगी व्यक्तिहरूको विवरण

अध्याय एक

शोध परिचय

१.१ शोध शीर्षक

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक 'गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन तथा विश्लेषण' रहेको छ ।

१.२ शोध प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विषयको द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजन निम्ति तयार पारिएको हो ।

१.३ विषय परिचय

अलिखित काव्यकुञ्ज नै लोक साहित्य हो । लोक साहित्य मौखिक परम्परामा हुर्किएको सर्वसाधारण लोकका बौद्धिक प्रयत्नहरूबाट निष्पन्न लोकको अभिव्यक्ति हो । मौखिक रूपमा अभिव्यक्त र मौखिक रूपमै एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सुरक्षित हुने लोक साहित्यलाई समाजको दर्पणका रूपमा लिइन्छ । जनताको हृदयको उद्गार, रम्य र सरल भाषामा रचिएको मानव मुटुको स्पन्दनबाट प्रस्फुटित मीठो र आकर्षणमय मौखिक साहित्य नै लोक साहित्य हो । मौखिक परम्पराद्वारा नै जीवन्त रहेको लोक साहित्यका विविध विधाउपविधाहरू रहेका छन् । उर्वर लोक साहित्यिक रचनाका रूपमा लोकगीत, लोकगाथा, लोकनाटक र लोककाव्यलाई लिइन्छ । यी विधाहरूसँग सामिप्यता गाँसेको र आफ्नै छुट्टै पहिचान बनाउन सफल लोकभजन पवित्र धार्मिक कार्य, पर्व, संस्कारगत उत्सवहरूमा विभिन्न वाद्यवादनहरूको सहारा लिई रागात्मक, गेयात्मक प्रस्तुतिद्वारा प्रस्तुत गरिने आध्यात्मिक, धार्मिक एवम् सामाजिक भक्तिमूलक भावनाले ओतप्रोत सरल र रमणीय आनन्दप्रदायक लोकसाहित्यिक रचनाका रूपमा लोकभजनलाई लिन सकिन्छ ।

लोकभजनको उत्पत्ति सम्बन्धमा कुनै ठोस प्रमाण नपाइए पनि यसको निकै पुरानो परम्परा रहिआएको छ । मानव उत्पत्ति र विकास एवम् सभ्यताको उत्थानको क्रममा भाषाको विकाससँगै यसको सुरुवात भएको हुनुपर्ने कुराको अनुमान हुन पुग्दछ । हाम्रा प्राचीन धार्मिक ग्रन्थहरूमा भक्तिभावपूर्ण स्तुतिहरू भेटिन्छन् । लोकभजन पनि भक्तिमूलक

परम्परामा मौखिक रूपमा व्यक्तव्यक्त हुँदै अतीतदेखि वर्तमानसम्म अस्थित्वमा रहेको छ । ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई हेर्दा कालीभक्त (२०२८) का अनुसार “भारतका कुनै अज्ञात ठाउँमा अतीतका अज्ञात समयमा बनेर गढकुमाउँ लगायतदेखि पूर्व नेपाल लगायत दार्जिलिङ्ग, सिक्किम, भुटान तहका पहाडका क्षेत्री-बाहुन समाजमा अद्यावधि यौटै किसिमका भाका साहित्यमा गाउँदै छन्” भनिएको छ । लौकिक संस्कृत साहित्यमा स्तुति परम्परा वा स्तोत्र काव्यको छुट्टै सुदीर्घ परम्परा छ । हाम्रा अति प्राचीन ग्रन्थहरू वेद, अठार पुराण, रामायण, महाभारत, उपनिषद् आदिमा पनि ईश्वरीय भक्तिभाव प्रकटित भएको पाइन्छ । धार्मिक ग्रन्थमा वाल्मीकि, वेदव्यास, भृगुहरि आदि कविहरूले भक्ति काव्यमा भक्तिभाव प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । नेपाली साहित्य इतिहासमा पनि इन्दिरस, भानुभक्त आचार्य, मोतिराम भट्ट जस्ता कविहरूको भक्ति साहित्यमा ठुलो योगदान देखिन्छ र भक्तिरसले भरिएका काव्य सिर्जना गरेको पाइन्छ ।

यसरी सुदीर्घ परम्पराबाट परम्परित लोकभजन गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रमा पनि निकै रोचकताकासाथ गाउँदै गरिएको पाइन्छ । गुल्मीको मुसिकोट क्षेत्र भन्नाले खास गरी मुसिकोट र बडागाउँ गाउँ विकास समिति रहेका छन् । यस क्षेत्र आसपासका हस्तिचौर, पौदी अमराई, वामीटक्सार, कुर्घा, पराल्मी र अर्खले गाउँ विकास समितिका केही भाग मुसिकोट क्षेत्र अन्तर्गतको भजनको अध्ययन गर्दा समेटिन पुग्दछन् । यहाँ ब्राम्हण, क्षेत्री, ठकुरी, मगर, कुमाल, गुरुङ्ग, सन्यासी, दलित आदि जातका मान्छेहरूको बसोबास छ । तिनीहरूमध्ये धेरै जसो हिन्दु धर्मावलम्बी छन् । हिन्दु धर्ममा संस्कारित विभिन्न चाडपर्व, ब्रतपूजा उपासना, उत्सव आदि यहाँका बासिन्दाहरूले मनाउने गरेका छन् । तिनीहरूले विभिन्न पूजाआजा, चाडपर्व र उत्सवहरूमा ईश्वरप्रति भक्तिभाव प्रकट गर्दै ईश्वरको सामिप्यता प्राप्त र मोक्षको कामना गर्दै भजन गाउँछन् । लोकभजन लोकले बुझ्ने र गाउने भाषामा अभिव्यक्त हुन्छ । सम्पूर्ण सृष्टिको कारण ईश्वरीय शक्तिलाई स्वीकार्दै ईश्वरको प्रार्थना र भक्तिभावबाट मात्र मानव जातिको कल्याण र मोक्ष गति प्राप्त गर्न सकिने कुरालाई आध्यात्मिक चिन्तनका रूपमा लिँदै भजनकीर्तनबाट यस लोकमा सुखशान्ति र परलोकमा परमापद अर्थात् मोक्ष प्राप्त हुने गर्दछ भन्ने भावनामा नै भजन गाइने गरिएको छ । परम्परित रूपमा चल्दै आएका र लोक समुदायले सहज र स्वभाविक रूपमै अंगालिएका आध्यात्मिक, धार्मिक, शिक्षाप्रद र मनोरञ्जनपूर्ण मौखिक धार्मिक गाथा, पुराणहरूबाट सार सङ्क्षिप्त खिचिएको ईश्वरीय शक्तिको महिमा गान, प्रार्थनागीत, मन्त्र

जप नै लोकभजन हो । लोकभजनले लोकका सामाजिक, सांस्कृतिक तथा मनोरञ्जनात्मक क्षेत्रलाई समेटेको देखिन्छ ।

भजनकीर्तन खास गरी विभिन्न ब्रतपूजाको अवसरमा मठमन्दिर, धार्मिक अनुष्ठानिक समारोह तथा घर आँगनमा धार्मिक कार्य सम्पन्न गरी वाद्यवादन र नृत्यसँग गायन प्रस्तुत गरिन्छ । लोकभजनले मानिसलाई धर्मप्रति लालयित गराउँछ र आध्यात्मिक चिन्तनतर्फ डोराउँछ । यसका साथै नैतिक शिक्षा, अनुशासन, नम्रतातर्फ प्रवृत्ति गराउने काम गर्दछ । लोकभजनको अध्ययन गर्ने क्रममा यस मुसिकोट क्षेत्रमा व्यापक रूपमा प्रचलित लोकभजनको अभैसम्म व्यवस्थित अध्ययन नभएकाले प्रस्तुत अध्ययन यस क्षेत्रका लोकभजनको क्षेत्रगत अध्ययन तथा विश्लेषणमा केन्द्रित छ ।

१.४ समस्या कथन

लोकभजन मौखिक वा श्रुति परम्परामा जनमानसमा जीवन्त रहेको देखिन्छ । लोक जनजीवनमा जमेर ख्याती कमाएको गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनहरूको अध्ययनलाई हेर्दा गुल्मी जिल्लामा नै लोकभजनको अध्ययन ज्यादै कम मात्रामा भएको देखिन्छ । हरिप्रसाद चुँदालीले 'गुल्मी जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण' (२०६३), शीर्षकमा शोधपत्र लेखिएको र भजनको वर्गीकरण एवम् विश्लेषण गरिएको पाइन्छ तापनि उक्त शोध पत्रमा गुल्मी जिल्लाका दक्षिणवर्ती क्षेत्रका भजनहरूको मात्र अध्ययन गरिएको छ । त्यस्तै विष्णुप्रसाद घिमिरे (२०६९), ले 'गुल्मी धुर्कोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनको अध्ययन' शीर्षक शोधपत्रमा गुल्मीको धुर्कोट क्षेत्रका भजनको अध्ययन गरेका छन् । यसरी गुल्मी जिल्लाको दक्षिणवर्ती क्षेत्र र पश्चिमोत्तर क्षेत्रका भजनको अध्ययन गरिएको भए पनि यस मुसिकोट क्षेत्रका लोकभजनहरूको उल्लेख गरिएको छैन । भजनको संरचक तत्वका आधारमा अध्ययन अनुसन्धान पनि भएको छैन । मुसिकोट भेगमा प्रचलित लोकभजनहरूको अध्ययन अनुसन्धान नहुनु प्रमुख समस्या हो । यस शोधकार्यसँग सम्बन्धित मुख्यमुख्य समस्याहरू निम्न लिखित रहेका छन् :

क) गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनको स्वरूप के कस्ता छन् ?

ख) उक्त क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनको विश्लेषण के कसरी गर्न सकिन्छ ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

यस शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनहरूको व्यवस्थित अध्ययन गर्नु रहेको छ । यससँग सम्बन्धित उद्देश्यहरू बुँदागत रूपमा निम्नानुसार रहेका छन् :

- क) यस क्षेत्रका विभिन्न प्रकारका लोकभजनहरूको सङ्कलन गरी स्वरूपगत परिचय दिनु ,
- ख) सङ्कलित लोकभजनहरूको संरचनागत तत्वका दृष्टिले विश्लेषण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली लोक साहित्यको अध्ययनको क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न लोकसाहित्यका रचनाहरूको अध्ययन गरेको पाइन्छ । खास गरी लोक साहित्यिक रचनाहरू लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोकनाटक, उखानटुक्का, आदिको अध्ययन गरेको पाइन्छ । अध्ययनको प्रयास जारी रहेको छ । लोकभजनको अध्ययन भने लोक साहित्यका अरु विधाउपविधाका तुलनामा कमै भएको पाइन्छ । लोकसाहित्य सम्बन्धी पुस्तकहरूमा भजनको सामान्य परिचय दिएको पाइन्छ । लोकभजनका सम्बन्धमा गहन विश्लेषण र मूल्याङ्कन भएको पाइँदैन । लोकगीतको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा भजन, भजने गीत, चुड्का, धार्मिक गीत, स्तुति गीत शीर्षक दिएर विभिन्न विद्वान्हरूद्वारा सामान्य चर्चा गरेको पाइन्छ । लोकभजनको पूर्वकार्यको विवरण र समीक्षा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

सत्यमोहन जोशी (२०१४ : १४५), 'हाम्रो लोक संस्कृति' मा लोकगीतलाई विभक्त गर्न सकिने विभिन्न आठ बुँदा अन्तर्गत भजनका रूपमा गाइने लोक गीत (जस्तो चुड्का, वालन) भन्दै भजनलाई पहिलो पङ्क्तिमा राखेका छन् ।

जनकलाल शर्मा (२०२०), 'जोसमनी सन्तपरम्परा र साहित्य' मा राग र भजन सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन गरेको पाइन्छ ।

प्रदिप रिमाल (२०१८: १३), 'कर्णाली लोक साहित्य' मा लोकगीत अन्तर्गत भजन उपशीर्षकमा सङ्क्षिप्त उदाहरण सहित कृष्णको बाँसुरी लेख उपलब्ध छ ।

धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी (२०४१ : १००-१३३), 'नेपाली लोक साहित्यको विवेचना' मा लोकगीतका विशेषता, वर्गीकरण र विश्लेषण प्रस्तुत गर्ने क्रममा सामान्य

लोकगीत अन्तर्गत चुड्का भजनको र ब्रतसम्बन्धी गीतमा भजनको प्रकृति अनुसार मोटामोटी विभाजन गरी अध्ययन गरेका छन् ।

धर्मराज थापा (२०५०: १२१), 'चितवन दर्पण' मा चितवनका आदिवासी थारु समुदायमा प्रचलित लोकगीत, गाथा, भजन एवम् दुर्गादेवीका गीतहरू सङ्कलन गरी अध्ययन गरेको पाइन्छ ।

हंसपुरे सुवेदी (२०५५: ३५), 'नेपाली लोक जीवन : लोक विश्वास' मा पुण्य पाप र धर्म, स्वर्ग, नरक जस्ता भजन सिर्जनाका आधारहरू प्रष्ट्याएका छन् ।

शम्भु प्रसाद कोइराला (२०५५: ६३), 'लोक साहित्य सिद्धान्त र विश्लेषण' मा नेपालमा प्रचलित भजनलाई चार प्रकारमा बाँडेका छन्-चुड्के भजन, लम्बरी भजन, प्रभाती भजन आरती भजन, अनि सोको उदाहरण उल्लेख गरेका छन् ।

कृष्णप्रसाद पराजुली (२०६४: २३२-२३६), 'नेपाली लोकगीतको आलोक' मा नेपाली लोकगीतको वर्गीकरण गर्दा वर्षचक्रीय लोक गीत र जीवन चक्रीय लोकगीतमा वर्गीकृत गर्दै जीवन चक्रीय गीतको उपशीर्षक अन्तर्गत धार्मिक गीतमा भजनको छोटो चर्चा गरेका छन् ।

भविन्द्र महत (२०६०), 'गुल्मी जिल्लाको पश्चिमोत्तर क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतको अध्ययन' शीर्षक शोधपत्रमा लोकगीत अन्तर्गत बाह्रमासे शीर्षकमा दशअवतार भजन, प्रेममण्डल भजन, कर्ता नचाउने भजन भनी केही भजन सङ्कलन गरेका छन् ।

रविलाल कँडेल (शर्मा) को 'श्री रविकृत रामायण' (दो.सं. २०५३) नामक पुस्तकमा केही भजनहरू पाइन्छन् ।

हरिप्रसाद चुँदाली (२०६३), 'गुल्मी जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण' शीर्षक शोधपत्रमा गुल्मी जिल्लाका दक्षिणवर्ती क्षेत्रका भजनको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गरेका छन् ।

गणेशप्रसाद शर्मा (२०६५), 'चितवन भरतपुर क्षेत्रमा प्रचलित भजनहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण' शीर्षक शोधपत्रमा चितवन भरतपुर क्षेत्रका भजनको अध्ययन गरेका छन् ।

भानुभक्त पोखरेल (२०६८), 'प्यूठान जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण' शीर्षक शोधपत्रमा प्यूठान जिल्लाका लोकभजनहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गरेका छन् ।

विष्णुप्रसाद घिमिरे (२०६९), 'गुल्मी धुर्कोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनको अध्ययन' शीर्षक शोधपत्रमा गुल्मीको धुर्कोट क्षेत्रका भजनको अध्ययन गरेका छन् ।

हिमबहादुर थापा (२०७०), 'भजनमाला सङ्ग्रह' मा केही आरती भजन र भागवत पुराण, एकादशी महिमा, गरुड पुराण, महात्म्यसार, लगायत केही सङ्कलित र निर्गुण भजनहरू पाइन्छन् ।

लोक साहित्यको अध्ययनको क्रममा भएका प्रयासहरूमा विभिन्न अनुसन्धानात्मक खोज भइरहेको पाइन्छ । वर्तमानमा आएर शैक्षिक एवम् प्राज्ञिक क्षेत्रहरूबाट लोक साहित्यको खोज अनुसन्धान एवम् अध्ययनको क्रममा व्यापकता ल्याउने प्रयास भइरहेको भए तापनि लोकभजनको अध्ययनमा कमी नै भएको महसुस हुन्छ । क्षेत्रीय रूपमा छरिएर रहेका लोक साहित्यिक रचनाहरूलाई प्रकाशमा ल्याउनका निम्ति र यस मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनहरूको अध्ययन अभावलाई परिपूर्ति गर्ने उद्देश्य लिई यहाँका प्रचलित भजनहरूलाई अध्ययनको केन्द्रविन्दू बनाएर यो शोधकार्य गरिएको छ । माथि उल्लेखित पूर्वकार्यहरूले यस शोधकार्यलाई व्यवस्थित गर्नमा सहयोग पुगेको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

यस शोधकार्य अन्तर्गत गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनहरूको सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित विविध प्रकारका लोकभजनहरूलाई एकै ठाउँमा समायोजन गरी अनुसन्धानात्मक अध्ययन गरिनु नै शोधकार्यको औचित्य हो । यो शोधकार्य प्राज्ञिक एवम् अनुसन्धानात्मकताका दृष्टिले औचित्यपूर्ण छ । यस मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलनमा रहेका भजनहरूको सङ्कलन गरिनु र त्यसको विधागत अध्ययनले शोधकार्यको महत्त्वलाई निर्धारण गर्दछ । यो शोधकार्य यस अर्थमा महत्त्वपूर्ण भएको छ कि जसको अध्ययन यस पूर्व भएको छैन । त्यही अध्ययन अभावलाई परिपूर्ति गर्नु नै यस शोधकार्यको महत्त्वपूर्ण उपलब्धी भएको छ । यसको उपयोगिता लोकभजनका सहृदयी पाठकहरूका निम्ति तथा लोक साहित्यका क्षेत्रमा अध्ययन

गर्ने विद्वत् वर्गका निमित्त महत्त्वपूर्ण हुनेछ । लोकभजनमार्फत यस क्षेत्रको धार्मिक, सांस्कृतिक एवम् परम्परागत रीतिस्थिति तथा चालचलनहरूको भ्रलक समेत प्राज्ञिक क्षेत्रमा प्रदान गर्न सक्नु नै यस शोधकार्यको उपयोगिता ठानिएको छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

यस शोधकार्यको भौगोलिक सीमा अन्तर्गत गुल्मीको मुसिकोट क्षेत्रका वडागाउँ, मुसिकोट, हस्तिचौर, वामिटक्सार, पराल्मी र अर्खले गाउँ विकास समिति गरी ६ वटा गाउँ विकास समितिहरूमा प्रचलित लोकभजनहरूको सङ्कलन र तिनको विश्लेषणमा आधारित छ । त्यस्तै यसको विषयगत सीमाभित्र लोकभजनको सैद्धान्तिक आधारलाई लिएर तिनको संरचक तत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यसरी भौगोलिक क्षेत्र, विषयगत र सैद्धान्तिक सीमाङ्कनको दायराभित्र रहेर यस शोधकार्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.९ शोध विधि

शोधकार्यका लागि प्रथमतः शोधखोज सामग्री र त्यसलाई विश्लेषण विवेचना गर्ने सैद्धान्तिक आधार खोजी त्यसका आधारमा शोधकार्य निष्पन्न गरिन्छ । यो शोधपत्र तयार गर्नका निमित्त निम्न लिखित अध्ययन विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ :

क) शोध सामग्री सङ्कलन विधि

शोधकार्यसँग सम्बद्ध विभिन्न सामग्री नै शोध सामग्री हुन् । यस्ता विभिन्न शोध सामग्री सङ्कलन गरी एकत्रित पार्नु नै शोध सामग्री सङ्कलन हो । यस शोधकार्यको अध्ययन उद्देश्य लोकभजनको क्षेत्रगत (मुसिकोट क्षेत्र) अध्ययन भएकाले प्राथमिक स्रोतका सामग्री सङ्कलन क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिको उपयोग गर्दै कार्यक्षेत्र स्थलबाट सङ्कलन गरिएको छ । द्वितीयक स्रोत सामग्री सङ्कलन चाहिँ क्षेत्रीय अध्ययन पद्धति बाहेक सैद्धान्तिक रूपमा विश्लेषण गरिएका पुस्तकालयीय पद्धति समेतको सदुपयोग शोध सामग्री सङ्कलनमा गरिएको छ ।

ख) विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधकार्य लोक साहित्य र त्यसमा पनि लोकभजनसँग सम्बद्ध भएकाले यसमा लोकभजनको विश्लेषण गर्दा वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक पद्धतिको उपयोग गर्दै सङ्कलित लोकभजनलाई निम्न लिखित तत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ :

- १) कथानक (आख्यान तत्व)
- २) पात्र
- ३) परिवेश
- ४) उद्देश्य
- ५) सङ्गीत (गीतितत्व)
- ६) भाषाशैली
- ७) रस र भाव

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

शोधपत्रलाई सिलसिलाबद्ध एवम् व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि अध्याय, शीर्षक, उपशीर्षक आदि खण्ड वा भागमा विभाजन गरी रूपरेखा निर्धारण गरिनु पर्दछ । शोधपत्रको स्वरूपलाई व्यवस्थित एवम् मर्यादित तुल्याउनका साथै यसको औचित्य स्पष्ट पार्न सहज बनाउने लक्ष्यका साथ यस शोधपत्रलाई निम्नानुसार अध्यायमा शीर्षकीकरण गरिएको छ :

अध्याय एक : शोध परिचय

अध्याय दुई : गुल्मी जिल्ला अन्तर्गत मुसिकोट क्षेत्रको सामान्य चिनारी

अध्याय तिन : लोकभजनको सैद्धान्तिक परिचय

अध्याय चार : मुसिकोट क्षेत्रका सगुण र निर्गुण भजनहरू

अध्याय पाँच : मुसिकोट क्षेत्रका सगुण र निर्गुण भजनहरूको विश्लेषण

अध्याय छ : उपसंहार

सन्दर्भ सामग्रीहरूको सूची

परिशिष्ट

अध्याय : दुई

गुल्मी जिल्ला अन्तर्गत मुसिकोट क्षेत्रको सामान्य चिनारी

२.१ गुल्मी जिल्ला अन्तर्गत मुसिकोट क्षेत्र

धार्मिक, ऐतिहासिक, पौराणिक र सांस्कृतिक दृष्टिले निकै महत्वपूर्ण गुल्मी जिल्ला पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत लुम्बिनी अञ्चलमा पर्ने एक पहाडी जिल्ला हो । गुल्मी जिल्लामा २०१९ साल अघि अर्घाखाँची पनि पर्दथ्यो तर २०१९ सालको प्रशासनिक विभाजनपछि यस जिल्लाबाट अर्घाखाँची जिल्ला स्वतन्त्र भयो (भण्डारी, स्नातकोत्तर शोधपत्र, २०५७ : ८) ।

भौगोलिक अवस्थिति अनुसार यो जिल्ला २७° ५५" उत्तरी अक्षांशदेखि २८° २७" उत्तरी अक्षांश र ८३° १३" पूर्वदेखि ८३° ३५" पूर्वी देशान्तरबिच पर्ने यो जिल्ला उत्तर-दक्षिण साँघुरो परेर पूर्व-पश्चिम लाम्चो आकृतिको छ (सुवेदी २०५५:१०) ।

यस जिल्लाको पूर्वमा पाल्पा र स्याङ्जा, पश्चिममा प्यूठान, उत्तरमा बागलुङ, पर्वत र दक्षिणमा अर्घाखाँची जिल्ला पर्दछन् । यस जिल्लाको क्षेत्रफल १,२४,५०० हेक्टर (१,२४५ वर्ग कि.मि.) छ (सुवेदी २०५५:१०) ।

धार्मिक ऐतिहासिक, पौराणिक, प्राकृतिक एवम् सांस्कृतिक सम्पदाले भर्षपूर्ण रहेको यस जिल्लामा धार्मिक स्थलहरू रेसुङ्गा, रिडी-रुरुक्षेत्र, जस्ता तीर्थस्थल तथा, मदानेको लेक, धुर्कोट स्थित विचित्र गुफा, वनजङ्गल, खोल्साखोल्सी, लेक-बेंसी, नदीनालाहरूले शोभायमान छ ।

लेक बेंसीहरू रहेको यस जिल्लामा उष्ण, अर्धोष्ण, र शीतोष्ण जलवायु पाइन्छ । जलस्रोतको धनी रहेको यस जिल्लामा पहाडका खोल्साखोल्सीहरूमा पानीका मूल उठेका छन् भने छहरा र भरनाहरू पनि प्रसस्तै छन् । यहाँका प्रमुख नदीहरूमा बडिगाड, कालीगण्डकी, रिडी खोला, पनाहा खोला, निस्ती खोला, छल्दी, हुग्दी प्रमुख हुन् भने स-साना खोलाहरू प्रसस्तै रहेका छन् । गुल्मी जिल्ला अन्तर्गत पर्ने मुसिकोट दरवार क्षेत्रको पनि आफ्नै ऐतिहासिक र सांस्कृतिक महत्व रहेको छ । यहाँ गुल्मी जिल्लाको चिनारी दिनुभन्दा

पनि मुसिकोट क्षेत्रको पहिचान र यहाँको ऐतिहासिक र सांस्कृतिक पक्षलाई सङ्क्षेपमा चिनाउने काम मात्र यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ मुसिकोट राज्यको नामाकरण

बाइसे-चौबिसे राज्यहरू अस्थित्वमा रहेको समयमा चौबिसे राज्य अन्तर्गत मुसिकोट राज्य पर्दथ्यो । यस गुल्मी जिल्लामा धुर्कोट,इस्मा, मुसिकोट र गुल्मी गरी चार वटा चौबिसे राज्यहरू थिए । एकीकरण र राजकाजमा अहम् भूमिका निर्वाह गर्ने गुल्मेली राजकुमारी श्री ५ रणबहादुर शाहकी जेठी रानी राजराजेश्वरीको शैशवकाल पनि यसै जिल्लाको पवित्र तीर्थस्थल रेसुङ्गाको काखमा रहेको गुल्मी दरबारमा भएको थियो (भण्डारी, शोधपत्र, २०५७ : ९) । एकीकरण कालभन्दा अघि अस्थित्वमा रहेका चौबिसे राज्यहरूमध्ये गुल्मी जिल्लामा पर्ने चार राज्यहरूमध्ये मुसिकोट राज्यको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा सर्वप्रथम मुसिकोट राज्यको नामाकरण कसरी रहन गयो भन्ने कुरालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । मुसिकोटको नामाकरण कसरी भयो भन्ने सन्दर्भमा आधिकारिक प्रमाण प्राप्त हुन नसकेको भए तापनि स्थानीय बासिन्दाहरूको भनाइ एवम् हस्तलिखित टिपोट र किम्वदन्तीका आधारमा मुसिकोटको नाम निम्न आधारमा रहेको पाइन्छ :

क) मुसिकोटको दरबार निर्माण गर्दा जग राख्ने समयमा सधैं मुसाले राति जग खोली भत्काउने गरेको र जग उठाउने कार्यमा विघ्न परेकाले मुसाहरूलाई शान्त पार्न श्रीगणेशजीको मूर्ति स्थापना गरी पूजाहोम गरिएको थियो । श्रीगणेशको पूजा गरेपछि मुसाले जग खोल्न पनि छोडेको र निर्माण कार्य पनि सम्पन्न भएको थियो । यसर्थ मुसाको पूजा गरी निर्माण गरेको कोट र यसै अन्तर्गतको राज्य भएकाले मुसिकोट नामाकरण रहन गएको हो (सिंह, २०६९:३६) ।

ख) त्यति बेला राज्यको आमदानीको स्रोत पर्याप्त हुँदैनथ्यो । कुनै पनि सार्वजनिक कार्यहरू झारा तथा श्रमदानमा गरिन्थ्यो । त्यसै गरी यो मुसिकोटको दरबार निर्माण गर्दा मुसिकोटका सबै बासिन्दाहरूले मुष्ठी उठाइ जम्मा गरेको अन्न पानीबाट निर्माण गरिएकोले मुष्ठीकोट भनिएको हो र पछि मुसिकोट हुन गएको हो, भनिएको छ (सिंह ठकुरी, २०६९:३६) ।

ग) मुसि नाम गरेका राजाले सर्वप्रथम राज्य गरी कोट निर्माण गरेको हुँदा यस राज्यको नाम मुसिकोट रहन गएको हो भनिएको छ (सिंह ठकुरी, २०६९:३७) ।

घ) एक किंवदन्ती यस्तो पनि छ-गल्कोट राज्यमा बिरालो र मुसाहरूबिच मैत्री भएछ । बिरालोले अबदेखि मुसा खाने छैन भनी वाचा वाँधेर सिद्राको माला लगाई नयाँ बस्तीतिर बस्ती बसालौं, सबै अर्को नयाँ ठाउँमा गई बसौ भनी मुसाहरूलाई अगाडि लगाएर गल्कोटबाट यतातर्फ हिडेछन् । बाटोमा आउँदै गर्दा मुसाहरूको बथान घट्दै गएछ र एक चलाख मुसोले सो कुरा थाहा पाएर भाईहरू हो हाम्रो बथान घटेको जस्तो लाग्छ, त्यसैले एक लेडे (पुच्छर काटिएको) मुसालाई पछ्याडि लगाएर परीक्षा गरौं भनेछ । त्यसपछि मुसाहरू लेडे मुसोलाई सबैभन्दा पछ्याडि गरी लहरबद्ध भएर अगाडि बढेछन् । त्यसै राति बिरालोले लेडे मुसो पनि खाएछ । त्यस्तो बिरालोको धूर्तचाला थाहा पाएका मुसाहरूले बिरालो समातेर मार्ने सल्लाह गर्न बैठक बसेछन् । बैठकमा मुसाहरूले साहस देखाउदै कसैले पुच्छर त कसैले ढाड, कसैले खुट्टा त कसैले कान समात्न तयार भएछन् तर अन्तिममा त्यो म्याँउ-म्याउँ गर्नेलाई कसले समात्ने भन्ने कुरामा सबै डराएछन् र भन्न थालेछन्-“दुलो खोल भाई हो लेडे मुसो छैन” । यसरी डराएका मुसाहरूले बच्चका निम्ति धमाधम दुलाहरू खोल्न थालेछन् । ओग्रेसो फ्याँकेर बाहिर तर्फ माटो थुपार्न थाल्दा यस क्षेत्रमा धेरै पहिराहरू जान थालेछन् । पहिरोले डराएका यहाँका बासिन्दाहरू ज्योतिषीको परामर्श माग्न पुग्दा ज्योतिषीले मुसाहरूले गरेको उपद्रव शान्त पार्ने उपाय बताएछन् । सोही ज्योतिषीको सल्लाह अनुसार श्रीगणेशको पूजा गरी खड्गकालिकाको मन्दिर समेत बनाएछन् । तब मात्र मुसाहरू शान्त हुन पुगेछन् । यसरी यो क्षेत्रको नामाकरण मुसिकोट रहन गएको हो भन्ने किंवदन्ती जनमानसमा रही रहेको छ (स्थानीय बुढापाकाहरूको भनाइ) ।

यसरी माथि प्रस्तुत चार वटै कथनलाई अलग-अलग विश्लेषण गर्दा बुँदा (क) मा विचार गर्दा सो पछ्याडि केही धार्मिक आस्था र विश्वास लुकेको देखिन्छ । अहिले पनि खड्गदेवीको पूजा गर्दा सर्वप्रथम श्री गणेशजीको नै पूजा गर्ने परम्परा जीवित रहेको छ ।

त्यस्तै बुँदा (ख) तर्फ विचार गर्दा मुष्ठी उठाइ कोट (दरबार) निर्माण गरिएको कुरालाई होइन भन्न सकिदैन । अहिले पनि कोटका नाममा केही गुठीहरू छँदैछन् । यहाँका

बासिन्दाहरूले पूजा (खड्गकालिका-खड्गमहाराज पूजा) गर्न चामल सिधा लगायत धूपध्वजाहरू अहिले पनि चढाउने गरेकै छन् । तसर्थ यो पनि ठिक नै देखिन्छ ।

बुँदा (ग) तर्फ विचार गर्दा मुसि नाम गरेका राजाले राज्य गरेको प्रसङ्ग ऐतिहासिक सम्बन्धसँग जोडिन्छ । ऐतिहासिक प्रमाणिक तथ्य नभएको भए पनि होइन भन्न सकिदैन ।

बुँदा (घ) तर्फ विचार गर्दा जनश्रुति एवम् किंवदन्तीलाई पनि भुल्न मिल्दैन ।

यसरी माथि उल्लेखित तर्कहरूमा यी चार वटै वा कुनै एक तर्क वास्तविक पनि हुन सक्दछ । यद्यपि प्रमाणिक तथ्य भने हामीसँग उपलब्ध भएको पाइदैन । यी कुरा त इतिहासकारले खोज गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

२.३ मुसिकोट राज्यको सिमाना र क्षेत्र

यो राज्य वि.सं. १८४३ असोज ५ गते नेपाल राज्यमा एकीकरण भएको थियो । सो पूर्व यसको पूर्वमा चन्द्रकोट राज्य, उत्तरमा गल्कोट राज्य, दक्षिणमा गुल्मी राज्य र पश्चिममा इस्मा राज्य पर्दथे । मुसिकोट राज्य भित्र पर्ने क्षेत्रहरूमा हाल बाग्लुङ जिल्लाको ग्वालिचौर, दगातुम्डाँडा, रिघा, पाण्डवखानी, खर्वाङ, तिलकदन्या, मनेया, रिघा लगायत थुप्रै इलाकाहरू र अर्लाङकोट, वामीटक्सार, मालारानी, दिब्रुङको केही भाग, आँपचौरको केही भाग, कुर्घा, इन्द्रेगौँडा, कालिरह, बाङ्गे, दलुङ, थुम्का, भराहा, खसथोक, बुढाथोक, ओखरबोट, कुखुरापोले, मल्दी, पालुखा, तोलादी, हर्पुकोट, पेंगा, धरम्पानी, थजाङ, दजाकोट, दोभान, डाँडाथोक, बडागाउँ, आरुपाटा, पाखेडाँडा, गजुङ्गा, भुर्तुङ, कोहो, मैदान, ठुलापोखरा, सिमडाँडा, काभला आदि हुन् । अहिले यसरी पनि सिमा निर्धारणका परिचय दिन सकिन्छ कि मुसिकोट राज्यको पश्चिममा छल्दी खोला हुँदै दक्षिण पूर्वको छल्दी बडीगाड नदी मिल्ने ठाउँ दोभान सोदेखि पूर्व मालिका खोला हुँदै कुर्घाको लेकबाट गुल्मी बाग्लुङ छुट्याउने साँदीखोलाबाट दरमखोला पार हालको बाग्लुङ जिल्लाको छिसवाङ हुँदै रिघा पाण्डवखानीदेखि उत्तर तर्फ दगातुम्डा डाँडाको लेक हुँदै ग्वालिचौर सम्म र गुल्मी जिल्लाको पौदी अरेवा वाङ्गे हुँदै पश्चिम मल्दी, हस्तिचौरको पालुखा भित्रको सम्पूर्ण क्षेत्र साविक मुसिकोट राज्य भित्रको इलाका हुन् । विशाल मुसिकोटको भौगोलिक सिमाना पूर्वमा पर्वत गोलकोट राज्य, पश्चिममा साविकको इस्मा राज्यको क्षेत्र प्यूठानको सिमाना, धुर्कोट र दक्षिणमा पाल्पा राज्यको सिमाना थियो भन्ने रहेको छ । यी कुराहरू थरगोत्र प्रवरावलीमा जातिको उल्लेख

हुँदा र मुसिकोटकी खड्गकालिको पूजा सञ्चालन सम्बन्धी जारी भएका लालमोहर र सनदमा आउने पूजा सामग्रीमा गल्कोट, मरभुडदेखि आउने भन्ने शब्दावली समेतको आधारमा यो सिमानाको यकिन गर्न सकिन्छ । एक किसिमले भन्ने हो भने अहिलेको गुल्मी जिल्लाको क्षेत्रभन्दा विशाल मुसिकोट राज्यको सिमाना कमी थिएन कि जस्तो देखिन्छ । विशाल मुसिकोट राज्य विभाजित भएर नै तिन राज्य (मुसिकोट, ईस्मा र गुल्मी) भएका थिए भने हालका वाग्लुङ जिल्लाका रिघा, ग्वालिचौर लगायतका केही भाग पनि मुसिकोट राज्य अन्तर्गत समावेश थिए (सिंह ठकुरी, २०६९:३८) ।

विभाजन अघिको विशाल मुसिकोट राज्यको क्षेत्र र सिमानाको विषयमा यतिमात्र नभई अरु वृहत क्षेत्र पनि थियो भन्ने आधारहरू पनि छन् । मुसिकोटको क्षेत्र भन्नाले हालको अर्जे र घमिर गाउँ विकास समिति पनि थियो भन्ने थरगोत्र प्रवरावलीको थरको उत्पत्ति शीर्षकमा उल्लेख भएको छ । उल्लेखित व्यहोरा अनुसार कोही पौडी भन्ने गाउँबाट आएकोले पौडेल भएको भन्ने छ भने अर्यालहरूको बारेमा नेपाल सरदको मुसिकोट जिल्लामा अरज्यै गाउँमा आएर बसेका हुनाले अर्याल थर रहन गएको हो । त्यस्तै मुसिकोट जिल्ला मध्ये घमिर गाउँ छ , त्यहाँ बसेका हुनाले घमिर थर रहन गएको हो र पछि घमिरबाट घमिरे हुन गएको हो भनिएको छ ।

त्यसै गरी मुसिकोटकी खड्गकालिकाको पूजा संचालन र दरबन्दी सम्बन्धमा जारी भएको लालमोहर तथा सनदमा सो कोटको लागि व्यवस्थित दरबन्दीमा गल्कोट मरभुडबाट पनि आउने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । आफ्नो राज्यबाहेक अन्य राज्यका बासिन्दाहरूलाई कोटको पूजा सञ्चालनमा अनिवार्य गराउन सकिदैन । कोटको गुठी जग्गा जसले कमाएको छ, उसैले कुत बुझाउनु पर्ने व्यवस्था अनुसार बुझाउनु पर्दथ्यो । मुसिकोट राज्यमा रहेकी खड्गकालिकाको पूजा संचालनका लागि १२७२ मुरी खेत गुठी जग्गाको रूपमा रहेको थियो । पछि विभिन्न कारणहरूले गर्दा सो क्षेत्र कायम रहेको पाइँदैन । सायद यसो हुनुमा एउटा कारण हुन सक्छ, राज्यको साविक क्षेत्रमा कमी आउनु । जस्तै गल्कोट राज्यको कुरा गर्नु पर्दा सो राज्य पहिले पर्वतका राजा डिम्बावमले वि.सं १५४५ तिर गल्कोट विहुकोट र चन्द्रकोटलाई पर्वत राज्यमा गाभेका थिए र पछि राजा प्रतादिनारायण काशी बास जानु अघि आफ्ना ३ भाइ छोराहरूमध्ये जेठा छोरा जितारी मल्ललाई गल्कोट राज्यको भागबण्डा लगाएका थिए । सो अस्थिर समय अघि पछि गल्कोटको क्षेत्र पनि मुसिकोट राज्यको क्षेत्रमा

थियो कि भनी अनुमान गर्ने आधार सनदमा उल्लेखित व्यवस्थाले दर्साएको छ । यसको साथसाथै पञ्चायती व्यवस्थाको अन्तिम कालको समयसम्म पनि जिल्ला मुसिकोट भनी लेखिएको दस्तावेजहरू पनि पाइएका छन् । ब्रिटीश गोरखा वा भारतीय सेनामा कार्यरत यस क्षेत्रका जवानहरूले चिठी पठाउँदा पनि जिल्ला मुसिकोट भनी सम्बोधन गरिएको पाइन्छ । कतै थुम मुसिकोट भन्ने पनि उल्लेख पाइन्छ । पहिले जिल्लालाई थुम पनि भन्ने गरेका हुँदा पनि यस किसिमको सम्बोधनले पनि मुसिकोटलाई एउटा जिल्लाकै रूपमा स्वीकार गरिएको स्पष्ट हुन आउँछ । यसरी मुसिकोट राज्यको विशाल क्षेत्र पहिचान गर्न बाँकी मान्ने पर्ने अवस्था छ । उपर्युक्त क्षेत्रमध्ये हालको बडागाउँ र मुसिकोट प्रशासित क्षेत्रलाई मात्र मुसिकोट भनी चिन्न सकिन्छ (सिंह ठकुरी, २०६९: ४१) ।

२.४ अहिलेको मुसिकोट

मुसिकोट राज्य नेपाल अधिराज्यमा एकीकरण हुनु पूर्वको इतिहासलाई उत्तरपूर्वी मुसिकोट र सो समयपछि देखि आजसम्मको अवस्थालाई आधुनिक मुसिकोटका रूपमा हेरिएको छ । कुनै पनि देशको समग्र विकासको लागि राजनैतिक रूपमा विभाजन गरिएको हुन्छ । प्राचीन समयमा भुरे टाकुरे राज्यको रूपमा रहेको क्षेत्र बाइसे तथा चौबिसे जस्ता ससाना राज्यका रूपमा अस्थित्वमा देखिए । विशाल नेपाल कायम भएपछि यो अवस्था रही रहेन । विश्वव्यापी राजनैतिक परिवर्तन सूचना प्रविधिको विकासले गर्दा मुसिकोटलाई पनि प्रभाव नपारी रहन सकेन । वि.सं. २००८ सालमा ३२ जिल्ला कायम हुँदा यो राज्य गुल्मी जिल्ला अन्तर्गत रह्यो । सो अघि कहिले पाल्पा कहिले बागलुङ गौडा गोश्वारा अन्तर्गत प्रशासित थियो । जिल्ला विभाजन भएपछि पनि गुल्मी, मुसिकोट, इस्मा र धुर्कोट थुम अन्तर्गत यो पनि एउटा थुमको रूपमा अस्थित्वमा रहेको थियो । पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यसम्म पनि यो क्षेत्रलाई चिन्नुपर्दा मुसिकोट थुमको रूपमा चिनिएको पाइन्छ । एकीकरण समयपछि पनि कायम रहेको मुसिकोट राज्यका धेरै क्षेत्र २०३३ सालको राजनैतिक विभाजनपछि कम हुन गए । ग्वालिचौर, रिघा, पाण्डवखानी, दगातुम्डाँडा, खर्वाङ, मनेया जस्ता क्षेत्रहरू बडीगाड नदीलाई सिमाना कायम राखी बागलुङ जिल्लामा समावेश गरियो । मुसिकोट देवीगञ्ज तथा मुसिकोट बुढाथोक मिली मुसिकोट गाउँ पञ्चायतका रूपमा परिचित भयो भने मुसिकोट मैदान तथा मुसिकोट बडागाउँ मिली बडागडाउँ गाउँ पञ्चायत (हाल गाउँ विकास समिति) को नामले अगाडि आए । सो पूर्व श्रीपुर गाउँ

पञ्चायतको नामले चिनिने गरिन्थ्यो । सो बाहेकका अन्य वामी, कुर्घा, अर्लाडकोट समेत गुल्मी जिल्ला भित्रका साविक मुसिकोट राज्यका क्षेत्रहरू पनि आफ्नै नाउँबाट अस्थित्वमा देखिए । यो क्षेत्र गुल्मी जिल्लाको उत्तर पश्चिम भेगको $८३^{\circ} १५''$ पूर्वी देशान्तरदेखि $८३^{\circ} २०''$ पूर्वी देशान्तरसम्म र $२८^{\circ} ९''$ उत्तरी अक्षांशदेखि $२८^{\circ} १२''$ उत्तरी अक्षांशमा अवस्थित रहेको छ । अहिले हामी मुसिकोट भन्नाले मुसिकोट र बडागाउँ विकास समितिको क्षेत्रलाई मात्र बुझ्ने गरिन्छ (सिंह, ठकुरी, २०६९: ५१) ।

२.५ जनसङ्ख्या

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार गुल्मी जिल्ला र सो अन्तर्गत पर्ने मुसिकोट क्षेत्र (बडागाउँ र मुसिकोट गाउँ विकास समिति) को जनसाङ्ख्यिकी विवरण निम्न अनुसार रहेको छ :

गुल्मी जिल्लाको जनसाङ्ख्यिक विवरण २०६८

क्षेत्रफल	जनसङ्ख्या	जनघनत्व	मुख्य भाषा
११४९ वर्गकि.मी. (४४४ वर्गमाइल)	२८०९६०	२४० वर्ग प्रति किलोमिटर	नेपाली

बडागाउँ गाउँ विकास समितिको जनसाङ्ख्यिक विवरण २०६८

घरधुरी	जम्मा जनसङ्ख्या	पुरुष	महिला
१५५०	८४३०	३८७३	४५५७

मुसिकोट गाउँ विकास समितिको जनसाङ्ख्यिक विवरण २०६८

घरधुरी	जम्मा जनसङ्ख्या	पुरुष	महिला
७८६	४१८८	१८७३	२३१५

वर्तमान मुसिकोट (बडागाउँ गाउँ विकास समिति र मुसिकोट गाउँ विकास समिति)को कुल जनसङ्ख्या १३६१८ देखिन्छ । यहाँ बसोवास गर्ने जातजातिहरूमा ब्राम्हण,

क्षत्री, ठकुरी, मगर, विश्वकर्मा, नेपाली, परियार, कुमाल, गन्धर्व, सन्यासी आदि मुख्य हुन् । यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जातजातिहरूको मातृ भाषा नेपाली हो र धर्मका आधारमा हिन्दु धर्मावलम्बी हुन् ।

२.६ पेशा व्यवसाय

अधिकांश मानिसहरू कृषि पेशामा संलग्न छन् भने करिब ३०-३५ प्रतिशत मात्र नोकरी तथा व्यापार व्यवसायमा लागेको पाइन्छ । नोकरीमा सबैभन्दा बढी सैनिक सेवा, शिक्षण पेशा र निजामति सेवामा संलग्न भएको पाइन्छ । सैनिक सेवामा पहिलेका दिनहरूमा भन्दा केही कमी आएको छ भने नवयुवक वैदेशिक रोजगार र अधिकांश तेस्रो मुलुक र भारतको गैर सरकारी सेवामा संलग्न रहेको पाइन्छ ।

२.७ हावापानी र वनस्पति

दक्षिण पश्चिम मनसुनी हावाको प्रभावबाट यो जिल्लामा असारदेखि असोजसम्म पानी पर्दछ । उचाइको विषमताले गर्दा तापक्रम र वर्षामा फरक पार्ने गर्दछ । यो क्षेत्रमा मे महिनामा तापक्रम अधिकतम ३०^० सेल्सियस र न्यूनतम ५^०-६^० सेल्सियससम्म रहेको पाइन्छ । सन् १९७० मा १८१८ मिटरको उचाइमा राखिएको वर्षा अवलोकन केन्द्रबाट लिइएको विवरण अनुसार वर्षा जुनमा सबैभन्दा बढी ५४१.२, जुलाई ४९८.६ र नोभेम्बरमा तथा डिसेम्बरमा वर्षा विहीन भई वर्षभरीमा १७४२.३ मिलिलिटर वर्षा भएको थियो । यस क्षेत्रमा उष्ण हावापानी र समशीतोष्ण मिश्रित किसिमको हावापानी पाइन्छ (मेची महाकाली तेस्रो भाग : ७२०) । यसरी हावापानी र वर्षाको मापन गर्दा गुल्मी जिल्लाभर रिडी र यही मुसिकोटमा मात्र वर्षा मापन केन्द्र राखिएको थियो । यसबाट मुसिकोटलाई कति महत्व दिइएको रहेछ र यसको ऐतिहासिकताको बारेमा आफै स्पष्ट हुन आउँछ । वनस्पतिको रूपमा साल, सल्ला, कटुस, चिलाउने, आदि पाइन्छ । विशेष गरी यो क्षेत्र उचाइमा नै अवस्थित भएकाले लालीगुराँस, उत्तिस, कोणधारी तथा पतभर वर्गका वनस्पतिका साथै समथर एवम् वैंसीहरू (उष्ण इलाका) मा खयर, सिसौ, साल जस्ता कडा काठको वनस्पति पनि पाइन्छ ।

२.८ शिक्षा, स्वास्थ्य तथा खानेपानी

हाल आएर मुसिकोट भन्दा दुई वटा बडागाउँ र मुसिकोट गाउँ विकास समितिलाई मात्र बुझ्ने गरिन्छ । यसरी अहिलेकै रूपमा मुसिकोटलाई हेर्दा अधिकांश बस्ती डाँडामा रहेको भए तापनि शिक्षाको पर्याप्त विकास भएको छ । हाल यस मुसिकोट क्षेत्रको बडागाउँ मैदानमा एक उच्च मा.वि. (पृथ्वी उ.मा.वि.), बडागाउँ बारुकामा मुसिकोट मा.वि., मुसिकोटको खस्थोक र देउरालीमा माध्यमिक विद्यालय गरी जम्मा १ वटा उच्च मा.वि., ३ वटा माध्यमिक विद्यालय रहेका छन् भने दुई दर्जन भन्दा बढी सङ्ख्यामा निम्नमाध्यमिक र प्राथमिक विद्यालय रहेका छन् ।

स्वास्थ्यको रूपमा बडागाउँ गाउँ विकास समितिको वडा नं. ६ ठुलापोखरामा हेल्थपोष्ट रहेको छ । हेल्थ असिष्टेन्टको दरबन्दी रहने यो हेल्थपोष्ट अहिले अस्पतालको रूपमा परिणत हुने क्रममा रहेको छ । यसबाट पनि जनतालाई स्वास्थ्य सुविधा प्राप्त भएको छ ।

धरातलीय रूपमा उचाइमा रहेकोले यस क्षेत्रमा खाने पानीको ठुलो समस्या थियो । २५ किलोमिटर टाढाको नेटा दर्लिङ दुनामदेखि मुसिकोट बडागाउँ खानेपानी योजना २०५८ सालमा सम्पन्न भएपछि खाने पानीको ठुलो समस्या हल भएको छ । यस क्षेत्रमा विद्युतीकरण भएको हुँदा र मुसिकोटको तिनै दिशातर्फ नदी भएकाले पनि भविष्यमा खाने पानीको समस्या रहरहने छ भन्न सकिँदैन ।

रुद्रगंगाको नामबाट पनि चिनिने बडीगाड नदीको पवित्र भूमिमा पर्ने यस मुसिकोट क्षेत्रको परिचय दिने क्रममा यस भित्र लुकेर बसेका गौरवमय इतिहास र धार्मिक सांस्कृतिक पक्षलाई उजागर गर्न यो शोधकार्यले सहयोग पुऱ्याउने ठानिएको छ । मुसिकोट क्षेत्रको पहिचान दिने क्रममा राज्यबाट सुरु गरिनुको कारणमा लिच्छिवीहरू र खसिया मल्ल राजाहरूको समयमा यसको पहिचान छुट्टै नामबाट हुन सक्ने र मध्यकालीन नेपालको इतिहासमा आएर यस क्षेत्र मुसिकोट राज्यको रूपमा उदय भएको हुँदा यसैलाई प्रारम्भकाल मानी सुरुवात गरिएको हो । तसर्थ राज्यहरूको उदयकाल वि.सं. १४०० तिर भएकाले उदयकाल मानी सोदेखि नेपाल एकीकरण भएको समयकाल वि.सं. १४४३ सम्मको कालखण्डमा राज्य भन्नाले मुसिकोटलाई जनाएको हुन्थ्यो । तर आधुनिक कालमा राज्य भन्नाले नेपाल राज्यलाई सम्बोधन गरेको सम्भन्नु पर्दछ । ऐतिहासिक जनश्रुति र

विश्वासलाई सुनेर टिपे अनुसार प्रस्तुत गर्दा कतै त्रुटीपूर्ण अर्थात् असहज हुन गएमा प्रस्तुतिको त्रुटी मात्र हुने हुँदा सहज र सरल ढंगबाट बुझिदिनु होला । यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, मगर, कुमाल, कामी, दमै, गन्धर्व लगायतका सबै जातजातिबिच रहेको धार्मिक तथा सांस्कृतिक एकता र आपसी मेलमिलाप यहाँको पहिचान हो । यस क्षेत्रमा बसोवास गर्ने सबै जातजातिको साझा फूलवारीको फूल फुल्ने र फल्ने ऐतिहासिक धरोहर मुसिकोट क्षेत्र पवित्र रुद्रगंगाको सिञ्चित क्षेत्र हो । यस क्षेत्रमा रहेका ऐतिहासिक धार्मिक एवम् पुरातात्विक निधिहरू राष्ट्रिय सम्पत्ति हुन् । विभिन्न माध्यमबाट यिनको उत्खनन् र संरक्षण गरिनु हामी मुसिकोट बासीहरू सबैको प्रमुख दायित्व हो ।

अध्याय तिन

लोकभजनको सैद्धान्तिक परिचय

३.१ पृष्ठभूमि

मानव सभ्यताको प्रारम्भिक अवस्थादेखि नै मानिसले आफ्ना अनुभव, अनुभूति र काल्पनिक भावहरूलाई विभिन्न माध्यमहरूद्वारा अभिव्यक्ति गर्दै आएको छ । भाषाका माध्यमबाट भावहरूलाई व्यक्त गर्ने भाषा, साहित्य र लोक साहित्य; मुद्राका माध्यमद्वारा भावव्यक्त गर्ने नृत्य, नाटक र लोकनाटकहरू, चिन्ह वा सङ्केतका माध्यमद्वारा भाव व्यक्त गर्ने कला, चित्रकला, मूर्तिकला आदि मानिसद्वारा नै निर्मित कला हुन् । यी कलाहरू मध्ये भाषाका माध्यमद्वारा भाव व्यक्त गर्ने कलात्मक अभिव्यक्तिमा लोक साहित्य र साहित्य पर्दछन् । लोक जीवनका आस्था, विश्वास, व्यवहार, चिन्तन र अनुभूतिहरूलाई कल्पनाको आवरण दिएर रोमाञ्चक तत्वहरूको मिश्रण गरी कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिने मौखिक साहित्य लोक साहित्य हो । यस्तो साहित्य लोक समुदायद्वारा रचना गरिन्छ, र लोक समुदायमा नै प्रचलनमा रहेको हुन्छ । लोक साहित्यको रचना र प्रचलन मानव सभ्यताको प्रारम्भदेखि नै भएको हो । त्यस समयदेखि नै यसले निरन्तरता पाउँदै आएको छ । तर ग्रामीण क्षेत्रमा रहेका ग्राम साहित्य भनी लोक साहित्यालाई अध्ययन, मनन र चिन्तन गर्ने कार्यबाट उपेक्षा गरियो । यसले गर्दा लोक समुदायको शिक्षा र नैतिक चेतनाको माध्यम बनेको लोक साहित्य सम्भ्रान्त वर्गका विद्वान्हरूको समुदायबाट सदा उपेक्षित रह्यो (पराजुली र गिरी, २०६८:१) ।

पूर्वीय साहित्यको परम्परामा लोक साहित्यिक सामग्रीहरूलाई सङ्कलन गर्ने र त्यसलाई शैक्षिक व्यवहारमा ल्याउने काम वेद, उपनिषद पुराण र लौकिक संस्कृत साहित्य युगसम्म वृद्धि हुँदै आएको देखिन्छ । तर यसले शास्त्रीय मान्यता प्राप्त गर्न सकेन । लोक साहित्यका अक्षय भण्डार सङ्गृहीत हुँदाहुँदै पनि संस्कृत साहित्यमा यसको चर्चा भएको भेटिँदैन । सोह्रौँ शताब्दीको पुनर्जागरण सँगसँगै पश्चिमी समाजमा लोक सामग्रीहरूको अध्ययन-विश्लेषणमा विद्वान्हरूको दृष्टि पथ्यो । अशिक्षित समाजबाट सिक्नु पर्ने ज्ञानको खोजीका सन्दर्भमा विभिन्न सङ्कलन र विश्लेषण गर्न थाले । फलतः लोक जीवनका मौखिक कलात्मक अभिव्यक्तिले लोक साहित्यको स्थान प्राप्त गरे । लोकमा प्रचलित मौखिक

अभिव्यक्ति पनि साहित्य हो र यो आफ्नै मौलिक नियममा आवद्ध हुन्छ भन्ने तथ्य अगाडि आयो । आज विश्वका हरेक भाषामा रहेका लोकसाहित्यिक सामग्रीको सङ्कलन-विश्लेषण र अनुसन्धान गर्ने परिपाटी पनि बसिसकेको छ ।

नेपाली लोक साहित्य नेपाली लोक जीवनमा प्रचलित साहित्य हो । श्रुतिस्मृति परम्परामा रहेको लोक साहित्य विभिन्न विधाहरूमा वर्गीकृत विशाल र सम्पन्न साहित्यका रूपमा लोक जीवनमा प्रचलित छ । लिखित साहित्यमा भैं यसमा पनि विभिन्न विधाहरू रहेका छन्— लोकगीत, लोककविता, लोकगाथा, लोककाव्य, लोकभजन, लोककथा, लोकनाटक, लोक प्रहसन, उखान टुक्का र गाउँखाने कथा आदि । यी सबै विधाका आफ्नै प्रकारका विधागत ढाँचा, संरचना, अभिव्यक्ति, प्रणाली र वैशिष्ट्यहरू पाइन्छन् । लोकगीत लोकलयमा आवद्ध लोक भावनालाई संवहन गर्ने सङ्गीतयुक्त कोमल रचना हो । लोक साहित्यका गीत विधाका सम्पूर्ण पक्षलाई यसले समेटेको पाइन्छ । लोक कविता लोक साहित्यको पद्यमय रचना हो । लिखित साहित्यको कविता विधाको स्वरूप यसमा पाइन्छ । लोकगाथा गीतितत्व र आख्यान तत्वको संयोजन भएको लोक साहित्यको स्थूल विधाभिन्न पर्दछ । लिखित साहित्यको खण्डकाव्य र महाकाव्य समकक्षी लोककाव्यका रूपमा यसको अस्थित्व स्थापित छ । लोक नाटकमा गीतितत्व, आख्यान तत्व र अभिनयको संयोजन रहेको हुन्छ । यिनै विभिन्न विधाहरूको समष्टि स्वरूप लोक साहित्य हो र यिनै विधाहरूले लोक साहित्यको आयम विस्तार गरेका छन् । यी विभिन्न विधाहरू मध्ये लोकभजनले लोकगीत, लोक कविता, लोकगाथा र लोकनाटकसँग सामिप्यता गाँसेको गीतितत्वले सजिएको तर आफ्नै ढाँचा र स्वरूप प्राप्त गर्नमा भक्ति मूलक वन्दना एवम् विरहीहरूको करुण वन्दना र भक्तिमार्गको आध्यात्मिक चिन्तनमूलक भावले आफ्नो छुट्टै पहिचान बनाउन सफल रचना बन्न पुगेको छ ।

३.२ लोकभजनको परिचय

लोकभजनको परिचय दिने सन्दर्भमा सर्वप्रथम लोक साहित्यको परिचयलाई बुझ्नु पर्ने हुन्छ । यसर्थ लोकसाहित्यको शाब्दिक अर्थ खोज्दा लोक र साहित्य दुई शब्दको संयोगबाट बनेको छ । यी दुई शब्दलाई तत्पुरुष समासद्वारा जोडेपछि लोकसाहित्य शब्द निष्पन्न हुन्छ । लोक शब्द संस्कृत भाषाको लोक दर्शने धातुमा घञ् (अ) प्रत्यय लगाउँदा लोक शब्द निर्मित हुन्छ; यसको अर्थ हो देख्नु । अतः लोक शब्दको अर्थ हुन्छ-देख्ने वा हेर्ने कार्य र

तत्सबन्धी व्यक्ति वा लोक समुदाय । लोक शब्द लोक समुदायकै अर्थमा प्रयुक्त छ । साहित्य शब्दको अर्थ हो हित वा कल्याणले युक्त कलात्मक वाणी । “हितेन सह सहित सहितस्य भाव साहित्य” हो । अतः लोकसाहित्यको अर्थ हुन्छ-लोक हित वा कल्याणकारी भावयुक्त कलात्मक वाणी । यसबाट लोकद्वारा निर्मित र लोककल्याणका निम्ति रचना गरिएको कलात्मक अभिव्यक्ति लोक साहित्य हो भन्ने अर्थ स्पष्ट हुन्छ । (पराजुली र गीरी, २०६८ :३) ।

लोकभिन्न रहेका मानव समुदायले आफ्नो सृष्टिको उषाकालदेखि नै आफ्ना तिता मिठा भावनाहरू अलिखित अमुद्रित परम्परामै व्यक्त गर्दै आए । सन्तान-दरसन्तानले मौखिक रूपमै भए पनि पुर्खाका अर्ती उपदेश, ज्ञान अनुभवहरूलाई संगाल्दै अगाडि बढाए । तात्कालिक समयमा लिपिको विकासको अभावले टिपेर राख्नु सम्भव थिएन । त्यसैले युगानुयुगसम्म लोकभावनाहरू श्रुति परम्परामै गुज्रदै रह्यो । वेदहरूको रचना भई सकेपछि लोक साहित्यको सङ्कलन पनि पहिलो पटक वेदमा नै भएको पाइयो । दृष्टान्तका रूपमा वेदमा लिपिवद्ध गरिएका गीत, मुक्त भावना, स्वच्छन्द विचार, प्रेमलहरीका प्रसङ्ग र आख्यानहरूलाई लिन सकिन्छ । (पौडेल, राजेन्द्र प्रसाद : ३२)

लोक साहित्यका विधाहरूमध्ये लोकभजन पनि एक हो । लोकभजनको अर्थ खोज्दा लोकभजन लोक र भजन दुई शब्दको संयोगबाट बनेको छ । लोक शब्दको अर्थ माथि नै उल्लेख भइसकेको छ, जसले लोक समुदायलाई जनाउँदछ । भजन शब्द भज् धातुमा अन् प्रत्यय लागेर बनेको छ, जसको अर्थ हुन्छ वरण गर्नु । भजन शब्दले भज्ने वा जप्ने, सामित्यतामा पुग्ने अर्थात् अपनाउनु, पछ्याउनु, अनुगामी बन्नु भन्ने भाव प्रकट गर्दछ । यसर्थ भजन शब्दले भगवान्को नाम, संकीर्तन, शक्ति बखाले काम भन्ने अर्थ दिन्छ । यसरी लोकभजनको अर्थलाई नियाल्दा लोकले लोकको आस्था र विश्वास अनुरूप धार्मिक भावनाले ओतप्रोत भई भगवान्का कीर्तनहरू, वन्दनाहरू, स्त्रोत्रहरू बारम्बार भज्नु भन्ने अर्थ दिन्छ । धार्मिक विश्वासमा अडेको नेपाली हिन्दु समुदायमा भगवान्को सामिप्यता प्राप्त गर्न तथा मोक्ष प्राप्तिका निम्ति भक्तिरसमा तनमन भई भगवान्को स्तुति गान लोकवासीद्वारा गरिएको भन्ने हुन्छ ।

३.३ लोकभजनको परिभाषा

लोकभजन के हो ? यसको स्वरूप कस्तो हुन्छ ? यसबारे विभिन्न लोकसाहित्यका विद्वान्हरूले लोकसाहित्यको अध्ययन र विश्लेषणका क्रममा केही परिभाषा दिएर स्पष्ट पार्ने प्रयास गरेका छन् । केही विद्वान्हरूको परिभाषाहरू निम्नानुसार छन् :

- । धार्मिक पूजाका अवसरमा गाइने गीतलाई भजन भनिन्छ । भजनमा पूजा गरिएका देवदेवीहरूको गुण, शक्ति र सामर्थ्यको वयान गरिएको हुन्छ । (बन्धु, २०५८: १५३)
- । भजन विभिन्न प्रकारको हुन्छ र यो आध्यात्मिक ईश्वर वन्दना हो । (पन्त, २०२८: १९२)
- । ईश्वरीय शक्ति वा अवतारहरूप्रतिको सहज हार्दिक पूजा, आराधना गीति स्त्रोत्र नै भजन हो (ओझा र गीरी, २०५८)
- । ईश्वरप्रति अनुरक्त बनी ईश्वरको गुण, गरिमा र उपासना गरिएका लयात्मक अभिव्यक्ति नै भजन हुन् । ईश्वर भक्तिका नौ रूप दर्साएर एक महत्वपूर्ण रूप भजन मानी ईश्वर भक्तिकै क्रममा भजनको सिर्जना भएको देखिन्छ । (कोइराला, २०५५ : ६३)
- । भजनको अभिप्राय पूजाआजा वा आराधनाका क्रममा ईश्वरको गुणगान गर्दै भक्ति देखाउनु हो । (पराजुली, २०५७ : २५)
- । भजन चुड्का भन्ने वित्तिकै कुनै पवित्र पर्व, उत्सवमा खैजडी र मुजुराको सहारा लिई गाउने टुक्कालाई सम्झाउँदछ । (थापा, २०३० : १२७)
- । स्थानीय प्रचलित गीतिलयमा स्थानीय स्तरको भाषा प्रयोग गरी रचिएको भजनलाई लोकभजन भन्ने गरिन्छ । (पराजुली, २०४९ : १०२)

यसरी विभिन्न विद्वान्हरूले दिएको परिभाषाबाट भजन गीतितत्व, आख्यानतत्व र नृत्यतत्वलाई एक साथ समेटेर भगवान्को कीर्तन, आराधना गरिएको, लोकवासीहरूको धार्मिक आस्था बोकेको एक स्वतन्त्र रचना हो । लोकभजनमा गीतितत्व लोकगीतसँग, आख्यानतत्व लोकगाथासँग र अभिनयतत्व लोकनाटकसँग मिल्दाजुल्दा देखिन्छन् । यसर्थ लोकभजनलाई लोकगीतको एउटा उपविधाभिन्न मात्र राख्दा लोकभजनको क्षेत्रलाई साँघुरो पारिएको जस्तो लाग्दछ । श्रव्य, गेय र दृष्य तिनवटै कुरालाई भजनले समेटेको हुन्छ ।

लोकभजनको क्षेत्र लोकजगतमा व्यापक रहेको पाइन्छ । रोइला र चुड्का गीत पनि भजनबाट नै विकसित हुन पुगेको तथ्यलाई नकार्न सकिदैन । “चुड्का लोकगीत चुड्का भजनबाट विकसित भएको हो” (पराजुली र गीरी, २०६८ : ८७) । आधुनिक भौतिक विकासको उत्कर्षताका कारण आध्यात्मिक र धार्मिक भक्तिमूलक चिन्तनलाई अन्धविश्वसको उपजका रूपमा हेरिन थालिएको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा भजनलाई साँघुरो घेरामा बाँध्न खोजिएको जस्तो देखिए पनि दार्शनिक दृष्टिबाट हेर्दा सृष्टि, उत्पत्ति र संहार कसरी र कहाँबाट भएको छ जस्ता जटिल चिन्तनलाई पक्रेर भजनले धार्मिक आध्यात्मिक चेतनालाई भक्तिमार्गमा डोराएको छ । शान्तिका लागि भगवान्को कीर्तन नै एउटा मार्ग भएको दर्साउँछ । यसर्थ निष्कर्षमा भन्नु पर्दा-“लोकभजन आध्यात्मिक भक्तिमूलक, ईश्वरीय शक्तिको वन्दना गरिएको सहज हार्दिक पूजा आरधना, ईश्वरीय गुणको महिमा र उपासना गरिएको लोकवासीहरूको जनजीव्रोद्वारा भजिएको स्थानीय प्रचलित गीतिलयमा मुजुरा र खैजडी जस्ता वाद्यवादनद्वारा सङ्गीतात्मक र रागात्मक अभिव्यक्ति प्रकटित ईश्वरप्रतिको भक्तिभाव नै भजन हो ।”

लोकभजन हिन्दु संस्कृतिमा हुर्केको विशेषतः क्षेत्री-ब्राम्हण (आर्य) संस्कृतिमा धर्म, कर्म, यश र मोक्षको मार्गलाई अनुसरण गर्ने क्रममा मोक्ष प्राप्तिको मार्गका रूपमा ईश्वरको भक्तिद्वारा मात्र मोक्ष दर्साइएको मुक्तिको बाटो मानिन्छ । ईश्वरको वन्दना, स्तुति, महिमा गान यसमा हुने हुँदा लोकभजनको स्वरूप लोकगीत, लोकगाथा र लोकनाटकको स्वरूपसँग केही गुण मिल्दा मिल्दै पनि आफ्नो छुट्टै पहिचान दिन सफल एक स्वतन्त्र लोक साहित्यिक रचना बनेको छ ।

३.४ लोकभजनका तत्वहरू

लोकभजन कलात्मक धार्मिक अभिव्यक्ति हो । लोकभजन कहलाउनका निमित्त जे-जति आवश्यक अवयवहरूको आवश्यकता पर्दछ, ती अवयवहरू नै भजनका तत्वहरू हुन् । लोकभजन भक्तिमूलक ईश्वरीय शक्तिको महिमा गान भएकाले यसमा प्रायशः पौराणिक विषयवस्तु भेटिन्छन् । लोकभजनले आवश्यक तत्वहरूको संयोजनबाट नै आफ्नो प्रारूप प्राप्त गर्दछ । लोकभजनका तत्वहरू यी नै हुन् र यति नै हुनु पर्दछ भनी किटान गर्न खोज्नु आफैमा जटिल कार्य हो । लोकभजनका विषयवस्तु र प्रस्तुतिमा विभिन्नता पाइन्छ । यसो हुँदाहुँदै पनि मोटामोटी रूपमा भजनका तत्वहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- क) कथानक
- ख) पात्र
- ग) परिवेश
- घ) द्वन्द्व
- ङ) उद्देश्य
- च) गीतितत्व
- छ) लोकतत्व
- ज) भाषाशैली
- झ) रस र भाव

क) कथानक

लोकभजनमा कथानक अनिवार्य तत्व हो । कथानकलाई आख्यान तत्वका रूपमा लिइन्छ । लोकगीतबाट लोकभजनलाई छुट्याउने एउटा मुख्य तत्व भजन भित्रको आख्यान हो । कथानकमा विषय वस्तु, चरित्र, परिवेश, संवाद, उद्देश्य र भाषा मिसिएका हुन्छन् । आख्यान तत्व लोकभजनमा भगवान्को शक्तिमहिमासँग सम्बद्ध हुने भएकाले पौराणिक एवम् धार्मिक विषयवस्तुबाट कथानक लिइएको पाइन्छ । पौराणिक ईश्वरीय वन्दना बोकेको कथानकले लोकभजनलाई लोकगाथाबाट छुट्याउने गर्दछ । यसरी हेर्दा कथानक लोकभजनको अनिवार्य तत्व हो । पौराणिक काव्य विधाबाट सारस्वरूप उतार भई लोक जीवनमा मौखिक परम्परामा हुर्किँदा कथानकले पौराणिक काव्यविधाबाट सारांशलाई लिने गर्दछ । यसर्थ लोकभजनको कथानकमा सङ्क्षिप्तता पाइन्छ, भने गीतितत्वले कुनै प्रसङ्गमा कथानकलाई क्षीण रूपमा पुराएको पनि हुन्छ । यसरी आख्यानतत्व (कथानक) कतै स्थूल भएर र कतै क्षीण रूपमा प्रयुक्त रहेको हुन्छ । आख्यान विनाको भजन भयो भने त्यो लोकगीत बन्न पुग्दछ । देवीदेवताका स्तुति, प्रार्थना गरिएका भजन भने आख्यानतत्व क्षीण भए पनि भजन नै बन्न पुग्दछन् ।

गीतितत्वले छोपिएको लोकभजनमा कथानक कहीं आदि, मध्य र अन्त्यको रेखीय ढाँचामा भेटिन्छ भने कहीं वृत्तकारीय भएको हुन्छ त कहीं आख्यान क्षीण भई प्रार्थना र स्त्रोत्र बन्न पुगेको पाइन्छ ।

ख) पात्र

कथानकलाई अघि बढाउने तत्व नै पात्र वा चरित्र हो । लोकभजनमा भजनको कथानक अनुसारका पात्र प्रयुक्त रहन्छन् । चरित्रले नै कथानकलाई सजीवता प्रदान गर्दछ । लोकभजनमा कथानकमा रहेका पात्र बाहेक यसमा धार्मिक समारोहमा उपस्थित सहभागीहरू; भजन मण्डली र श्रोतागण एवम् नृत्यगर्ने पात्रहरू समेत लोकभजनको प्रस्तुतिमा रहन्छन् । भजन मण्डलीले धार्मिक आस्था र पूजा तथा उत्सवको प्रसङ्ग मिल्ने गरी भजनका साथ खैजडी-मुजुरा बजाई भजनगीतलाई रागात्मक बनाउँदछन् भने दर्शक (श्रोतागण) हरू जोसिला बनी नृत्य प्रदर्शन गर्न पुग्दछन् । यसर्थ भजनमा भजनको विषय अनुरूपका पात्र (पौराणिक एवम् काल्पनिक) र भजन परिवेशमा उपस्थित जनमानस गरी दुई प्रकारका पात्रहरू समाहित रहन्छन् । पात्र विना भजनको कथ्य पूरा हुन सक्दैन । अतः पात्र वा चरित्र लोकभजनको कथानक भित्रको अनिवार्य तत्व हो ।

ग) परिवेश

लोकभजनमा भजनको आख्यानगत परिवेश र श्रवण-कीर्तन तथा समारोहमा उपस्थित स्थानीय परिवेश गरी दुई किसिमको परिवेश रहेको हुन्छ । स्थानीय परिवेश अन्तर्गत पूजा, उत्सव तथा धार्मिक अनुष्ठान प्राङ्गण र उपस्थित वर्गहरूको वसाइँ भनाँ आँगन, डवली, खुलाचौर आदि देखा पर्दछ । आख्यानगत परिवेशमा भजनेहरूले गाउँदै गरेको भजनको विषय अनुरूपका दैविक (परालौकिक) पात्रहरूको वर्णन गरिएका स्थान, संस्कृति एवम् पौराणिक परिवेश पाइन्छ । यस प्रकार लोकभजनमा स्थानीय परिवेश र आख्यानगत परिवेश गरी दुई किसिमका परिवेश रहेका हुन्छन् ।

घ) द्वन्द्व

कुनै दुई वा सोभन्दा बढी विपरित चरित्रका विचमा भएको वैचारिक सङ्घर्ष वा शक्ति सङ्घर्षलाई द्वन्द्व भनिन्छ । वैचारिक तहमा हुने द्वन्द्वलाई आन्तरिक द्वन्द्व र शारीरिक रूपमा हुने द्वन्द्वलाई बाह्य द्वन्द्व भनिन्छ । लोकभजनमा आन्तरिक र बाह्य दुईवटै द्वन्द्वको चित्रण पाइन्छ । कृष्ण चरित्र तथा ध्रुव चरित्रबाट जनश्रुतिमा आएका भजनमा सत् र असत् पक्षमाथि भएको द्वन्द्व नै वैचारिक आन्तरिक द्वन्द्व हो भने भजनमा गाइएका युद्ध वर्णनहरू

वाह्य द्वन्द्वका रूपमा लिन सकिन्छ । द्वन्द्वले कथानकलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउँदछ । सङ्घर्षमा परिणत गर्ने गर्दछ । द्वन्द्व आख्यानतत्व भित्र पर्ने लोकभजनको एक तत्व हो ।

ड) उद्देश्य

साहित्यिक कृतिहरू निश्चित उद्देश्य पूरा गर्ने लक्ष्य लिएर रचिन्छन् । पूर्वीय साहित्य परम्परामा साहित्य भन्नासाथ रमणीय, आल्हादकारी, लोक कल्याणकारी रचनालाई सम्झाउन पुग्दछ । यसर्थ साहित्यले आनन्दता प्रदान गर्न सक्नुपर्दछ साथै मनोरञ्जन दिन सक्नुपर्दछ । लोककल्याण र आनन्दता प्रदान गर्नु साहित्यको उद्देश्य हो । लोकभजनमा पनि यी उद्देश्य अवश्य नै रहन्छन् । लोकभजनको विशेष उद्देश्य धर्म प्राप्ति गर्नु हुन आउँदछ । सबैजसो धार्मिक स्रोतबाट लिइएका लोकभजनको उद्देश्य आध्यात्मिक भक्तिभाव लोकवासीमा प्रष्फुटन गराउनु हो र परलोकको कल्पनामा सुख र स्वर्ग प्राप्ति गर्न सकियोस् भन्ने कामना गरिएको साथै समाजमा नैतिक सन्देश दिँदै लोकवासीमा मनोरञ्जन प्रदान गर्नु नै लोकभजनको उद्देश्य हो । यसर्थ लोकभजनको तत्व अन्तर्गत उद्देश्यले कथानकलाई सार्थक बनाउँदछ ।

च) गीतितत्व

लोकभजन गेयात्मक हुन्छ । लोकभजन खैजडीको र मुजुराको वाद्यवादनका साथमा भजनेहरूले गाउने गर्दछन् । लोकभजनको आफ्नै लोकलय र लोकभाका हुने गर्दछ । लय विधानमा कुनै शास्त्रीय नियमको पालना लोकभजनमा गरिँदैन । सिपालु भजनेहरूले गायनलाई सहज तुल्याउन भजनको लोकलय तथा भाका अनुसार नै शब्दलाई भाँचभुँच पारेर लघु वर्णनलाई दीर्घ र दीर्घलाई लघु जसो पनि गरिन्छ, भने हलन्त र अजन्त उच्चारणलाई पनि भजनको भाकासँग मिल्ने गरी त्यसै अनुरूप बनाएर गायन गरिन्छ । भजनगीत, कथावस्तु, पात्र र नृत्य यी सबैको केन्द्र सङ्गीत हो । सङ्गीत शास्त्रमा “गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयो सङ्गीत मुच्यते” भनिएको छ । गीत, वाद्यवादन र नृत्यको संयोगलाई सङ्गीत भनिन्छ । यसर्थ लोकभजनको प्राण गीतितत्व हो । स्थानीय लोकसङ्गीतमा नै लोकभजनको स्वरूप प्रकटित भएको हुन्छ । यसमा थैगो, चरण, अन्तराको प्रयोगले लोकभजन रागात्मकताको झन्कार समातेर सङ्गीतात्मक बनेको हुन्छ ।

छ) लोकतत्व

लोकतत्व लोकसाहित्यका सबै विधामा अनिवार्य रूपमा रहन्छ । लोकभजनका सर्जक अथवा गायक पठित विद्वान् होइनन् । हिन्दु समुदायमा विभिन्न धार्मिक पुराणहरूको श्रवण गर्ने परम्परा भने पठित संस्कृतका ज्ञाताहरूद्वारा हुँदै आएको पाइन्छ, र धार्मिक अनुष्ठानहरूमा श्रीमद्भागवत, श्रीमद्देवीभागवत्, हरिवंश, पितृपुराण, गरुडपुराण लगायतका धार्मिक ग्रन्थहरू वाचन (प्रवचन) हुने गर्दछ । भक्तजनहरूले भगवान्मा आफ्नो तन-मन लगाई श्रवण गर्ने गर्दछन् । अपठित वर्गले पनि त्यही धार्मिक कथा श्रवणद्वारा नै भजन सिर्जना गर्न पुगेको तथ्य सावित हुन आउँछ । यसरी अपठित वर्गले पनि पौराणिक धार्मिक कथाहरूको सारलाई सामान्यीकरण गर्दै हार्दिक, स्वभाविक र रसमय रूपमा लोकभाकामा गायन गरेका छन् । लोकभजनमा भाषिक परिमार्जन र परिष्कारको चक्करभन्दा पर रही लोकले जे जानेको हुन्छ, त्यही आफूले बोल्ने बोलीमा निर्धक्कसँग लोकभजन गायन गर्ने गर्दछन् । यसर्थ विषयवस्तु पौराणिक भए पनि प्रस्तुति र भाषामा कुनै कृत्रिमताको छनक लोकभजनमा पाइँदैन । लोकभजनमा लोकका विश्वास, व्यवहार र भाषा देख्न सकिन्छ । साइत जुराउने, आशिक दिने, ईश्वरीय शक्तिमा विश्वास राख्ने जस्ता लौकिक परम्परा लोकभजनमा प्रशस्त भेटाउन सकिन्छ । लोक संस्कृतिमा नै जीवित रहने भएकाले लोकतत्व लोकभजनमा विद्यमान छ ।

ज) भाषाशैली

मानवीय भाव, विचार, अभिव्यक्ति प्रस्तुत गर्ने माध्यम नै भाषा हो । यसर्थ भाषा लोकभजनको अनिवार्य तत्व हो । भाषाको माध्यमबाट मानवीय भाव प्रकट गर्दा भाषालाई व्यक्त गर्ने तरिका शैली हो । लोकभजनमा लोकवासीहरूको स्थानीय भाषाको भाषिक प्रयोग हुँदाहुँदै पनि तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरू समेत यसमा देखिन्छन् । खासगरी स्थानीय समसामयिक भाषाको प्रभाव स्पष्ट लोकभजनमा हुन्छ तथापि कतिपय परम्परागत भजनमा रहेका प्राचीन शब्दहरू समेत यसमा भेटिन्छन् । लोकभजनको भाषाशैली सरल, सहज, गीतितत्वले भरिएको हुन्छ । पाण्डित्यको प्रयोग यसमा हुँदैन । कुनै पनि शास्त्रीय नियममा आवद्ध नभई लोकवासीहरूको आफ्नै लोकशैली लोकभजनमा हुन्छ । अतः भाषाशैली कुनै पनि साहित्यको अनिवार्य तत्व हो ।

भ) रस र भाव

रस साहित्यको अनिवार्य तत्व हो । साहित्यमा रस शब्दले ईश्वरीय आनन्दसँग दाँजिएको काव्यात्मक रसलाई बुझाउँछ । काव्यगत स्वाद वा साहित्य पढ्दा वा सुन्दा प्राप्त हुने आनन्द नै रस हो । पूर्वीय साहित्यमा रसात्मक वाक्य नै काव्य हो । “वाक्यं रसात्मकम् काव्यं” भनी काव्यको मुख्य तत्व रसलाई मानिएको छ । ‘रसो वै सः’ भनी परमात्मासँग एकरूपता देखाउने परम्परा छ । काव्यनन्द सहोदरका रूपमा प्राचीन युगदेखि नै मानिँदै आएको छ (काफ्ले, २०४६ : २०) ।

लिखित साहित्यमा जस्तै लोकभजनमा पनि रस अनिवार्य तत्वका रूपमा रहन्छ । साहित्यले दिने आनन्दानुभूति नै रस हुने हुँदा लोकभजनमा सबै रसहरू पर्दछन् । काव्यशास्त्रमा साहित्यिक रस नौ वटा निर्धारण गरिएको पाइन्छ । नाट्यशास्त्रका प्रथम व्याख्याता भरत मूनिले ‘विभावनुभावव्यभिचारीसंयोगात् रस निष्पत्ति’ सूत्रात्मक उक्ति प्रस्तुत गरेका छन् । विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावको संयोगबाट रस निष्पत्ति हुने गर्दछ । लोकभजन भक्तिमूलक ईश्वरको वन्दना, शक्ति र महिमा गान भएकाले यसमा शृङ्गार रस, वीर रस, करुण रस र शान्त रस मुख्य रहन्छन् भने सबै रस लोकभजनमा रहेका हुन्छन् । मूलतः भजनमा रसको चर्चा गर्दा भजन ईश्वरको भक्तिमूलक वन्दना भएकाले भक्तिभावले नै भजन गाइन्छ र श्रवण गर्दै सुखानुभूति प्राप्त हुने गर्दछ । यसर्थ लोकभजनमा भक्तिभाव नै प्रमुख रहन्छ र विभिन्न किसिमका भावहरू भजनमा समाहित रहन्छन् ।

३.५ लोकभजनको वर्गीकरण

लोकभजन मानव सभ्यताको विकाससँगै उत्पत्ति भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । ऋग्वेदमा स्तुतिपरक लयात्मक मन्त्रहरू भेटिन्छन् । सामवेदलाई सङ्गीत विद्याको मूलस्रोतका रूपमा लिइएको पाइन्छ । वैदिक सभ्यतादेखि नै भजनगीत प्रचलनमा हुन सक्ने कुरा वैदिक साहित्यका कृतिहरूबाट अनुमान हुन पुग्दछ । युगौँदेखि श्रुतिस्मृति परम्परामा हुर्किएको लोकभजनको यात्राले विभिन्न उकाली ओराली पार गर्दै अघि बढिरहेको छ ।

ऋग्वेददेखि यो यात्रा अविच्छिन्न छ, त्यसैले यसको आदि र अन्त्यको निश्चित सीमा छैन (कोइराला, पूर्ववत्, १९) ।

यसरी युगौंदेखि परम्परित लोकभजनलाई वर्गीकरण गर्नका लागि निश्चित आधारहरू हुनुपर्दछ । लोकभजनको चर्चा गर्दा लोक साहित्यमा यसको व्यापक अध्ययन हुन नसकिरहेको अवस्थामा लोकभजनको वर्गीकरण लोक साहित्यका केही विद्वान्हरूले गरेका छन् –

कृष्णप्रसाद पराजुलीले भजनलाई चार भागमा बाँडेका छन्- (१) चुड्का भजन (२) लम्बरी भजन (३) प्रभाती भजन (४) आरती भजन ।

चुडामणि बन्धुले भजनलाई दुई भागमा वर्गीकरण गरेका छन्- (१) लम्बरी भजन (२) चुड्का भजन ।

उत्तरकुमार पराजुलीले भजनलाई लोकभजन र शास्त्रीय भजनमा वर्गीकरण गरेका छन् । तीमध्ये लोकभजनमा धर्मइतर र धार्मिक गरी दुई प्रकारका छन् । शास्त्रीय भजनमा सगुण र निर्गुण गरी दुई प्रकारका छन् । उनले गायनगतिका आधारमा भजनलाई लस्के भजन, चुड्के भजन, वाणी भजनमा बाँडेका छन् । त्यस्तै उनले आरती भजन र भिम्मलु भजनको पनि चर्चा गरेका छन् ।

हरिप्रसाद चुँदालीले 'गुल्मी जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण' (२०६३), शीर्षकमा गरिएको शोधपत्रमा गुल्मी जिल्लाका भजनलाई विषयवस्तु, गुण, गायनगति, सम्प्रदाय सुरु र अन्त्य र समयका आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । उनको वर्गीकरण अनुसार –

क) विषयवस्तुका आधारमा पौराणिक विषयका लोकभजन पुराणेतर विषयका लोकभजन

ख) गुणका आधारमा सगुण र निर्गुण भजन

ग) गायनगतिका आधारमा – लस्के भजन, चुड्के भजन, वाणीभजन

घ) सम्प्रदायका आधारमा – शैव भजन, शाक्त भजन र वैष्णव भजन

ङ) सुरु र अन्त्यका आधारमा – आरती भजन, सन्ध्याभजन र अखण्डे भजन

च) समयका आधारमा – प्रभाती भजन, सन्ध्या भजन र अखण्डे भजन

चुँदालीले लोकभजनको वर्गीकरणलाई विस्तृत पादै उनले भावको आधारमा पनि भजनको वर्गीकरण हुने उल्लेख गरेका छन् ।

यसरी लोकभजनका पारखीहरूले लोकभजनलाई विषय, समय, गुण, सम्प्रदाय, लगायतका आधारमा अगाडि सार्दै भजनको वर्गीकरण गरेका छन् । माथि उल्लेख गरिएका लोकभजनको वर्गीकरणलाई नियाल्दै जाँदा नेपाली लोकभजनलाई सामान्यतः तिन आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ –

क. प्रयोजनगत आधार

ख. गीति-नृत्यगत आधार

ग. विषयगत आधार

क. प्रयोजनगत आधार

लोकभजनको मूल प्रयोजनलाई ख्याल गर्दा लोकभजन दुई प्रयोजन भएका हुन्छन् :

१. धार्मिक भजन

२. मनोरञ्जनपरक भजन

लोकको धर्मसँग सम्बन्धित भजन जुन धर्म प्राप्ति र मोक्षको कामना गर्दै ईश्वरीय शक्तिको गुणगान, महिमा गान गरिएका भजन धार्मिक भजन हुन् । धार्मिक भजन पूजा, धार्मिक अनुष्ठान, उत्सव जस्ता माङ्गलिक कार्यमा गाइन्छ । धार्मिक भजनका विषयवस्तु पौराणिक हुने गर्दछ र समाजलाई आदर्श उन्मुख बनाई नैतिक सन्देश दिने प्रयोजन यस किसिमका भजनमा पाइन्छ । यस्ता भजनमा अनुष्ठानिक विधि पूरा गरिन्छ । धार्मिक भजनहरूमा कृष्ण चरित्र, धुव्र चरित्र, आरती, पुरुषोत्तम पुरुष रामचन्द्रको जीवन चरित्र लगायत पौराणिक चरित्रको गान गरिएका भक्तिधारा प्रभावित भजनहरूमा धार्मिक भाव प्रष्फुटित हुने गर्दछ । यसरी धार्मिक भजनले मानवीय चरित्रलाई आदर्शतर्फ लैजान्छ र नैतिकवान् सतमार्गी बन्नु पर्दछ भन्ने सन्देश दिन्छ । लोकभजन धार्मिक गीत हुँदा हुँदै पनि यथार्थ सामाजिक विषयवस्तु र परिवेशबाट टाढा रहन भने सक्दैन किनभने धार्मिक गीतसँगै धर्मइतर मनोरञ्जन प्रदान गर्ने खालका भजनहरू पनि धार्मिक भजनको पट्यारलाई मेटाउन र मनोरञ्जन दिन गाइन्छ । मनोरञ्जनपरक भजनले वर्तमान परिवेशमा नै रही मायाप्रेम सुख दुःख आदिलाई समेट्दै यथार्थ समाजको चित्रण गर्न पुग्दछ ।

ख. गीति नृत्यगत आधार

गीति नृत्यगत आधारमा नेपाली लोकभजनको वर्गीकरण गर्दा लोकभजनलाई दुई किसिमबाट छुट्याउन सकिन्छ- नृत्यतत्व प्रदान लोकभजन र पाठ्य-श्रव्य लोकभजन । जुन लोकभजनमा नृत्यतत्व प्रधान रहेको छ, त्यस्तो लोकभजन नृत्यप्रधान लोकभजन बन्दछ ।

खासगरी गरी चुड्का भजन नृत्य प्रधान हुने लोकभजन हुन् । यस्तो खाले भजनमा ढिलो स्वरमा गायन शुरु गरी विस्तारै गायन गतिलाई तिब्र पारिन्छ । चुड्के भजनमा प्रायगरी श्रोतागण सक्रिय बन्दछन् र नृत्य गर्ने गर्दछन् । नृत्य प्रधान चुड्के भजनमा भजनको पद (रहनी) लाई धेरै पटक दोहोराइन्छ । यस्तो किसिमका भजनमा भजन मण्डली र नाच्नेहरू बिच प्रतिस्पर्धा नै चल्दछ, र यी भजनमा दर्शकहरूको ध्यान नृत्यतिर नै तानिन्छ । जुन भजनमा पाठ्य-श्रव्य तत्व प्रधान हुन्छ, त्यस्तो भजन पाठ्य-श्रव्य भजन हुन्छ । पाठ्य श्रव्य लोकभजन अन्तर्गत लम्बरी (लस्के) भजन र वाणीभजन तथा आरती भजनहरू पर्दछन् । लम्बरी भजनमा प्रत्येक अन्तरापछि एक पटक मात्र रहनी दोहोर्‍याइन्छ । त्यस्तै वाणी लोकभजनमा वाध्यवादन विना नै आरोह अवरोह मिलाएर गाइन्छ । वाणीभजन केही जटिल स्वरूपको हुने भएकोले भजनमण्डलीका कोही सिपालु भक्तिले मात्र यो भजन गायन गर्दछन् ।

ग. विषयवस्तुगत आधार: विषयगत आधारमा लोकभजनलाई सामान्यत तीन किसिममा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ: पौराणिक लोकभजन, ऐतिहासिक लोकभजन र सामाजिक लोकभजन ।

मानव सभ्यताको विकासको आदिमकालदेखि नै मानव समुदायले ईश्वर देवी देवता तथा अद्भूत विशेषता भएका परालौकिक शक्तिमाथि विश्वास गर्दै आयो । ईश्वरीय अवतार र देवी देवताहरूको शक्तिमाथि लोकआस्था बढ्यो । यिनै मानव जातिका आस्थाका सामग्रीहरूलाई पौराणिक ऋषिमुनिहरूले पुराणका रूपमा स्थापित गरे । समयको अन्तरालसँगै पौराणिक दैनिक चरित्रलाई आस्थाका केन्द्र बनाएर विभिन्न भावमा पूजा, अर्चना-उपासना गर्ने क्रममा ईश्वरप्रतिको भक्तिभावनाले गाइने भजनहरू पौराणिक भजन हुन् । नेपाली हिन्दु परम्परामा भगवान्का नाम, शक्ति, महिमा गाइने भजनका रूपमा गायन गर्ने परिपाटीले निरन्तरता पायो र तिनै सामग्रीबाट सिर्जित भजनहरू पौराणिक हुन् । भगवान्का विभिन्न अवतारलाई स्वीकारी गाइने दशावतार भजन, दुर्गाभजन, दैवीशक्तिमा आधारित भजनहरू पौराणिक विषयवस्तुका भजन हुन् ।

कुनै पनि क्षेत्र अन्तर्गत स्थानीय देवीदेवता इष्ट देवता, कुलदेवता एवम् कुनै पनि जातिले स्थापित धार्मिक मन्दिरमा स्थापित देवीदेवताका स्तुतिमूलक भजनहरू जुन पुराणहरूमा उल्लेखित छैनन्, ती ऐतिहासिक भजन हुन् । यस्ता भजनमा स्थानीयबासीहरूको विश्वास देखिन्छ । कुनै पनि जातिको आदि पुरुष वा राजा महाराजाले स्थापित गरेका

देवीदेवताहरूको मन्दिर र स्थापित देवताहरूको महिमा ऐतिहासिक भजनमा पाइन्छ । मुसिकोट क्षेत्रमा गाइने खड्ककालिकाको भजन, कालीगण्डकीको भजन जस्ता भजनहरूमा ऐतिहासिकता पाउन सकिन्छ ।

लोक विश्वास, सामाजिक रीतिरिवाज, संस्कृति प्रथाहरू आर्थिक स्थिति, जातीय स्थिति र पारिवारिक स्थिति आदि विषयवस्तु समावेश भएका भजनहरू सामाजिक विषयका लोकभजन हुन् । यस्ता भजनहरूमा लोकवासीहरूको यथार्थिक स्थिति र मनोरञ्जनात्मक भाव भेटिन्छ । यस्ता खालका भजनमा चुड्का लोकगीतमा भैँ आख्यान तत्व क्षीण भई भावतत्व प्रधान हुन पुग्दछ । धार्मिक विषयभन्दा मनोरञ्जन सामाजिक लोकभजनमा पाइन्छ । यद्यपि भजन धार्मिक गीत हो तापनि यसमा लोकवासीहरूको यथार्थता पोख्दा सामाजिक बन्न पुग्दछन् । चुड्का भजनकै शैलीमा गाइने सामाजिक भजनमा हाँसखेल, ठट्टा तथा व्यङ्ग्यहरूको प्रयोग गरिएको हुन्छ ।

निष्कर्षमा लोकभजनको वर्गीकरणलाई भजनको प्रयोजनका आधारमा धार्मिक र मनोरञ्जनात्मक लोकभजनमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । त्यस्तै विषयवस्तुका आधारमा पौराणिक, ऐतिहासिक र सामाजिक लोकभजन अनि गीतिनृत्यगत आधारमा नृत्यप्रधान र पाठ्य-श्रव्य प्रधान लोकभजनमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यसरी प्रस्तुत गरिएका लोकभजनका वर्गीकरणले लोकभजनको स्वरूपलाई निर्धारण गर्न पुग्दछ । लोकभजनको अध्ययन, अन्वेषण पूर्ण भएको छैन र यस्ता प्रकृतिका लोकभजन बाहेक अन्य प्रकृतिका लोकभजन पनि प्राप्त हुने सम्भावना रहिरहन्छ ।

लोक साहित्यको भण्डार विशाल छ । त्यसको स्वरूप पनि लोकको विकास र परिवर्तनसँगै परिवर्तित हुने हुँदा लोकभजनको स्वरूपमा पनि भिन्न-भिन्न रूप देखापर्ने सम्भावना हुनु स्वभाविक नै हुन्छ ।

अध्याय चार

गुल्मी जिल्ला अन्तर्गत मुसिकोट क्षेत्रका सगुण र निर्गुण भजनको

सङ्कलन

४.१. पृष्ठभूमि

गुल्मी जिल्ला अन्तर्गत पर्ने मुसिकोट क्षेत्र रेसुङ्गाको उत्तरी काखमा अवस्थित एक प्रसिद्ध ऐतिहासिक क्षेत्र हो । मुसिकोट क्षेत्रको परिचय अध्याय दुईमा गरी सकिएको छ । यहाँका मानिसहरू हिन्दुधर्मावलम्बी हुन् । हिन्दुमार्गी समाजमा रहेको आस्था र धार्मिक विश्वासले गर्दा यस क्षेत्रमा अनेकेश्वर ईश्वरीय शक्तिमा विश्वास गर्दै भगवान्का अनेकौं अवतार सम्बन्धी भजन कीर्तन गर्ने परम्परा रहिआएको छ । विभिन्न देवी देवताहरूको ब्रत, पूजा, उपासना, भजनकीर्तन गर्ने परम्परा यस क्षेत्रमा प्रचलित छ । यहाँका धार्मिक पर्वहरू दसैं, तिहार, तीज, माघेसक्रान्ती, शिवरात्री, रामनवमी, कृष्णाष्टमी, जनैपूर्णिमा, कुशे औंसी, लगायतका विभिन्न चापडर्व मनाइन्छ । यी चाडपर्व मनाउँदा ईश्वरीय शक्तिको पूजा आराधना, भजनकीर्तन गर्ने गरिन्छ । त्यस्तै सांस्कृतिक उत्सव, छैंटी, न्वारन, ब्रतबन्ध जस्ता उत्सवहरू सम्पन्न गरिन्छ । सप्ताह पूजा, श्रीमद्देवीभागवत नवाह पूजा, हरिवंश, गरुडपुराण आदि लगाई आनुष्ठानिक ब्रतपूजा, उपासना गरिन्छ । त्यस्तै सत्यनारायण पूजा, शिवरात्री ब्रतपूजा, लक्ष्मीपूजा, स्वस्थानीको पूजा, लगायत अनेक ब्रत गरी पूजागर्ने प्रचलन यस क्षेत्रमा रहेका छन् । ब्रत, पूजा, तथा धार्मिक कार्यमा गाउँदै आएका भजनहरू विभिन्न देवीदेवतासँग आधारित छन् । यसरी परम्परित हुँदै आएको धार्मिक आस्थाको केन्द्र नै ब्रत, पूजा, उपासना र भजनकीर्तन हुन् । यस क्षेत्रमा धार्मिक भावनाले ओतप्रोत भई गाइने भजन पौराणिक कालदेखि नै गाउँदै आएको हुन सक्छ । सगुण भक्तिधारामा आधारित भएर गाइने भजन यस क्षेत्रमा प्रशस्त गाइन्छ । निर्गुण भक्ति धारामा आधारित भजन भने कम मात्रामा गाइएको पाइन्छ । यस अध्यायमा मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित भजनहरूको सङ्कलन गरिएको छ ।

४.२ मुसिकोट क्षेत्रका सगुण र निर्गुण भजन

यस मुसिकोट क्षेत्रमा बसोवास गर्ने बासिन्दाहरू हिन्दु धर्मावलम्बी छन् । धार्मिक प्रयोजनले गरिने ब्रतपूजा, उपासना, धार्मिक अनुष्ठान सम्पन्न गरि भजन गाउने गरिन्छ । यस्ता भजनहरूमा ईश्वरीय शक्तिको महिमा गान गर्दै भगवान्का अनेकौं स्वरूपको चर्चा

गरिएका लीला सम्बन्धी भजनहरू सगुण भजन हुन् । देहधारी देवताहरूको स्तुति गरिएका र महिमा गान गरिएका भजनहरू सगुण भजनमा पर्दछन् । सगुण भजनमा अनेकेश्वर भगवान् तथा देवीदेवताहरूको महिमा पाइन्छ । यस अध्ययनमा सङ्कलित आरती भजनहरू लगायत स्वस्थानिको भजन, ध्रुव चरित्र भजन, कृष्ण चरित्र भजन, रामभक्ति धाराका भजनहरू भगवान्का अवतारहरूको महिमा गान गरिएका सगुण भजन हुन् । जसमा ईश्वरीय शक्तिको सगुण स्वरूपको वर्णन गरिएको छ । यस क्षेत्रमा गाउँदै आएका निर्गुण भजनहरू भने सगुण भजनका तुलनामा निकै कम गाउने गरेको पाइन्छ । निर्गुण भजनमा संसार नै अनित्य भएकाले देह भुठा हो र परमब्रह्म मात्र सत्य छ भनिएको पाइन्छ । यस्ता निर्गुण भजनहरू सार्वकालिक हुन्छन् र वैराग्य चिन्तमा नै केन्द्रित रहेका छन् ।

४.२.१ पाञ्चायन आरती

ए ..... सिद्धिमा देव गणेश राम गज शिरकी हरि सिरमा सुभाई सिन्दुर,
 है ... सिर सुभाई सिन्दुर गौरी सुतकी ॥ हरि ॥
 पञ्चोहैमा आरती मोहन पञ्चो आरती करू गणेश,
 करू गणेशकी हरिहरि देवदेवकी,
 पञ्चोहैमा आरती मोहन पञ्चो आरती पञ्चायनकी ॥ हरिहरि ॥
 ए... कउन तिमी चतुर्वेद चतुर्मुखी राम, ब्रह्माकी सृष्टि हरि पूजा भक्ति,
 है हरिपूजा भक्ति वासुदेव परंब्रह्मकी ॥ हरि ॥
 पञ्चोहैमा आरती मोहन पञ्चो आरती करू ब्रह्माकी,
 करू ब्रह्माकी हरिहरि देवदेवकी,
 पञ्चोहैमा आरती मोहन पञ्चो आरती पञ्चायनकी ॥ हरिहरि ॥
 ए... शेषमारून्द वृषभोज राम सदा शिवकी हरि हातमा डम्बरू खड्ग त्रिशुल,
 है हात डम्बरू खड्ग त्रिशुल सदा शिवकी ॥ हरि ॥
 पञ्चोहैमा आरती मोहन पञ्चो आरती करू शिवकी,
 करू शिवकी हरिहरि देवदेवकी,
 पञ्चोहैमा आरती मोहन पञ्चो आरती पञ्चायनकी ॥ हरि ॥
 ए.. अन्तरयामी नारायणी राम, लक्ष्मीनारनकी हरि शंख चक्रगदा पद्म,
 है शंख चक्र गदा पद्म गरूडासनकी ॥ हरि ॥

पञ्चोहैमा आरती मोहन पञ्चो आरती करू विष्णुकी,
करू विष्णुको हरिहरि देवदेवकी,
पञ्चोहैमा आरती मोहन पञ्चो आरती पञ्चायनकी ॥ हरिहरि ॥
ए... वरदेउन कालिका, मालिका भवानी राम सिंह वाहनी हरि,
पूजी लीला देवीलाई है पूजी लीला देवीलाई ॥ हरि ॥
पञ्चोहैमा आरती मोहन पञ्चो आरती करू भवानी,
करू भवानी हरिहरि देवदेवकी,
पञ्चोहैमा आरती मोहन पञ्चो आरती पञ्चायनकी ॥ हरिहरि ॥
स्रोत: थुम्का भजन मण्डली
मूल भजनिया: लेखनाथ भट्टराई

४.२.२ पञ्चदेव भजन

विघ्नहर्ता सिद्धिदाता गणपति नाउँ,
एसै भक्त गृहेमा बासा बस्न आऊ,
एसै भक्त गृहेमा आशीर्वाद दिलाऊ,
एसै भक्त गृहेमा रक्षागर्न आऊ ॥
(हरिहरि जप हरि .....२) (हरि हरि भज हरिलाई.....२)

कैलासबासी शिवजीको भोले बाबा नाउँ,
एसै भक्त गृहेमा बासा बस्न आऊ,
एसै भक्त गृहेमा रक्षा गर्न आऊ,
हरिहरि एसै भक्त गृहेमा आशीर्वाद दिलाऊ ॥
(हरिहरि जप हरि .....२) (हरि हरि भज हरिलाई .....२)

शंख चक्र गदा पद्म लिन्छौं विष्णु नाउँ,
एसै भक्त गृहेमा बासा बस्न आऊ,
एसै भक्त गृहेमा रक्षा गर्न आऊ,
हरिहरि एसै भक्त गृहेमा आशीर्वाद दिलाऊ ॥
(हरिहरि जपहरि ...२) (हरिहरि भज हरिलाई.....२)

हातमा डम्बरू खड्ग त्रिशुल शिवजी नाउँ,
एसै भक्त गृहेमा बासा बस्न आऊ,
एसै भक्त गृहेमा रक्षा गर्न आऊ,
हरिहरि एसै भक्त गृहेमा आशीर्वाद दिलाऊ ॥
(हरिहरि जपहरि....२) (हरिहरि भज हरिलाई....२)

बाह्र राशी धेरै नाम सूर्य होनि नाउँ,
एसै भक्त गृहेमा बासा बस्न आऊ,
एसै भक्त गृहेमा रक्षा गर्न आऊ,
हरिहरि एसै भक्त गृहेमा आशीर्वाद दिलाऊ ॥
(हरिहरि जपहरि.....२) (हरिहरि भज हरिलाई....२)

काली लक्ष्मी सरस्वती दुर्गा देवी नाउँ,
एसै भक्त गृहेमा बासा बस्न आऊ,
एसै भक्त गृहेमा रक्षा गर्न आऊ,
हरिहरि एसै भक्त गृहेमा आशीर्वाद दिलाऊ ॥
(हरिहरि जपहरि.....२) (हरिहरि भज हरिलाई.....२)

स्रोत : भराह भजन मण्डली

भजनिया : ज्यो. हरि प्रसाद घिमिरे

४.२.३ दशअवतार आरती भजन

प्रथम औतार लियौ प्रभु मत्स्यरूप धारी,
चारै वेद ल्यायौ प्रभु शंखासुर मारी ॥
(भू-भार हर्नलाई वेदको रक्षा गर्नलाई ...३)

कुर्मरूप दोश्रो अवतार गोहिनी छ रूप,
शेष नेती पर्वत मथी लागे सबै चुप ॥
(पिए कालकट महेश्वर शिवले ....३)
(मोहनी अवतार नारायाणले लिएको ....३)

वराह रूप तेश्रो औतार लीला तिम्रो हरी,
सुड्ले तानी पृथिवी ल्याए हिरण्याक्ष मारी ॥
(वराह रूप धारी हिरण्याक्ष मार्नलाई ....३)

भक्त प्रलाद रक्षा गर्न नृसिंहको रूप,
चौथो अवतार लियौ प्रभु खम्बा फोरी खुप ॥
(प्रलादलाई तार्नु भो हिरण्यकश्यपु मार्नु भो ....३)

पञ्चम अवतार अचम्मको वामन पुड्के रूप,
तिन पाउ जमिन दान मागी लागे हरि चुप ॥
(वली राजा पातालमा सत्य वचन राख्दामा ....३)

जमदग्नीकी रेणुकाले नित्यकर्म भड्ग,
बुबा आज्ञा आमा मारे छैठौ अवतार सम्म ॥
(पितृवचन सत्य किए क्षेत्री सकल नासन ....३)
(बुबाको आशीर्वाद आफै परसुरामलाई .....३)

सप्तम अवतार रघु कुलमा राम रूप धारी,
रावण मार्ने सीता संहार्ने भूभार हर्ने गरी ॥
(सबको रक्षा गर वनवासी रामले ....३)

अष्टम रूप कृष्ण तिम्रो लीला अनेकथरी,
जन्म मृत्यु लय सम्म बस दिल भरी ॥
(आफै श्री हरिका रूप अनेक थरीका .....३)

नवम अवतार बुद्ध तिम्रो हेरन त्यो रूप,
मानव रूपधारी शान्तिको हो स्वरूप ॥
(जन्मेपछि मरण बुद्ध तिम्रो शरण .....३)

दशम अवतार कलङ्की हौ निष्कलङ्क मान्छु,
दसै अवतार प्रभुजीको विष्णु भन्ने ठान्छु ॥
(तारन मुरारे मै पनि जाने त्यै पारी .....३)

नारायण हरिहरि भन्छु घरीघरी,
कस्लाई मानौ आफ्नो प्रभु रूप थरी थरी ॥
(कस्ले पो जान्याछन् र को हुन् कृष्ण रामचन्द्र .....३)

स्रोत: भराह भजन मण्डली
पूर्ववत...

४.२.४ प्रार्थना भजन

कैलाशमा शिव जन्मे वैकुण्ठमा विष्णु,
अयोध्यामा राम जन्मे मथुरामा कृष्ण ॥
(हाम्रो नमस्कार ब्रह्माविष्णु शंकर.....३)

शिवपत्नी पार्वती त विष्णुजीकी लक्ष्मी,
रामचन्द्रकी सीताजी त राधा कृष्ण पत्नी ॥
(नमस्कार जति आदि शक्ति भवानी .....३)

गणेश पूजा सिन्दुर दुवो लावा लड्डु फूल्ले,
रक्षा गर शरण लेऊ पाप गरेकी भूल्ले ॥
(सिन्दुर दुवो लावा गणेशजीको पूजालाई .....३)

गणेश देवी शिव सूर्य विष्णु पञ्चायन,
पाप अज्ञान् नाश गरी अब द्यौन ज्ञान ॥
(द्यौन हाम्ला ज्ञान गणेश आदि पञ्चायन.....३)

मुखले गर्छ धर्म कुरा पाप गर्छ मनले,
पाप धर्म साथ जाने के पो गर्छ धनले ॥
(जपौ हरि भनि जान्न साथै कोही पनि .....३)

द्यौता दिने पितृ हर्ने नगरे है काम,
द्यौता पितृ सेवा गर्दा पूरा गर्छन् राम ॥
(द्यौता पितृ सेवा धार्मिक बन्छ त्यो बेला .....३)

जय विघ्नेश्वर जय दुर्गे जयजय हरिहर जय सूर्ये,
पूजौ गणेशलाई सिन्दुर दुबो फूलमाला ॥
(जय दुर्गे जय दुर्गे जय जगत्की जननी जय दुर्गे.....३)
नमः शिवाय नमः शिवाय,
शिव तिम्रै शरण छौ नमः शिवाय ॥

हरि शरणम् हरि शरणम् भज हरि शरण ॥
(जगतै उज्यालो सुर्जेका ज्योतिले .....३)
वासुदेवायः ! वासुदेवायः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

राम ! राम ! हरि !

स्रोतः भराह भजन मण्डली

पूर्ववत्...

४.२.५ स्वस्थानी ब्रतकथामा आधारित भजन

स्वस्थानीको रूप स्वस्थानीको रूप जगत्की जननी स्वस्थानीको रूप ॥
शिवजीको रूप शिवजीको रूप सृष्टि स्थिति लय गर्ने शिवजीको रूप ॥
पौष पूर्णिमामा पौष पूर्णिमामा, स्वस्थानीको आरम्भ लौ पौष पूर्णिमामा ॥
एक भक्त रहेर एक भक्त रहेर, स्वस्थानीको पूजा गर्ने एक भक्त रहेर ॥
स्वस्थानी र शिव स्वस्थानी र शिव, पाप हर्ने रक्षा गर्ने स्वस्थानी र शिव ॥
चन्दन अक्षताले चन्दन अक्षताले, पूजा गर्ने मध्याह्नमा चन्दन अक्षताले ॥
धुप दीप नैवेद्यले सबै देवता अर्पण गर्नु, धुप दीप नैवेद्यले ॥
आरती बालेर आरती बालेर, पूजा गर्नु देवीको आरती बालेर ॥
अर्घ दिनु ताही अर्घ दिनु ताही, शिव सूर्य स्वस्थानीलाई अर्घ दिनु ताही ॥
कथा पाठ सुन्नाले कथा पाठ सुन्नाले, पाप नाश धर्म साथ कथा पाठ सुन्नाले ॥
नियम गर्दै जानु नियम गर्दै जानु, सन्ध्याकाल एक छाक खानु नियम गर्दै जानु ॥
सृष्टि स्थिति लय सृष्टि स्थिति लय, ब्रह्माण्डको संरचना सृष्टि स्थिति लय ॥
ब्रह्मा, विष्णु, महेश, ब्रह्मा, विष्णु, महेश, सृष्टि स्थिति लय गर्ने ब्रह्मा विष्णु महेश ॥
स्वर्ग मर्त्य पाताल स्वर्ग मर्त्य पाताल, संरचना बनायौ स्वर्ग मर्त्य पाताल ॥
शिवजीको रूप शिवजीको रूप बाघ छाला बस्ने खरानी घस्ने शिवजीको रूप ॥

शिवजीको रूप शिवजीको रूप शीरमा चन्द्र माथमा गड्गा शिवजीको रूप ॥
 कति सुभायो कति सुभायो हातमा डम्बरू नागको माला कति सुभायो ॥
 ब्रह्माण्ड नै जलमा ब्रह्माण्ड नै जलमा, मधु कैटभ विष्णुले मारेर ब्रह्माण्ड नै जलमा ॥
 बनिन् पृथ्वी बनिन् पृथिवी, हाड छाला रगतले बनिन् पृथिवी ॥
 पृथिवी बन्नाले पृथिवी बन्नाले, सृष्टि गरे ब्रह्माजीले पृथिवी बन्नाले ॥
 ब्रह्मा सृष्टिमा, ब्रह्मा सृष्टिमा, द्यौता दानव, जीवजन्तु ब्रह्मा सृष्टिमा ॥
 दिती अदिती दिती अदिती, द्यौता दानव सबका माता दिती अदिती ॥
 संसार अचम्म संसार अचम्म, ठुलो सानो धनी गरिव संसार अचम्म ॥
 संसार अचम्म संसार अचम्म, धार्मिक पापी सज्जन दुर्जन संसार अचम्म ॥
 संसार अचम्म संसार अचम्म, बृद्ध बालक महिला पुरुष संसार अचम्म ॥
 संसार अचम्म संसार अचम्म, हान्ने, टोक्ने, भुक्ने, चिथोर्ने संसार अचम्म ॥
 संसार अचम्म संसार अचम्म, पहाडपर्वत नदीनाला संसार अचम्म ॥
 संसार अचम्म पुतले पाङ्ग्रे सेतो कालो संसार अचम्म ॥
 संसार अचम्म संसार अचम्म रक्त, पिण्ड, विस्टा मुत्र संसार अचम्म ॥
 रच्यौ कसरी रच्यौ कसरी, ब्रह्मा विष्णु महेश्वर रच्यौ कसरी ॥
 रच्यौ कसरी रच्यौ कसरी, पहाड पर्वत हिमाल मधेश रच्यौ कसरी ॥
 रच्यौ कसरी रच्यौ कसरी, जल तेज वायु आकाश रच्यौ कसरी ॥
 शरण उनैको शरण उनैको, मृत्यु हुँदा आशा गर्नु मोक्ष हुनेको ॥
 अरू जाँदैन अरू जाँदैन, पाप धर्मसँगै जान्छ अरू जाँदैन ॥
 धर्म गरन धर्म गरन, ब्रह्मा विष्णु महेशको शरण परन ॥
 धर्म गरन धर्म गरन, आदिशक्ति भगवती रक्षा गरन ॥
 नियम पालना नियम पालना, पूजा अर्घ श्रद्धा ढोग नियम पालना ॥
 जगतका धनी जगत्का धनी, स्वस्थानी र शिव तिमी जगत्का धनी ॥
 शिव पार्वताले शिव पार्वताले, सोधनी गरिन् पार्वताले शिव भन्न थाले ॥
 कस्ले पायो वर कस्ले पायो वर, सबै कुरा बताई देऊ शिव शंकर ॥
 सुन मेरी गौरी सुन मेरी गौरी, ब्रत गरे पार तरे सुन मेरी गौरी ॥
 विष्णु अर्तिले विष्णु अर्तिले, शिव पत्नी पार्वता विष्णु अर्तिले ॥
 ब्रह्मपुर एक ब्रह्मपुर एक, दुःखी थिए दम्पति ब्रह्मपुर एक ॥

दुःखी थिए अति दुःखी थिए अति, धर्म गर्थे कर्म गर्थे दुःखी थिए अति ॥
 सिद्धि गणेश सिद्धि गणेश, हाम्रो रक्षा गर सिद्धि गणेश ॥
 मंगल वारको दिन मंगल वारको दिन, गणेशको पूजा गरे मंगल वारको दिन ॥
 धेरै वर्ष गर्दा धेरै वर्ष गर्दा, खुशी भए गणेशजी धेरै वर्ष गर्दा ॥
 वर्दान दिनाले वर्दान दिनाले, शिव भट्ट धनी बने वर्दान दिनाले ॥
 सन्तान नहुँदा सन्तान नहुँदा, गणेशको आरधना सन्तान नहुँदा ॥
 गणेश गौको पूजा गणेश गौको पूजा, गोबर हातमा तसलामा गणेशको पूजा ॥
 कन्या जन्मिन् गोमा कन्या जन्मिन्, गोमा शिव भट्ट सती खुशी कन्या जन्मिन् गोमा ॥
 पूर्ण चन्द्रमा भैँ पूर्ण चन्द्रमा भैँ, बढी बढी पाँच वर्षकी पूर्ण चन्द्रमा भैँ ॥
 नित्य पूजा गर्थे नित्य पूजा गर्थे, गंगा स्नान हरिहरको नित्य पूजा गर्थे ॥
 स्वर्ग कम्प भयो स्वर्ग कम्प भयो, शिवभट्टले धर्म गर्दा स्वर्ग कम्प भयो ॥
 शिव शरणमा शिव शरणमा, इन्द्र आदि सबै द्यौता शिव शरणमा ॥
 बाँचन गारो परो बाँचन गारो, परो शिव भट्टले धर्म गरे बाँचन गारो परो ॥
 तिम्रो रक्षा गर्छु तिम्रो रक्षा गर्छु, द्यौता बस आफ्नो लोकमा तिम्रो रक्षा गर्छु ।
 योगी रूप धारी योगी रूप धारी, ब्रह्मपुरमा शिव रिसमा जोगी रूप धारी ॥
 भिक्षा माग्ने लागे भिक्षा माग्ने, लागे गोमा हातमा शिव साथमा भिक्षा माग्ने लागे ॥
 अक्षताको भिक्षा अक्षताको भिक्षा, हातको लिन्न द्यौता गोमा अक्षताको भिक्षा ॥
 बुढासँग विवाह गरी दुःख धेरै पाउनु,
 सम्पत्तिको नास भई बाबा आमा मर्नु ॥
 विधिको विधान विधिको विधान, जुट्दै गयो संयोग विधिको विधान ॥
 हुर्किन कन्या गोमा, वर खोजन गए उनका पिता शिव भट्ट ॥
 चाहे जस्तो वर, ब्राह्मण खोज्दा पाएनन् चाहे जस्तो वर ॥
 शिवशर्मा ब्राह्मण, सत्तरी वर्ष पहुँचका शिवशर्मा ब्राह्मण ॥
 बिन्ती गर्न थाले गोमा कन्या विवाह गर्न बिन्ती गर्न थाले ॥
 महादेवको सराप टार्न कस्ले सक्छ महादेवको सराप ॥
 गोमा विवाह गर्छिन् बुढा ब्राह्मण साथमा जिम्मा आफ्नै हातमा ॥
 शिवशर्मा ब्राह्मण दसै वर्ष रहे ससुराली घरमा शिव शर्मा ब्राह्मण ॥
 ईच्छा भयो मनमा आफ्नो घर जानको ईच्छा भयो मनमा ॥
 विदा पाऊँ पिता माता आफ्नै घर जान्छौँ विदा पाऊँ पितामाता ॥

दुःखी भई दम्पतीले विदा दिए तहाँ दुःखी भई दम्पतिले ॥
 चोरी भयो रातमा साह्रै निन्द्रा लाग्यो चोरी भयो रातमा ॥
 दुःखी बनिन् गोमा जङ्गलमा लुटिदा दुःखी बनिन् गोमा ॥
 गोमा छिन् शोकमा भ्रुपडीको घर चन्द्रज्योति नगरमा ॥
 गर्भाधान कर्मको फिकर भयो मनमा, गर्भाधान कर्मको ॥
 गए परदेश भिक्षा द्रव्य माग्नुलाई शिवशर्मा गए भिक्षा द्रव्य माग्नुलाई ॥
 लटरम्म फलको वृक्ष त्यही फलेको गंगा किनारैमा वृक्ष ताही फलेको ॥
 फल टिपी ज्यूनार गर्ने निहूँ गरी दिँदा हाँगो भाँचीदा खसी मरे शिवरूप लिँदा ॥
 गए कैलासैमा भोले बाबा शंकर गए कैलासैमा भोलेबाबा शंकर ॥
 एक पुत्र गोमालाई जन्मे नवराज एक पुत्र गोमालाई ॥
 चुडाकर्म गराइन् बडे चाँडै बालक चुडाकर्म गराइन् ॥
 विहे नवराजको चन्द्रावतीसँग भो विहे नवराजको ॥
 खेल खेल्दा संगीसँग विना बाउको दोष खेल खेल्दा संगीसँग ॥
 पिता खोजीगर्नुलाई माता वचन सुनेर पितृको खोजीगर्नुलाई ॥
 पितृको उद्धार गरनु पुत्रको कर्तव्य पितृको उद्धारगरनु ॥
 खोजी गरे पितृको धन्या राजा नवराज खोजीगरे पितृको ॥
 उद्धार गरे पितृको संस्कारादी गरेर उद्धार गरे पितृको ॥
 घरको सम्भना घरको सम्भना जहाँ गए पनि घरको सम्भना ॥
 राजाको सेवामा राजाको सेवामा केही द्रव्य कमाऊ भनी राजाको सेवामा ॥
 दुःख कति हो दुःख कति हो चन्द्रावती माइत लागिन् दुःख कति हो ॥
 हा हा दैव पुकार्छिन् छोरा बहारी घरमा छैनन् हाहा दैव पुकार्छिन् ॥
 शिवको सराप सम्भरेर रुन्छिन् गोमा माई शिवको सराप ॥
 दयाकी खानी पार्वता शिवलाई सम्भार्छिन् दयाकी खानी पार्वती ॥
 स्वस्थानीको ब्रत पठाऊ सन्देश गर्नुलाई स्वस्थानीको ब्रत ॥
 स्वास्थानी पूजा गर्नाले गोमा हुन्छिन् सुखी स्वस्थानी पूजा गर्नाले ॥
 पार्वताले पठाइन् सप्तर्षिलाई डाकेर पार्वताले पठाइन् ॥
 सप्तर्षिका अर्तिले ब्रत गर्छिन् गोमा सप्तर्षिका अर्तिले ॥
 माघ शुक्ल पूर्णिमा स्वस्थानीको साङ्गेता माघ शुक्ल पूर्णिमा ॥
 चाँडो आओस् पुत्र स्वस्थानीको प्रभावले चाँडो आओस् पुत्र ॥

स्वस्थानी पूजा प्रभावले आई पुगे नवराज स्वस्थानिको पूजा ॥
 अति रोइन् गोमा पतिको हाल सुनेर अति रोइन् गोमा ॥
 ज्ञानी पुत्र नवराज मातालाई सम्झाए ज्ञानी पुत्र नवराज ॥
 गङ्गाजीमा गए हरिहर पूजागर्नलाई गङ्गाजीमा गए ॥
 स्वस्थानीका ब्रतले खुशी भए हरिहर स्वस्थानीको ब्रतले ॥
 हरिहरको वरदान राजा होऊ नवराज हरिहरको वरदान ॥
 कृपा उनै हरिको हात्तिले माला पैच्यायो कृपा उनै हरिको ॥
 राजा भए नवराज दरबारमा लग्यो,
 राजा पुत्री साथमा विहे पनि भयो ॥ राजा भए... ॥
 अभिषेक लिनलाई माता लिन, आए,
 चन्द्र ज्योति मन्त्री गई माता लिई आउ ॥ राजा भए ॥
 राजा छोरो भएको देखिन् गोमा ताहाँ,
 उत्सव ठुलो भएको लावण्य देश माहाँ ॥ राजा भए ॥
 सुदिन हेरी ब्राह्मणले राज्याभिषेक गरे,
 दक्षिणा र भोजनले ब्राह्मण खुशी पारे ॥ राजा भए ॥
 भन्न है लागे नवराज आमासँग ताहाँ,
 स्वस्थानीका प्रभावले राजा भए याहाँ ॥ राजा भए ॥
 जय स्वस्थानी माता जय स्वस्थानी माता हामी पछौं तिम्रै शरण ॥
 जय हर महादेव जय हर महादेव हामी पछौं तिम्रै शरण ॥
 जय हरिहर प्रभो जय हरिहर प्रभो हामी पछौं तिम्रै शरण ॥
 रक्षा गरन माई रक्षा गरन हामी पछौं तिम्रै शरण ॥
 रक्षा गर शम्भो रक्षा गर शम्भो हामी पछौं तिम्रै शरण ॥

 स्वस्थानी परमेश्वरी भगवती रक्षा गर सबको ।
 आधार शक्ति भवानी तिम्री हो रक्षा गर भवको ॥
 ब्रह्मा विष्णु महेश देवता पनि चल्छन् खटनमा परी ॥
 जगदम्बा भगवती तिम्रो भजन गछौं सदादिन भरी ॥

स्रोत: अर्खले भजन मण्डली

४.२.६ ध्रुव चरित्र भजन

ध्रुव कथा सुन्ने ईच्छा भन्नुस् गुरू ऐले,
सबै कुरा सुन शौनक विस्तार गर्छु मैले ॥
(शौनकको प्रश्न शुकदेवको उत्तर ....३)

उत्तानपाद राजा थिए राज्य गर्थे तिन्ले,
दुई रानी बनाउनु भो पारी ल्यायो दिन्ले ॥
(दुई रानी घरवार भो रानी लड्ने दरबार भो ....३)

कान्छी रानी वशमा परे राजा पछि पछि,
जेठी रानी हेला गरे दरवारमा बसी ॥
(कल्ले पो देखेछ हरि लीला के के छ .....३)

जेठी रानी बजार बाहिर सानो भुपडीमा,
कल्ले देख्छ भावी लेख्छ भित्र खपडीमा ॥
(रुन्छिन् दसै धारा रामलाई सम्झी वारम्वार .....३)

जेठी रानी सुनितीलाई गर्भवास रैछ,
दिन मैना ऋतु बिते मास भयो दसैत ॥
(जन्मेसी न्वारन रानी गरिन् पालन .....३)

वेद नीति गाउँस्थिति नाम राखेको सुन्दा ,
ध्रुव भन्ने नाम रह्यो ज्योतिष गणित गुन्दा ॥
(भाग्यमानी छ यो ध्रुव भन्ने नाम भयो .....३)

शुक्लचन्द्र बराबरी बाला बढ्दै गए,
चार वर्ष पुग्दाखेरी ध्रुव ठूलै भए ॥
(भन्छन् साथी हो बिना बाउको छोरो....३)

उत्तर दिन नसक्दामा गए मातासँग ,
सबै कुरा सुन्दाखेरी रानी परिन दड्ग ॥

(माता कुटीमा रूदै गए ध्रुवजी ....३)

बाबु ध्रुव तिमीलाई किन रूनु परो,
कुन साथी कउनले गाली किन गरो ॥

(नरोउन धर्केर आउला दिन फर्केर.....३)

बाबा छैनन् भनम् भने आमा छन् ऐभाती,
छन् पो बाबा भनम् भने देखिन नि साथी ॥

(बुबा को हुन् भन्न हाम्ले परो चिन्नु .....३)

उत्तानपाद नाम परो यो देशका राजा ,
सहर बाहिर भूपडीमा बस्नु परो आज ॥

(यी कुरा पताउनु को हुन् बुबा बताउनु .....३)

सौते मुमा भैया साथमा राजकाज गर्ने,
निठुरी छन् तिम्रा बुबा किन सोधपुछ गर्ने ॥

(निठुरी छ मन पत्थर भन्दा भन्भन.....३)

निठुरी जो भए पनि भैया बुबा भेट्छु,
जान दिनोस् मेरी मुमा इच्छा मेरो भेट्छु ॥

(ज्ञानले जान्दैनौ नजाऊ भन्दा मान्दैनौ .....३)

बुबासँग दरबारमा भेट्न जाँदै थिए,
जाँदाजाँदै पुलिस पाले गेटमा रोक्यो दिए ॥

(भैयाका साथैमा बुबाजीका काखैमा .....३)

सौते आमा गाली गर्दै रोकिन् अघि सरी,
पापिनीका काखमा जन्मिस् धर्म गर् बेसरी ॥

(विष्णुलाई भेटेर पाप सबै मेटेर .....३)

भगवान्लाई भेटेपछि मेरो काखमा जन्म,
बुबा काखमा बस्नलाई ऐले जान हुन्न ॥

(सौते मुमाको वात चोट लाग्यो आजत.....३)

रानी वशमा राजा थिए नबोलेका हुँदा,
यो मननी सारै रून्च ध्रुव बाला रूँदा ॥
(माताकुटी माहाँ रूँदै फर्के ध्रुवजी .....३)

नजा भन्दा नमानेर त्यहाँ जानु परो,
कुन दुष्टले के भनेर कल्ले के पो गरौ ॥
(छेडका वातले भनिन् सौते माताले .....३)

मत जान्छु मेरी आमा विष्णु भेट्न वनमा,
बुबा मुमा साथी त्यागी दुढ गरे मनमा ॥
(यो मन रोको छ विष्णु भेट्ने धोको छ .....३)

नजाऊ भन्दा नमानेसी ध्रुव शीरमा हात,
दिनु भयो माताजीले ठुलो आशीर्वाद ॥
(नरोऊ मेरी आमा तिम्रो दुःख हरूँला .....३)

उत्तानपाद दरबारमा नारद गई भन्दा,
राजा सारै दुःखी भए नारद कुरा सुन्दा ॥
(राज्ये दिन्छु आधा ल्याइ देउन ध्रुव नारद .....३)

नारद गए मधु वनमा ध्रुव लिन भनि,
को हुनुन्च भनि सोधे ध्रुवजीले पनि ॥
(नारद भन्ने मैँ हुँ आधा राज्य दिलाइ दिऊँ .....३)

सौतेनी आमा सुरूचिको अर्ति ज्ञान पाए,
वैराग चलो मनमा तप गर्न आए ॥
(वन घनघोर बाघ भालु चित्तल .....३)

चाहिँदैन राज्य मलाई चाहिँदैन धन,
कुन रीतिले विष्णु भेट्नु नारद ऐले भन ॥

(अर्ति नारदको भक्ति उनै ध्रुवको .....३)

शंख चक्र गदा पद्म पीताम्बर धारी,
वासुदेव नाम भज कृष्णजी मुरारी
(ध्रुव मधु बन्मा नारद गए स्वर्गमा .....३)

वासुदेव नाम भन्ने भज्ने रातदिन,
ईश्वर शक्ति ध्रुव भक्ति भए तन लीन ॥
(वयर दाना खाए पैला मासा ध्रुवले .....३)

एवम् रीतले ईश्वरसित धर्म गरी गरी,
मनमा निश्चित गरे पछि जान्छ पार तरी ॥
(वयर पत्ता खाए दोसरी मासा ध्रुवले .....३)

तेश्रो मास लागेपछि जलपान गर्दै,
मन्त्र जप गर्दै गए विष्णु शरण पर्दै ॥
(जलपान आहारा ध्रुव बाँच्ने साहारा.....३)

चौथो मैना लागे पछि वायु खान थाले,
उन्चास दिनमा उन्चास वायु ध्रुवजीलाई पाले ॥
(वायु ध्रुव खाए संसार सबै आत्तिए .....३)

एक पाउ भूमि टेकी एक हात खडा,
विष्णु मनमा मधु वनमा ब्रत गरे कडा ॥
(तिम्रो नाममा मर्छु विष्णु तिम्रो शरण छु .....३)

पाँचौ मास ध्रुवले सबै त्यागी दिए,
ब्रह्माण्डमा हरिको तप गरी रहे ॥
(धन्यबाला ध्रुवजी बालक तपसी .....३)

इन्द्रपुरी देवता लरीकन लाए,
तप हर्न ध्रुवको अप्सरा पठाए ॥

(चम्के हिरा मोती नाचन लागे अप्सरा .....३)

तप हर्न ध्रुवको अधि सरे ताहाँ,
पट खोली हेरेनन् गए स्वर्ग माहाँ
(तपैको बलले चन्दैन नि करले .....३)

विश्वास गरे धर्म गरे एक चित्त भई,
वायु वेगले विष्णुजी त दर्शन दिए गई ॥
(प्राण खैची माथमा लैजाऊ ईश्वर साथमा .....३)

वर दिन भगवान् मधुवन गएका,
पट बाँधी ध्रुवजी तपमा रहेका ॥
(भगवान्ले बोलाए ध्रुवजी बोलेनन् .....३)

शंखगाला छोएपछि आँखाले त हेर्दा,
के ईच्छा छ माग भन्ने ध्रुव पाउ पर्दा ॥
(मत दिन रात रहूँ विष्णुजी साथ .....३)

शिरमा राखे शंख होस ज्ञान पाए,
तोते बोली ध्रुवले स्तुति गर्न आए ॥
(वासुदेवायः वासुदेवायः ऊँ नयो भगवते वासुदेवाय.....३)

बाला ध्रुव घर जाऊ राज्य गर्नलाई,
राज्य गर्नलाई राम वर तिम्ले पाई ॥
(छत्तिस हजार वरस ध्रुव राज्य लौ गर .....३)

बिदा दिए हरिले प्यारा भक्तलाई,
विष्णु गए वैकुण्ठ ध्रुवलाई पठाई ॥
(नारायणले दिनु भो आफ्नै अस्त्र ध्रुवलाई .....३)

गए बाला ध्रुवजी वरदान पाई,
मायुष्मती पुरीमा राज्य गर्नलाई ॥

(माताको आशीर्वाद नारायणको वरदान .....३)

काख लिईन् सुनिती ध्रुव पुत्रलाई,
लाज मानी सुरूची रहिन् चित्त खाई ॥

(धन्य सानी मुमा आँखा खुलाई दिऊ मेरा .....३)

राजा गए वनमा तप गर्नलाई,
बसे ध्रुव राजाको राजधानी पाई ॥

(वैराग्य मनमा गए राजा वनमा .....३)

राज्य गरे ध्रुवले राजधानी पाई,
रैती प्रजा सबैलाई मगन गराई ॥ राज्य गरे....॥
इला भर्मी रानीलाई विवाह गरी ल्याए,
उत्कल, बत्सर, कलप तिन पुत्र पाए ॥ राजा गरे ॥
उत्तम गए शिकारमा कुबेर वनमा,
गणहरू आएर उत्तम मारे ताहाँ ॥ राज्य गरे ॥
पुत्र खोज्न सुरूची गइन वनमाहाँ,

डढेलामा परेर मरिन् रानी ताहाँ ॥ राज्य गरे ॥

गई ध्रुव कुवेरगणसँग युद्ध गर्न लाए,
लाखौ गण ध्रुवले घायल गराए ॥ राज्य गरे ॥
सङ्ग्राम गर्न कुवेर ध्रुव साथ आए,
नारायण अस्तर ध्रुवले चलाए ॥ राज्य गरे ॥
कुवेर गण ध्रुवले सांझे गर्न लागे,
मनु आई बुझाई ध्रुवलाई सम्झाए ॥ राज्य गरे ॥
तिर्थ व्रत यज्ञ दान ध्रुव गर्न लागे,
छत्तिस हजार वर्ष पूरा हुँदै आए ॥ राज्य गरे ॥

आए पार्साद ध्रुव लिन हरिले पठाई,
हरिले पठाई राम ध्रुव लिनलाई ॥ आए ॥
राज्य दिए ध्रुवले उत्कल पुत्रलाई,

त्यसै वखत काल आई विदा दियो ध्रुवलाई ॥ आए ॥
गए बाला ध्रुवजी ज्योतिषचक्र माहाँ,
सायुज्यले ध्रुवजी अटल भए ताहाँ ॥ आए ॥
कहिल्यै नास नहुने पुरी पाए ताहाँ,
गई बसे ध्रुवजी तेसै ठाउँ माहाँ ॥ आए ॥

गजब गरे ध्रुवले धन्य हो नि ज्यान,
हरिबाट ध्रुवले पाए वरदान ॥ गजब ॥
इन्द्रादि देवले परिक्रमा लाउँछन्,
ज्ञानी भक्ति सबैले ध्रुव यश गाउँछन् ॥ गजब ॥
पाँच महिनाका तपले मगन गराए,
धन्य ध्रुव भक्त हुन् ज्योतिषचक्र पाए ॥ गजब ॥
भक्तहरू जति छन् ध्रुव यश गाउँछन्,
अन्त्य हुँदा सबैले उत्तम गति पाउँछन् ॥ गजब ॥

ध्रुव सरी शरण परी विष्णु पदमा जाने,
शरण पछ्यौं हामी पनि तिम्रै भक्ति माने ॥
(वैकुण्ठमा जान शरण लेऊ भगवान् .....३)

हरि शरणम् हरि शरणम् भज हरि शरणम् हरि शरणम्,
बोलिए वासुदेव भगवान्की जय !!
बोलिए सत्यभक्त ध्रुवजीकी जय !!
बोलिए सत्य सनातन धर्मकी जय !!

स्रोत: भराह भजन मण्डली, पूर्ववत्

४.२.७ कृष्ण चरित्र भजन

श्रीकृष्ण जन्म

सोधन लागे परिक्षित शुक ऋषिलाई,
शुक ऋषिलाई राम बताऊ मलाई ॥ सोधन लागे ॥
सूर्यवंशी चन्द्रवंशी राजाको चरित्र,
गुरू मुखबाट सुने मैले विस्तार सचित्र ॥ सोधन लागे ॥
बिन्ती गर्छन् परिक्षित ऋषि पाउ माहाँ,
सुन्न है पाऊँ ऋषिजु कृष्ण लीला यहाँ ॥ सोधन लागे ॥
विस्तार गर्छन् ऋषि राजाको बिन्ती सुनेर,
भगवान्लाई सम्भेर प्रभुमा ध्यान धरेर ॥ सोधन लागे ॥
राज गरे पृथ्वीमा दैत्यहरू धनी,
गारो भयो पृथ्वीलाई पापीहरू बढी ॥ राज गरे ॥
गाई रूपी पृथ्वी गइन ब्रह्मा साथमा,
बिन्ती गर्छिन धरती आँशु दुबै आँखामा ॥ राज गरे ॥
गए क्षीर सागर ब्रह्मा देव शंकर,
विष्णु खुसी पारन गए क्षीर सागर ब्रह्मा देव शंकर ॥ गए क्षीर ॥
स्तुति गरे देवताले आकाश वाणी भयो,
कवोल गरे हरिले भार घट्ने भयो ॥ गए क्षीर ॥
जन्म लिए हरिले यदुकुलमा आई,
यदुकुलमा आई राम भू-भार हर्नलाई ॥ गए क्षीर ॥
सुरसेनले मथुरा नारदलाई पठाए देवकी माग्नलाई,
उग्रसेन कंसले देवकीलाई दिए वसुदेव विवाह गर्नलाई ॥ गए क्षीर ॥
चल्यो वरियाल गोकुलदेखि मथुरा ३
जनती पर्छाए उग्रसेन राजाले ३
गए राज कुमार बैनी ज्वाइँ पुऱ्याउन ३
आकाश वाणी भयो बिचैवाट कंसलाई ३
देवकाको आठौँ गर्भ तेरो काल हो नि,
पापी कंस तँलाई मार्ने हरि रूप हो नि ॥

खड्ग उजायो खड्ग उजायो बैनी मार्न कंसले खड्ग उजायो ॥
 रून्छिन् देवका रून्छिन् देवका माछकी पापी कंसले रून्छिन् देवका ॥
 नमार्नोस बैनीला नमार्नोस् बैनीलाई,
 वसुदेव, विन्ती गर्छन् नमार्नोस् बैनीला ॥
 मार्नु हुँदैन मार्नु हुँदैन गौं ब्राह्मण स्त्री जाति मार्नु हुँदैन ॥
 काल ट्यो ऐलेलाई आठै गर्भ बुझाउने सर्त काल ट्यो ऐलेलाई ॥
 आए वसुदेव पहिलो गर्भ लिएर ३
 आए नारद मुनि एकछिन वस्न नहुनी ३
 नारदको छुसैले भान्जी मार्न आट्यो कंसले ३
 लग्यौं शिशु बुझाउन सत्य कवोल पुऱ्याउन ३
 सोभै आठ गर्भको, सोभै आठ अर्भको शंका मानो कंसले सोभै आठ अर्भको ॥
 बिचबाट आठ गनेबिचबाट आठ गने जुन पनि आठ बिचबाट आठ गने ॥
 आए विश्वकर्मा देवकीलाई नेल ठोक्न ३
 हाले जञ्जीरमा बैनी ज्वाइँलाई कंसले ३
 सातौं गर्भ तुहेर रोहिणीको गर्भमा ३
 तिनै मैना रोहिणीका गर्भबाट वलराम ३
 वलराम औतार लिनु भो वलराम औतार लिनु भो,
 रोहिणीका गर्भबाट वलराम औतार लिनु भो ॥
 जय जय मनम् वलरामको जय जय मनम् वलरामको ॥
 हे संसारी हो जय जय मनम् जय जय मनम् वलरामको ॥
 बोलिए शेष स्वरूप वलरामको जय ।
 कोही एक दिनमा कोही एक समयमा रानी देवकालाई,
 रज भयो रानी देवकालाई कोही एक दिनमा ॥
 जलजमुनामा जल जमुनामा,
     नुहाई-धुहाई शुद्ध हुनु जल जमुनामा ॥
 जानु पऱ्यो देवका जल जमुनामा
     बस्त्र धुनु शुद्ध हुन जानु पऱ्यो देवका ॥
 पाँच घडी रात छँदै पाँच घडी रात छँदै,

उठिन् रानी देवका पाँच घडी रात छँदै ॥
 ईश्वरका कृपाले पाले चौकी सबै भुले,
 ढोकाहरू खुले ईश्वरका कृपाले ॥
 सरासरी जानु भयो जल जमुनामा,
 नुहाई-धुहाई शुद्ध भई वस्त्र धोइन तहाँ ॥
 त्यो बेलामा मन विग्यो सारै पय्यो पीर,
 म बाँचेको के सार भयो उचो छैन शिर ॥
 पहिलो धर्म नारीको स्वामी सेवा गरनु,
 दोश्रो अनि नारीले पुत्रादी जन्माउनु ॥
 नपुत्र पैदा गरेर काम लाग्यो मलाई,
 छ गर्भकै वालाखु माय्यो पापी कंसले ॥
 म बाँचेको के सार भयो हे दैव भगवान्,
 म बाँचेको के सार भयो हे दैव भगवान् ॥
 जल जमुनामा जल जमुनामा,
 हाम्फालिन् देवकाले जलजमुनामा ॥
 जल जमुनाले जल जमुनाले,
 किनारैमा ल्याइन् जल जमुनाले ॥
 निधारका भरसित शीला पत्थरमा,
 गिर्नुभयो देवका शीला पत्थरमा ॥
 कपासमा रूघा सरी भयो पत्थर राम,
 केही वाधा परेन कपासकै रूघा सरी भयो पत्थर ॥
 सबै चरित्र सबै चरित्र,
 यशोदाले देख्दी भइन् सबै चरित्र ॥
 भन्छिन् यशोदाले भन्छिन् यशोदाले,
 हे रानी देवका भन्छिन् यशोदाले,
 भन्छिन् यशोदाले भन्छिन् यशोदाले,
 त्यस्तो मती नगर भन्छिन् यशोदाले ॥
 भन्छिन् यशोदाले भन्छिन् यशोदाले,

अष्टम गर्भ कृष्ण औतार भन्छिन् यशोदाले ॥

यो अष्टम गर्भमा कृष्ण अवतार हुने छन् ३
आउला तिम्रो सुदिन रानी देवका आउला तिम्रो सुदिन ३
आफ्नो मन आफै बुझाई गईन् जञ्जीरमा ३
पाले चौकी सबै जागे ढोका सबै बन्द ३
कोही एक दिनमा आकाश वाणी भयो ३
हे रानी देवका सुन मेरा वचन ३
शुद्ध होऊ देवका वत्ती बाल जञ्जीरमा ३
मैला-धैला बस्त्र फ्याँक शुद्ध वस्त्र लाऊँ ३
गर्भधानको बेला भयो शुद्ध मन गराऊ ३
त्यो बेलामा नवै ग्रह उच्चा उच्चा भए ३
शुभ लगन शुभ तिथि शुभ लगन आयो ३
त्यै बेलामा गर्भवास लिनुभो हरिले ३
एक मैना दुबैमास तिन मैना भए ३
चारै मैना पाँचौ मास छ है मैना भयो ३
त्यो बेलामा तेज देखिन आयो देवकाको ३

गमन गरे हरिले औतार लिनलाई,
देवकाको कोखीमा बास गर्न लाई ॥ गमन गरे ॥
गोलोकवासी हरिको गर्भ बास भयो ,
देवकाको कोखीमा बास गर्नलाई ॥ गमन गरे ॥
आठ मैना क्रमैले पूर्ण हुँदै आए,
देउता सबै आएर स्तुति गर्न आए ॥ गमन गरे ॥
गर्भवासी हरिको स्तुति गर्न आए,
सुचक दिए माईलाई लोक माहाँ गए ॥ गमन गरे ॥
चेवा गर्न कंस वन्दीखानमा आयो,
तेज देख्यो बैनीको त्यही अचम्मायो ॥ गमन गरे ॥
सुर्ता पच्यो मनमा बैनी हेरी रट्यो,

वैराग छुटो मनमा मलिन मुख लायो ॥ गमन गरे ॥
कडा पाले खाटाई उर्दी दियो ताहाँ,
कडा उर्दी दिएर गयो दरबार माहाँ ॥ गमन गरे ॥

देवका हौ रानी देवका हौ देवकाहौ आज तिम्रा सुदिन,
हो आज तिम्रा सुदिन आए रानी देवका ॥ देवका हौ ॥
तमुकन जनमनन् कृष्ण गोसाई,
हामुकन बालिका सावरिया होई,
साल र नालसित वसुदेउले ल्याउलान्,
जसुदाका गोदामा शिघ्र पहुँचाइ ॥ देवका हौ ॥

राजा परिक्षित देवकाले विरह बताई,
विरह बताई राम वसुदेवलाई ॥ राजा परिक्षित ॥
आखिरको गर्भ भनी देवका भुराइन् नयन नीर बहाई,
दाजै पापी कंसका दया छैन मनमा दया गरी बचाउन मलाई ॥ राजा परिक्षित ॥
अकाल गतिले छैठौँ पुत्र मारो हाम शोक परीपरी आई,
खरानीका विचमा अगनी छिप्दै न कस्तुरीको वासना चली आई ॥ राजा परिक्षित ॥

आठ मैना हरिको गर्भवास भयो,
निसीदिन कंसलाई डर हुन गयो ॥ आठ मैना ॥
शोक गर्दा गर्दैमा दुवै निदाए,
गर्भवासी हरिले सपना देखाए ॥ आठ मैना ॥
आपद परी आएमा धैर्य भै रहनु,
भाग्य आउँछ उदाई विपत्ति सहनु ॥ आठ मैना ॥
सपनीको विचमा निन्द्रा खुली आयो,
विचार गरे सपनी शान्त मन भयो ॥ आठ मैना ॥
अष्टमी र रोहणी बुधैवार लायो,
त्यसैवेला विचमा संयोग परी आयो ॥ आठ मैना ॥

देवकालाई जन्जीरमा पीर परी आयो,
पीरले वाधा गरेन जन्म हुन गयो ॥ आठ मैना ॥
देवका हौ रानी देवका हौ आज तिम्रा सुदिन आए,
हो आज तिम्रा सुदिन आए रानी देवका ॥ देवका हौ ॥

पीताम्बर वस्त्र धारण गरेका ३
शंख चक्र गदा पद्म हातमा लिएका ३
यस्ता हरिले जन्म लिनुभो हरिजु ३

कंसका पालेहरू सबै भिम्मल भए,
स्वर्गवासी देउताले पुष्पवृष्टि गरे ॥ कंसका ॥
नौमती बाजा छत्तिसमती बाजा बज्नु थाले धुमधुमी ॥ कंसका ॥
ऐरावत चढि चढि आउनु भो इन्द्रजी,
कामधेनु दुधले नुहाई दिनु भो ॥ ॥ कंसका ॥
वृषभमा चढि चढि आउनु भो शिवजी,
शिवले प्रभुमा विभूत लगाए ॥ कंसका ॥

श्याम वर्ण चतुर्बाहु शंख चक्र धारी,
पीताम्बर वस्त्रमा माथमा हिरा मोती, कोटी सूर्य चमको ॥
यस्ता हरिले जन्म दिनुभो जय जय मनाऔँ,
हे सन्सारी हो कृष्णको जय जय मनाऔँ ॥
बोलिए परमात्मा स्वरूप श्री कृष्णजीको जय !!!
राजा वसुदेवले बाला हरिको स्तुति गर्न थाले २
कुन धर्म गर्नाले कुन कर्म गर्नाले,
कुन तीर्थ जानाले कुन ब्रत गर्नाले,
कुन यज्ञ गर्नाले कुन दान गर्नाले,
हामी यस्ता अवला भ्यालखानामा कुहेका,
हाम्रा कोखीमा जन्म लिनु भो साक्षात् हरिले ॥

देवका र वसुदेवले स्तुति गर्न थाले,
 चिने ईश्वर प्रभुलाई चित्त उतै लाये ॥ देवका ॥
 तप गरि हरिको तनमनलाई,
 प्रसन्न गरायौं आफै नारायणलाई ॥
 तिन जन्मको कवोल गरी पुत्र माग्यौ,
 सोही वर पूर्ण भै हरि जन्मायौ ॥
 पहिलो गर्भ भई जन्मे पृस्ती गर्भ नामले,
 दोसरी वामन तेस्रो पुत्र भए तिम्रो कृष्ण नामले ॥
 शंख चक्र हातमा लिएर,
 विष्णु रूपको दर्शन दिएर ॥
 बुबा मुमा म तिम्रो साथमा,
 दुध दोई चढाई द्यौ माथमा ॥
 बैनी ल्याई छोड्नोस् गोलोकमा,
 कंस मार्ने मिलाउँछौ सब थोक त्याँ ॥
 पानी परी अध्यारो धेरै थ्यो,
 कृष्ण छोड्ने वसुदेवलाई वेरैथ्यो ॥
 भाद्र मैना अष्टमी रातमा,
 नाग बने कृष्णलाई छाता त्याँ ॥
 नाड्ला माथि हरिलाई राखेर,
 गोकुल जाने पयर चलाए ॥
 पाले चौकी सबैलाई भूलाई,
 दरबारका सब ढोका खुलाई ॥
 जल जमुना जल जमुना आजको दिन तिम्रै शरण ।
 ए जमुना बाल तारन ए जमुना मलाई तारन ॥
 पैतुलकी जमुना आइन् घुँडा घुँडा,
 बाला हरिलाई कम्मरमा लिनुभो,
 कम्मरकी जमुना आइन् काखीकाखी,

बाला हरिलाई कुममा लिनु भो,
कम्मरकी जमुना आइन् कुम कुम
बाला हरिलाई शिरमा लिनुभो ॥

अन्तर्यामी नारायाणले दाहिने पाउ लर्काई,
अमृतरूपी जलचरण जमुनालाई चर्खाई ॥
उज्यालो भो शिर मणि हुनाले
बाटो दिइन् गंगा पाउ छुनाले ॥
कृष्ण छोडी बैनीलाई लिएर,
आउनु भो जन्जीरमा फिरेर ॥
माया मथुरैमा कृष्ण पुगे गोकुलमा ३

यशोदाका गोदीबाट कन्ये साटी ल्याए,
देवकालाई दिएर दुबै रून थाले ॥ यशोदाका ॥
योगमायाको देवकाले स्तुति गर्न थालिन्,
स्तुति गर्न थालिन् राम शरणमा परिन् ॥ यशोदाको ॥
बाला रूप योगमाया रून लागिन् ताहाँ,
पाले गए खवर दिन कंस दरबारमा ॥ यशोदाका ॥
थाहा पायो कंसले बन्दिखाना धायो,
अष्टम गर्भ मराउनलाई शेखी गर्दै आयो ॥ यशोदाका ॥
करजोरी देवकाले बिन्ती गर्न लागिन्,
कन्ये रैच दाजै मेरी गोदी भराई देउन ॥ यशोदाका ॥
दुष्ट मती कंसले कन्ये खोसी लग्यो,
मार्छु यसलाई चाँडो भनि पत्थरमा पड्कायो ॥ यशोदाका ॥
बिजुलीको तेज गरी गइन् योगमाया,
गगनबिच पहुँचेर भन्छिन् योगमाया ॥ यशोदाका ॥
हाम्ला मार्न के सक्तिस तैले त,
तेरो काल छ गोकुलमा ऐले त ॥

योगमाया नाम मेरो बिजुला नि भन्छन् ,
तेरो काल आयो अब तँ अवस्य मर्छस् ॥
आकाश वाणी भरमा परेको,
भान्जा मार्ने मन त्यसले गरेको ॥
न धर्म भो बैनी ऐले त
सराप नद्यौं भन्दैछ, त्यसले त ॥

गोकुल बिचमा नन्दगृह हर्ष बडाई,
हर्ष बडाई राम नचरी लगाई ॥ गोकुल बिचमा ॥
रोहिणीका गर्भबाट बलराम जन्मे,
कृष्णजुलाई साथ दिन सधै साथमा रहे ॥ गोकुल बिचमा ॥

कृष्ण बाललीला

कर तिर्न मथुरा नन्दबाबा गएका,
नन्द बाबा बसुदेव भेट ताँही भएका ॥ गोकुल बिचमा ॥
मथुराको कंशल बताई दिए नन्दलाई ३
कंसले दरबारमा बैठक बोलायो,
सबै शिशु मार्नु पछै यै कंसल जमायो ॥
गाई, ब्रम्हण, वेदहरू सब नष्ट गराऊ,
बालक जति जन्मेका छन् सबैलाई मराऊ ॥
कंसका मन्त्री गए बालक मार्नलाई,
कृष्णलाई मार्न भनि पुतना खटाई ॥
अमृत दूध मुखमा पार्नु भो,
दूध पिई पुतना मार्नु भो ॥
राक्षस जति गोकुलमा पठाए,
कृष्णजीले स्वर्गमा पठाए ॥
जन्मोत्सव छैटी र न्वारन
हर्क बडाई नन्दको घरमा ॥

ज्योतिष पंडित काम गर्न डाकेको,
बोलाउने नाम कृष्णजी राखेको ॥
बाललीला गर्नु भो बेसरी,
त्यस्तो गर्नको सक्रछ यसरी ॥
दाम्लो फोयो दूध दही चोरो,
दुःख दिने कृष्णजी त्यो मोरो ॥
कृष्ण तिम्रो ख्याल गर्ने बानी छ,
दही खाएर ठेकीमा पानी छ ॥
कृष्ण बलदेव दुई भाइ भएर,
वन विहार गर्नु भो गएर ॥
गोप गोपी सबै ती गएका,
सबका लीडर कृष्णजी भएका ॥
अकासुर बकासुर मानु भो,
राक्षस जति कृष्णले तानु भो ॥
वस्त्र खोली गोपिनी नुहाउन,
कृष्णलागे वस्त्र लै रूहाउन,
भैमा भर हे कृष्ण मुरारी,
हाम्रा देऊ लगाउँछौ ती सारी ॥
कृष्ण कदम् मुरली बजाउँदै,
वस्त्र माग्छन् गोपिनी लजाउँदै ॥
आउन हिडेर कृष्ण आउन हिडेर,
आपत पन्यो हामीलाई रक्षा गरन ३
भैमा भरन कृष्ण भैमा भरन,
आपत पन्यो हामीलाई रक्षा गरन ३
कति सुहाउने कृष्ण कति सुहाउने,
कदमको डाली बसी मुरली बजाउने ३
आउन तिम्री सबै नै हिडेर,
वस्त्र लैजाऊ आफूकै चिनेर,

कृष्ण तिमि भूमिमा भरन,
 हाम्रो रक्षा हे हरि गरन ॥
 बस्त्र लिई मुरली बजाउँदै,
 लान थाले सबैले लजाउँदै ॥
 बाललीला अनेक गर्दछौ,
 दुःख पीडा सबैको हर्दछौ ॥
 बाललीला गर्न थाले कृष्णजीले पैले ।
 बाच्छा फुने नौनी चोर्ने दूध खाने कैले ॥
 जानी नसक्नु छ, कृष्ण लीला के के छ ... ३
 मही पार्दा यशोदाले ढिकारीमा कस्दा ।
 मूड्को बोकी बुटा मासी कृष्ण माभ्रमा बस्दा ॥
 दुई यक्ष मार्नु भो कृष्ण वृक्ष ढाल्नु भो ... ३
 गोवर्धन बायाँ हातमा मुरलीको धुन ।
 वर्षा गर्ने बज्र पार्ने आफै इन्द्र हुन ॥
 सात दिन सम्मन पानी पच्यो भन्भन ... ३
 इन्द्र आए शरणमा कृष्ण शेखी तोडे ।
 बरूणलाई खवरदारी पानी पार्न छोडे ॥
 कति राम्रो स्वर कृष्ण मुरलीको ... ३
 अघासुर, वकासुर वत्सासुर मारे ।
 अनेक रूप राक्षस आए सबैलाई तारे ॥
 सुन दिँदै स्वर कहाँ बज्यो मुरली ... ३
 यमुनामा गोपिनीले नाङ्गै कैले न्वाउने ।
 लुगा लगी कदममा मुरली बजाउने ॥
 आफ्नो विहिनेर लैजाऊ वस्त्र चिनेर ... ३
 कृष्णजीको मोह परी गोपिनी त दङ्ग ।
 नाङ्गै आई वस्त्र माग्दा हेर्ने कृष्ण अङ्ग ॥
 गोपिनी साथमा लागे कृष्ण हाँसन ... ३
 बाल लीला अनेक थरी गर्थे आफै हरि ।

गोपिनीलाई दङ्ग पार्थे सधैं एसै गरी ॥
लगाई देऊन राधा कृष्णजीलाई फूल माला ...३
वासुदेव नक्षत्र नाम हो,
अरू लीला कृष्णको काम हो ॥

कंश वध

भान्जा मार्न कंसले खोजेको,
धनुर्यज्ञ गर्नलाई रोजेको ॥
अक्रुर गए दुई भाइ लिनलाई
त्यो यज्ञमा बलिदान दिनलाई ॥
अक्रुर भक्त कृष्णका हुनाले,
सबै भने यशोदा रूनाले ॥
जान हुन्न दुई भाइ मथुरा,
कंस भन्दा कोही छैन सत्तुर ॥
कृष्ण मार्ने योजना बनायो,
यज्ञ भन्ने नाम मात्र जनायो ॥
कृष्ण बलदेव माछ्छ की कंसले,
कुरा सुन्दा ठाउँ छोड्छ हंसले ॥
हाम्ला मार्न के सक्छ कंसले
पापी कंश अब मर्छ यै भन्छ हंसले ॥
कहाँ जाने प्रभु कहाँ जाने,
यसै गोकुल छाडेर कहाँ जाने ॥
जान्छौ मथुरा राधे ! जान्छौ मथुरा
यसै गोकुल छाडेर जान्छौ मथुरा ॥
जान हुँदैन प्रभु जान हुँदैन,
छेक्छन् हात्ती, गैँडाले जान हुँदैन
जान्छौ मथुरा राधे जान्छौ मथुरा,
माछ्छौ हात्ती गैँडालाई जान्छौ मथुरा

जान हुँदैन कृष्ण जान हुँदैन,
कोछ्छन् काडा पोछ्छ घामले जान हुँदैन ॥
लोकले के भन्ला राधे ! लोकले के भन्ला,
जनानीले जिद्दी गर्दा लोकले के भन्छ ॥
कस्ले के भन्छ प्रभु कस्ले के भन्छ,
संसारको जान्ने बुझ्ने हजुर हुनुन्छ ॥
बाटो नछेक राधे ! बाटो नछेक,
निम्ता मान्न मामाको जान्छौ मथुरा ॥
जानु हुँदैन प्रभु जान हुँदैन,
माछ्छ पापी कंसले जान हुँदैन ॥
जान्छौ मथुरा राधे जान्छौ मथुरा,
पापी कंस मार्नलाई जान्छौ मथुरा ॥
हुन्छ पाल्नुहोस् प्रभु हुन्छ पाल्नुहोस्,
पापी कंस मारेर भक्तै फिर्नुहोस् ॥
भू-भार हर्नलाई औतार लिए हरिले ...३

कुविताले चन्दन लगाई राम्रा भए मालाले सजाई ॥
रथ हाँके अक्रुरले मथुरा पौँचाए, सन्ध्याकालमा नगरमा ॥
घर जाऊ बिन्ती प्रभु अक्रुरले सुधाए, हरिजु ॥
बाँचा बाधी प्रभु लीला कंसलाई मारेर,
आउँछु म त तिम्रै घर सबैलाई तारेर ॥
सन्देश दिए अक्रुरले दरबार गएर,
सोधपुछ्छ गर्दै भगवान् यज्ञशाला पुग्नुभो ॥
ताँदो राखेको धनुलाई रिसले तोड्नु भो,
दिन बित्यो रात पय्यो विश्राम गर्नु भो ॥
राजा कंसलाई गोपालको सन्देश,
सन्देश पठाई राम आए दोनो भाइ ॥
सुर्ता पय्यो कंसलाई सयनमा गयो,

अपशकुन सपनीमा गदाहामा चढ्यो ॥
 आफ्ना पाइला नदेख्नु गधा माथि चढ्नु,
 एउटा वस्तु बढी बढी दोओटा भई देख्नु ॥
 सपनीमा तेल घस्नु आफ्नो शिर नदेख्नु,
 वृक्ष सबै पहेला बनी अखडामा भेट्नु ॥
 कंस उठ्यो सबेरै, अखडामा गयो,
 मन्त्री साथ लिएर कंस गयो मञ्चमा ॥
 मन्त्री साथ लिएर कंस गयो मंचमा,
 मुष्टिक, चारूण शल तोमल मल्लहरू आए ॥
 संकेत पाए कुस्तीको गए कृष्ण बलराम,
 द्वारमा पुग्दा हात्ती भिडायो कृष्ण मारनलाई ॥
 दारा थुति कृष्णले मारी दिए हात्तीलाई,
 चारूण मुष्टिक आएर हाँक दिए लड्नलाई ॥
 मल्ल युद्ध भयो चारूण मुष्टिक कृष्णको,
 मुष्टिक बलरामले चाणुर मारे कृष्णले ॥
 चाणुर मारे मुष्टिक मारे अखडामा हाहाकार मच्चाए,
 गाली दियो कंसले कृष्ण बलरामलाई ॥
 चाँडो सहर बाहिर निकाल दुनु भाइलाई ॥

युद्ध हुन लाग्यो मामाको र भान्जाको ... २
 देखे बलरामले मामा भान्जा लडेको ... २
 बोलाऊ बलरामलाई नमारी भैन कंसलाई ... २
 कंस राजा कृष्णलाई मन्त्री बलरामलाई ... २
 मन्त्री बलरामले कंस मारे कृष्णले ... २

हात्ती मारे कृष्णका बलले कंस मर्छ यज्ञका छलले ॥
 हात्ती दारा गर्दनमा हानेर कंस वध जुल्पीमा तानेर ॥
 यज्ञ अन्ते त्यो बेला भै गयो कृष्ण वधले स्वर्गमा गैगयो ॥

बँचे कुचे सबैलाई बलरामले मारे पुष्प वृष्टि त्यो बेला देउताले गराए ॥
कृष्णजीका हातमा मरेर कंस पनि गैगयो तरेर ॥
कंस मारी कृष्णले उग्रसेनलाई दिए ,
राज तिलक लिए उग्रसेन राजाले ॥
अंकमाल गरे ताहाँ बलराम कृष्णलाई,
साक्षात् ईश्वर यिनै हुन् मनैबाट जानी ॥
बोलिए राधा कृष्णजीकी ....जय !!

श्रीकृष्ण रास लीला

श्री हरिजुले निकुञ्जमा मुरली बजाई,
मुरली बजाई राम बासुरी बजाई ॥
कसले बजायो वृन्दावनमा मुरली ...३
कृष्णले बजाए मधुवनमा मुरली ...३
स्थिर भई प्रभुले निर्वाणी बजाए ...३
ग्वालेनीको दिल भरी मोहनी सजाए ...३
आशा गरे गोपेनीले दिल भर्नलाई ...३
पूर्णा तिथी थिइन्, पूर्णा तिथी थिइन्,
कार्तिक शुक्ल पक्षको पूर्णा तिथी थिइन् ॥
कसले बजायो वृन्दावनमा मुरली ...३
अधिको कवोल सम्झी अधिको कवोल सम्झी,
गए हरि निकुञ्ज अधिको कपोल सम्झी ॥
कृष्णले बजाए मधु वनमा मुरली ...३
गए मध्य रातमा गए मध्य रातमा,
ग्वालेनीको दिल भर्न गए मध्य रातमा ॥
ग्वालेनीको दिलभरि मोहनी सजाए ...३
कृष्ण थिए वनमा कृष्ण थिए वनमा,
प्रकाश भए चन्द्रमा कृष्ण थिए वनमा ॥
मुरली बजाई राम बाँसुरी बजाई ...३

नाङ्गै गए गोपेनी नाङ्गै गए गोपेनी,
 कृष्ण दर्शन गर्नलाई नाङ्गै गए गोपेनी ॥
 आशा गरे गोपेनीले दिल भर्नलाई ...३
 मोह भए गोपेनी मोह भए गोपेनी,
 मुरलीका धुनले मोह भए गोपेनी ॥
 ग्वालेनीको दिलभरि मोहनी सजाए ...३
 निकुञ्जमा हरिले मुरली बजाए,
 मोह भए ग्वालेनी त्यही जान लाए ॥ निकुञ्जमा ॥
 कति गए ग्वालेनी बालखु रूवाई,
 एकु आँखी कतिले गाजालु लगाई ॥ निकुञ्जमा ॥
 कति गए भोकै त्यहाँ कति गए खाई,
 हतार गरी गएका चुठन नपाई ॥ निकुञ्जमा ॥
 कटी लाउने सारी पनि शिरमा लाएका,
 मुरलीका धुनले बेहोस् भएका ॥ निकुञ्जमा ॥
 गहना र बस्त्र सबै उल्टापाल्टा भएका,
 सुर्ता छैन इज्जतको निकुञ्जमा गए ॥ निकुञ्जमा ॥

निकुञ्जमा गएर भेटे हरिलाई,
 सबै मोह परेका मुख रस खाई ॥ निकुञ्जमा ॥
 सुन ग्वालेनी निसी बिच तमुकेन आई,
 तमुकेन आई राम बताउन मलाई ॥ निकुञ्जमा ॥
 राति हिड्ने धर्म हैन त्रिया जनको,
 बिगार्न हुँदैन तिम्ले मनको ॥ निकुञ्जमा ॥
 आशा मैले बुझिसके तिमरा मनैको,
 स्वामी राजा घरमा छदैंछन् सबैको ॥ निकुञ्जमा ॥

नारी जनले सेवा गर्नु आफ्ना पतिको, करमानुसार पति जो पाई ॥
 लाटो होस् खोरण्डो कुँजो होस् कुरूपी, धर्म जानी पति सेवालार्इ ॥

रोगी होस् बैगुनी बृद्ध होस् कुरूपी, पति सेवा नारी जन्म पाई ॥
पति छाडी निसीमा यहाँ केन आयौ, घर जाऊ पति मान्तलाई ॥

हरि शरणम् प्रभु हरि शरणम्
घरमा फर्कनन् पाऊ प्रभु घरमा फर्कनन् ॥ हरि शरणम् ॥
प्रभु तिम्रो नाम भजन जनम भएको,
दासी हामी प्रभुकै शरण परेको ॥ हरि शरणम् ॥
इच्छा पूर्ण नगरी मान्दैनौ राजै,
मान्दैनौ जाँदैनौ हामी घर राजै ॥ हरि शरणम् ॥
कोइ छैन हामरा हाम्रा हजुर हरि,
आशा पूर्ण नगरे मछौँ यसै घरी ॥ हरि शरणम् ॥
पुकार सुने हरिले दया लिए मनमा,
प्रत्येक रूप गराए जमुनाका बन्मा ॥ हरि शरणम् ॥

चलन लागे ग्वालेनी हरि साथ माहाँ,
मन मगन गराए चाँदनी रात माहाँ ॥ चलन लागे ॥
चुम्बन गरे हरिले अङ्ग छामी छामी,
कृडा गरे कामदेव घडी हानी हानी ॥ चलन लागे ॥
प्यारी म छु भनेर भन्छिन् राधा रानी,
रिस उठ्यो हरिलाई अभिमान जानी ॥ चलन लागे ॥
राधाका मनको घमण्ड जाने प्रभु मनमा,
राधा एउटी लिएर हरि गए वनमा ॥ चलन लागे ॥

राधा लगी हरिले गए वनमाहाँ,
खोजी गर्दै गोपेनी आई पुगे ताहाँ ॥ राधा ॥
रुन लागे ताहाँ आफूहरू माहाँ,
देख्यौ दिदी तिमिले कृष्ण गए काहाँ ॥ राधा ॥
मैले हरि देखिन तिमि साथ हिड्थे,
देख्न पाए कृष्णलाई केन छाडीदिन्थे ॥ राधा ॥

कृष्ण तिम्ले लुकायौ शंक लाग्यो मनमा,
देखाऊ दिदै तिमिले केना खोजौ वनमा ॥ राधा ॥
सोधनी गर्दै गएका पसे जङ्गलमा,
वनबिच हरिका पाइला देखे ताहाँ ॥ राधा ॥
थकित भए ग्वालेनी भोक पनि लायो,
वनबिच राधालाई अभिमान आयो ॥ राधा ॥

श्री हरिले राधा लगी वन चली जाई,
वनचली जाई राम ग्वालेनी भुलाई ॥ श्री हरिले ॥
धन्य मेरा भावले पियारी भएकी, ग्वालेनीले खोजे काहाँ पाई,
बोकेमात्र जान्छु प्रभु घोरवनमा पाउ मेरा गलीगली जाई ॥ श्री हरिले ॥
राधाजीको घमण्ड जाने प्रभु मनमा मन मन रिस हुन जाई,
बोक्छु भनि हरिले अधिसरि आई, निउवाँ जादा कृष्ण अलपाई ॥ श्री हरिले ॥
मुर्छा परी राधाजी रून लागिन् ताहाँ, घोर वन साथी कोई नाई,
खोजी गर्दै ग्वालेनी आई पुगे ताहाँ, राधाजीलाई श्रद्धा बढी आई ॥ श्री हरिले ॥

अलप भए प्रभु भनी राधाले बताइन्,
दुःखी भए ग्वालेनी सबको मन रुवाइन् ॥ अलप ॥
हस्स परे ग्वालेनी सबै रून लाए,
ग्वालेनीलाई हरिले मोहमा भुलाए ॥ अलप ॥
कृष्ण सम्भ्री ताहाँ मुख रस खाए,
देखासिकी कृष्णको खेला गर्न लाए ॥ अलप ॥
एउटी भई पुतना यौटी कृष्ण ताहाँ,
एउटी गई दूध खाई पूतना साथमा ॥ अलप ॥
एउटी भई ग्वालेनी दही बेचनलाई,
दही पोखी एउटीले यौटी उठी भागी ॥ अलप ॥
एउटी गई तहाँ पटुकी फुकाई
बाँधी लिई एउटीले यौटीले समाई ॥ अलप ॥
यस्तै स्वाद गरेर सबै बसे वनमा,

सम्भके हरि मनले पैरा चल्ले मनमा ॥ अलप ॥
 दर्शन देउन भगवान् हरि दर्शन देउन हामीलाई,
 शरण देउन हामीलाई प्रभु शरण पछौं प्रभु तिमरै ॥ दर्शन देउन ॥
 स्तुति गरे हरिको वनवन धाए,
 जमुनाका तीर गई स्तुति गर्न लाए ॥ दर्शन देउन ॥
 मुरलीका धुनले हाम्लाई मुग्ध पाऱ्यौं,
 आधारातमा वनमा ल्यायौं ऐले हस्स पाऱ्यौं ॥ दर्शन देउन ॥
 प्रभु चरण धाउँदाधाउँदा जङ्गलमा पुरायौं,
 प्रभु आज आफै श्री हरिले आपतै पुरायौं ॥ दर्शन देउन ॥
 ग्वालेनीका स्तुतिले श्री कृष्ण रमाए,
 मोहनी औतार श्री हरिको मुरली बजाए ॥ ग्वालेनीका ॥
 कसले बजायो वृन्दावनमा मुरली ३
 कृष्णले बजाए वृन्दावनमा मुरली ३
 प्रकट भए भगवान् जमुनामा आई,
 मगन भए ग्वालेनी दर्शन पाई ॥ ग्वालेनीका ॥
 मगन भए ग्वालेनी चुम्बन गरे ताहाँ,
 बाहु समाई हरिको लागे तन माहाँ ॥ ग्वालेनीका ॥
 कोही गरे अङ्कमाल हरि साथ आई,
 पाउ दाबे कतिले चरण समाई ॥ ग्वालेनीका ॥
 कति गए तनका बाहु फाली दिए,
 तछ्छाड मछ्छाड गरदै कृष्ण काख लिए ॥ ग्वालेनीका ॥
 चोली चेदर आफना कृष्णले विछ्छाए,
 प्रत्येक रूप लिएर मगन गराए ॥ चोली चेदर ॥
 भजन गर्ने भक्तलाई शरणमा लिन्छु,
 सम्भकेमात्र मनको आशा पुराइदिन्छु ॥ चोली चेदर ॥
 जमुनामा हरिले रास गर्न लाए,
 सोर सय ग्वालेनी हेरे मुख माहाँ ॥ चोली चेदर ॥
 कुटिल नजर गरेर हेरे प्रभु ताहाँ,

चुम्बन गरे ग्वालेनी हेरे मुख माहाँ ॥ चोली ॥
 प्रत्येक रूप हरिले तहाँ गराए,
 ग्वालेनीका साथमा रास गर्न लाए ॥चोली ॥
 ग्वालेनीको हरिले बाहुली समाए,
 रास लीला गरेर मगन गराए ॥ ग्वालेनीको ॥
 बिचबिच ग्वालेनी बिचबिच हरि,
 रास गरे कृष्णले यसै गरी गरी ॥ ग्वालेनीको ॥
 श्री हरिले रास गरे मगन गराई,
 मगन गराई राम गोप कन्येलाई ॥ ग्वालेनीको ॥
 निर्मल जमुना ए निर्मल जमुना, बगन लाइन् ताहाँ निर्मल जमुना ॥
 निर्मल चन्द्रमा ए निर्मल भए ग्रहगण, बाजा बजे स्वर्गमा निर्मल भए चन्द्रमा ॥
 देखासिकी प्रभुको हो देखासिकी प्रभुको गर्न लाए चन्द्रमा ॥
 जम्मा गरे तारागण हो जम्मा गरे तारागण रास लीला गर्न ती आफै चन्द्रमा ॥
 गड्गा जमुना गड्गाजमुना है आए गड्गा जमुना हेर नाचे गड्गा जमुना ॥
 मोहनी औतार नारायणले लिएको नारायणले लिएको मोहनी औतार ॥
 ब्रह्मा विष्णु महेश्वर सबै उही थिए, सृष्टि गर्ने पृथिवीमा कमसल जमाए ॥
 पारीजात, ऐरावत कामधेनु गाई, समुद्रमा भीकी लियौ आफै लक्ष्मी माई ॥
 मोहनी औतार नारायणले लिएको ३
 हरे कृष्ण ! हरे कृष्ण ! कृष्ण कृष्ण !! हरे हरे !!
 हरे राम !! हरे राम !! राम राम !! हरे हरे !!
 बैकुण्ठमा जाउँला रामको नाम जपेर, मनमा हरि सम्भेर ॥
 हरि बोल हरि बोल .....सदा रामलाई सम्भेर ॥

आदौ देवकीदेव गर्भ जननं गोपीगृहे वर्धनं ।
 माया पुतनाजीवीताप हरणं गोवर्धनोद्धारणम् ॥
 कंशच्छेदन कौरवादी हननं कुन्ती सुतापालनम् ।
 श्रीमद्भागवतं पुराण कथितं श्रीकृष्णलीला मृतम् ॥
 परमात्मा स्वरूप श्री कृष्णकी जय !

स्रोत: थुम्का भजन मण्डली

४.२.८ रामभक्ति धारामा आधारित लोकभजन

- बोट वगैंचामा फूल टिपेर मन्दिरमा २
ढोका खोल राम भक्त आए मन्दिरमा २
रक्षा गर राम म पनि तिम्रै भक्त हुँ २
बताऊ रघुनाथ स्वर्ग जाने कुन बाटो २
अवश्य मरिन्छ राम भजे तरिन्छ २
रघुका वंशमा दशरथ जन्मेका २
छोरा नहुँदामा यज्ञ गरे राजाले २
पुत्र पैदा भए पायस खाँदा रानीले २
कौशिलालाई राम कैकेयीलाई भरत २
लक्ष्मण शत्रुघ्न सुमित्रालाई जन्मिए २
नाम कर्म गरे वशिष्टजी ऋषिले २
शास्त्र सबै पढे धनुर्धारी बनेका २
तारकादी मारे सुबाहुलाई हानेका २
घोरल तित्रा मारे यौटा गैँडा मारेका २
गौतमकी अहिल्या इन्द्र गरे भोग है २
गौतमजीको सराप हजार यौनी रोग है २
ढुङ्गा सरी मन बने तिम्री पत्थर २
प्रभु पाउ लागे बैनी जाने स्वर्गमा २
राम लक्ष्मण विश्वमित्र तीरमा २
राम पाउ धोऊ माझी जल शिरमा २
तरे गङ्गा पारी सबै गङ्गा तीरमा २
जनक लिन आए जनकपुरमा जानु भो २
शिव धनु तोडे दिने नै छु सीतालाई २
वीरले ल्याए धनु भाँचे गिरो भूमिमा २
विष्णु भन्ने मनमा राम गरे महिमा २
गए राजादूत अयोध्यामा लिनलाई २
आए सहरवासी दशरथ भरत शत्रुघ्न २

सीता ल्याईन माला रामचन्द्रका माथमा २
 अब चाँडो जानु हजुरको साथमा २
 रामजीलाई सीता भरतलाई माण्डवी २
 लक्ष्मणलाई उर्मिला शत्रुघ्नलाई सुकृता २
 सबैको विवाह भयो विदा भए जानलाई २
 आए पर्शुराम लागे सातो खानलाई २
 भाँचिस् थोत्रो धनु ताँदो तान् यो धनु २
 रामले शेखी तोडे पर्शुराम के भन्नु २
 दशरथ राजा फर्के सबै दरवार २
 राम भन्न पाइन कलि बस्यो मुखैमा २
 राम सधैं भज स्वर्ग बस्छौ सुखैमा २

हाम्री बहु कस्ती छन् हेछु बाबै, हैनन् बाबै हाम्री हैनन् बाबै,
 दन्तद्वारे बहु छन् हैनन् बाबै धप्पर पाइले बहु छन् हैनन् बाबै,
 कठपाउ बहुछन् हैनन् बाबै, तिम्री हैनन्, बाबै ॥

सीतादेवी जानकी रामचन्द्रका साथमा २
 आइन दुलही सीता अयोध्याका महलमा २
 राजा दशरथ सिकार खेल्न वनमा २
 गछु शिकार आज भन्ने थियो मनमा २
 पिता माता अन्धा थिए बाल श्रवण कुमार २
 पुर्व जन्म पापले अन्धाअन्धी भएका २
 लैजाऊ बाल श्रवण हाम्ला काशी तीर्थमा २
 काशी लैजाऊ राम हाम्ला मुक्ति बनाऊ २
 गर बाल श्रवण हाम्रो कुलको उद्धार २
 काशी तीर्थ हिडे पितामाता लिएर २
 लौन सेवा गर पानी खान दिएर २
 वञ्जर भित्र राखे ताहाँ मातापितालाई २
 श्रवणले पानी भर्दा तुम्वी जो करायो २

भूल परे दशरथ के को आवाज आयो २
 भूलमा परी राजले वाण चलाए २
 कठै बाला श्रवणलाई मुरछा गराए २
 रामै राम भन्छन् शिव शिव भन्छन् २
 रामै राम श्रवणलाई लाग्यो वाण
 नर तिमी मरिऊ मामै नर हामी मरिम् २
 हरे ! मरे श्रवण हामी अन्धा भइम् २
 भूत पनि छैनन् दिदै सुत पनि छैनन् २
 पानी खाउन दिदै पानी खाऊन २
 तै पापी राजाको पानी हामी खान्नौ २
 तै पापी राजालाई सराप नदिई जान्नौ २
 जुन वाणले श्रवण मरे त्यै वाणले मरेस् २
 तँलाई पनिदुःख परोस् पुत्र शोकमा परेस् २
 जुन गतिले हामी मर्च्यौ त्यै गतिले मरेस् २
 भुलले गरी पाप गरे श्रवण मारे मैले २
 स्वर्ग जाने आशा छैन के गरूँ नि ऐले २
 सरयुका किनारमा यज्ञ चलाए २
 यज्ञ गरी राजाले पाप कटाए २
 सराप थियो राजाको कबै नास नहुने २
 सोही वाण चुर्णले औँठी कुदाए २
 बाँकी चुर्ण जति थिए नदीमा बगाए २
 सोही वाण चुर्णहरू माछीले खाएर २
 सोही माछी मलाहाले दरबार ल्याए २
 मच्छी काटी फारदा वाण लाग्यो राजालाई २
 वाण लागी गयो सत्य थियो सराप २
 अति कष्ट भयो राजालाई त्यो बेला २
 औषधि मुलो मिलेन राजा छटपटाए २
 कौशिलाका बविया गए राजा दशरथ,

यही कष्ट पीर हर मेरी रानी ॥ कौशिलाका ॥

सुमित्राका बविया गए राजा दशरथ

केही कष्ट पीर हर मेरी रानी

कैकेयीका बविया गए राजा दशरथ,

केही कष्ट पीर हर मेरी रानी ॥ कौशिलाका ॥

राजा दशरथले दरबारमा मन्तरी बोलाए,

राज्य दिन रामलाई कंसल जमाए ॥

सबै प्रजा मन्तरी मगन गराए,

शङ्का पयो देवता पृथिवी सबै अचम्माए ॥

आफै श्री ब्रह्माले अक्कल कमाए,

नारदलाई रामजु भेट्न तुरुन्त पठाए ॥

राम भेट्नलाई राम ब्रह्माले पठाई,

रामजुको दर्शन पाई एकान्तमा जाई ॥

देवलोक, पृथ्वी ब्रह्मा साथ माहाँ,

भार हर्ने कबोल गरी आउनु भयो यहाँ ॥ देवलोक ॥

राज्य गर्न लायौ प्रभु मायामा भुलेर,

पैले भू-भार हर्नु भन्ने कुरा त्यो सुनेर ॥ देवलोक ॥

मामा घर भरत पढ्न गएका साथ लागे शत्रुध्न भाइ,,

पापी मारी भार हर्न जान्छु भोलि वनमा राज्य गर्लान् लछुमन भाइ ॥ देवलोक ॥

आइन् मन्थरा आइन् मन्थरा, कैकेयीको मन हर्न आइन् मन्थरा ॥

बुद्धि हरायो बुद्धि हरायो, कैकेयी रानीको बुद्धि हरायो ॥

दुई छन् वर दुई छन् वर लौ माग रानी दुई छन् वर ॥

रामलाई वनबास रामलाई वनबास कर वल छलले रामलाई वनबास ॥

भरतलाई रजाइँ रामलाई वनबास भरतलाई रजाइँ ॥

अर्ति गरी बुद्धि भुटी गइन् मन्थरा ब्रह्मलोकमा ॥

रानी कैकेयी रानी कैकेयी गईन् क्रोधागार रानी कैकेयी ॥

राजा गए क्रोधागार रानीलाई सम्झाउन राजा गए क्रोधागार ॥

भन्छन् दशरथ भन्छन् दशरथ ईच्छे वर भाग भन्छन् दशरथ ॥
पाम्लाकी नाई पाम्लाकी नाई, अधि दुई वर थिए पाम्लाकी नाई ॥
माग रानी तिमिले जे मनमा लाग्यो माग रानी तिमिले ॥
सफत खाई खाई वाचा बाँधे राजाले सफत खाई खाई ॥
रामलाई वनवास चौध वर्ष जोगी भेष रामलाई वनवास ॥
भरतलाई राज्य रामलक्ष्मणलाई वनवास ३
वृक्षसरि राजा ढले मुर्छा परी परी वृक्षसरि राजा ढले मुर्छा परी परी ॥
ए मेरा दाजै अयुद्धेमा हवैन बास राम नगरी छैन अब आश ॥
पूर्व पश्चिम दिशाकी यो मधु पोखरी फट्टिकको भयो दाजै लाल ॥
उत्तर दक्षिण दिशाकी यो मधु पोखरी फट्टिकको भयो दाजै लाल ॥
जौन वन स्वानले मिरगु मराउते, मिरगुले स्वान लगायो राम स्वान लगायो ॥

सामग्री लिएर सुमन्तरी आए,
दरबारमा आएर बिन्ती गर्न आए ॥ सामग्री ॥
राम लिन पठाईन् कैकेयीले ताहाँ,
पिता देखे रामले खाली भूमि माहाँ ॥ सामग्री ॥
केन पिता लोटेको के भयो र कहाँ,
भुल परी मईले बाँचा हारे यहाँ ॥ सामग्री ॥
कैकेयीको छल हो नजाऊ वन माहाँ,
मलाई बाँधी रामले राज्य गर यहाँ ॥ सामग्री ॥
दशरथ राजाको हुकुम सुन्न पाई,
रिस लिईन् मनमा अधि सरी आई ॥ सामग्री ॥
राजधानी अजुद्धे भरतले पाए,
चौध वर्ष रामलाई वनमा पठाए ॥ सामग्री ॥

मेरी माई हो कैकेयीले वनिबासलाई,
वनिबास लाई राम विदा देउ मलाई ॥ मेरी माई ॥
सौते आमा कैकेयीले अक्कल कमाइन्,
चौधह वर्ष रामलाई जङ्गल पठाइन् ॥ मेरी माई ॥

चतुर्दश वर्षको विदा दिए बाबाले,
बाबा आज्ञा पूरा गर्छु विदा देऊ साराले ॥ मेरी माई ॥
लक्षुमन वीरलाई रिस उठ्यो मनमा,
अघि सरी विन्ती गर्छु राम दाजुमा ॥ लक्षुमन ॥
मारी दिन्छु भरत पिताहरूलाई,
मारी दिन्छु सबै अरीलाई ॥ लक्षुमन वीर ॥

रामजीको राज्य हर्नेहरूलाई,
खतम पार्छु पापी सबैलाई ॥ लक्षुमन वीरलाई ॥
मेरा भैया रिस क्रोध नलेऊ मनमा,
नलेऊ मनमा भाइ जाम्ला वनमा ॥ लक्षुमन वीरलाई ॥
शरीर कच्चा मेरा भाइ विजुलीसरिको,
पाप गरे यमपुरी धर्मीलाई मोक्ष जीवन भरिको ॥ लक्षुमन ॥
तत्व ज्ञान दिएर लक्षुमन बुझाए,
पूर्वको पुण्यले जन्म लिएको बताए ॥ लक्षुमन ॥

मेरी माई हो वनजान विदा देऊ मलाई,
विदा देऊ मलाई राम नरौ मेरी माई ॥ मेरी माई हो ॥
कैकेयी दशरथले वनमा पठाए,
राज्य पाए भरतले हामीलाई बताए ॥ मेरी माई हो ॥
तत्वज्ञान दिएर लक्षुमन बुझाएँ,
सोही ज्ञान सम्भ्र मेरी माई ॥ मेरी माई हो ॥
चतुर्दश बरसमा आम्ला मेरी माई,
तिमरो दरसन गर्नलाई ॥ मेरी माई हो ॥
पाऊ परी बाहु जोरी विदा मागे रामले
दिइन् माई विदा मन धरकाई ॥ मेरी माई हो ॥
विन्ती गरे लक्षुमनले राम चरण समाई,
प्रभु सँगै जानलाई राम प्रभुसँगै जानलाई ॥ मेरी माई ॥

जाऊ बाबु साथ भनी विदा दिइन्,
 रून् लागिन् सुमित्रा कलेश गराई ॥ मेरी माई हो ॥
 रानी सीताजी वनजान आयौ दोनो भाइ
 आयौ दोनो भाइ राम वनीवास पाई ॥ रानी सीताजी॥
 सौते आमा कैकेयीले बाँचा बधाइन्,
 बाँचा बधाइन्, राम मोहमा भुलाइन् ॥ रानी सीताजी ॥
 मातरीहरूसँग विदा मागी राम,
 आयौ हामी वन जानलाई ॥ रानी सीताजी ॥
 रूँदै भन्छिन सीता रानी नछोड मलाई,
 प्रभु तिम्रै चरण प्रभु तिम्रै शरण ॥
 पति सेवा गरनु यही नारी धरम पर्छु म त शरण ॥
 छाडी गयौ मलाई भने म त यसै मर्छु,
 महल दरबार हैन प्रभु जङ्गलमै बस्छु ॥
 भन्न थालिन् सीताले कैकेयीका छेडले ...३
 पाउले पाउ कन्याऊ कुलछिनका सड्ले ...३
 उठी उठी कपाल कोर सिन्का चिर नड्ले...३
 पतिलाई तँ भनी बोलाऊ भर्की चर्को स्वरले...३
 उठी उठी सुपिया केलाऊ कुसङ्गतका फलले ...३

कैकेयीले बताइन्, दशरथले लेखे,
 भित्र पसे रामचन्द्र लक्ष्मनले देखे ॥
 गमन गरे रामले उदाई गए जून,
 कोही लागे विदा दिन कोही लागे रून् ॥
 लौन भैयाँ लक्ष्मन भोलिया सिलाऊ,
 भोलिया सिलाऊ राम चिराक चलाऊ ॥
 लौन भैया लक्ष्मन चिराक जलाऊ,
 चिराक चलाऊ राम गेरूवा पैराऊ ॥
 भैयाँ हाम्रा भरतले खबरै नपाई,
 खबरै नपाई राम नरोऊ तिम्री भाइ ॥

घर बसी केकयीले मङ्गलु गाई,
 चित्रकुट बसे प्रभु कन्दमुल खाई ॥
 भरत शत्रुघन मामा घर थिए,
 त्यसै बेला दशरथले प्राण त्यागी दिए ॥
 चाँडो आऊ भन्ने पत्र गुरूले पठाए,
 भरत शत्रुघन अजुद्धेमा आए ॥
 केकेयीलाई भरतले गाली गर्न लागे,
 हाल कहे गुरूले किरिया गराए ॥
 नगरीको सुन माता छैन मलाई आश
 तिमी सारै पापी रचौ नरक तिम्रो वास ॥
 गुरू फौज भरत चित्रकुट आई,
 भेट भए रामसित रोए चार भाइ ॥
 पिता सोधे रामले सबै चुप लागे,
 हाल कहे गुरूले किरिया गराए ॥
 फर्काउन भरतले भाँती गरे ताहाँ,
 फर्क भाइ तिमी भनी गए वनमाहाँ ॥
 तत्वज्ञान भरतलाई गुरूले बताए,
 रावणादि दुष्ट मारी फिर्छन् रघुनाथ ॥
 भरत परे चरणमा जोगी रूप धर्छु,
 खराउ पाऊँ प्रभु राजगद्दी सजाउँछु ॥
 भाइ भरत नगरीमा हुकुम चलाऊ,
 हुकुम चलाऊ राम वनमा नजाऊ ॥
 लैजाऊ भाइ भरत हामरा खराऊ
 नित्य नियम पूजा गर लैजाऊ भैया खराऊ ॥
 उचै रयो वृक्ष निचे रयो छायाँ,
 अधि मैले जानिन पछि लायो माया ॥
 सरागु मन्तिर नवै लाख तारा,
 एकला ईश्वर विनु जगत अधेरा

सुनै केरे महल रूपै केरे छावा,
सोही महल तेजी गए इन्द्रासन राजा ॥
जाऊ आजै कौशिला बहुरी गृहे जाई,
बहुरी गृहे जाई नरोऊ मेरी माई ॥
सुमित्रा कौशिलाको मन छैन थिर,
हृदय धर्कन लायो नैन वहे नीर ॥
राज्य गर्छन् अजुद्धे भरतरी भाइ,
चौध वर्ष फिरी आम्ला नरोऊ मेरी माई ॥
गुरू फौज लिएर जाऊ मेरा भाइ,
शान्त गराऊ माहातारीलाई ॥
साथै जान्छु भनेर रोए राजा भरत
तत्व ज्ञान दिए गुरू अनि तहाँ ॥
पापी मारी भार हरि आउँछन् रघुनाथ,
पापी मारी भार हरि आउँछन् रघु नाथ ॥
गुरू फौज माहातारी गए राम साथमा,
विदा भई रामसँग फर्के दरबारमा ॥
चतुर्दश वरषको कबुल गराई,
नआएत मर्छु म त विष पान खाई ॥
विदा भई खराऊ राखे शिरमा,
भरतादि फर्किए अजुद्धे नगरीमा ॥
नन्दीग्राम भरतले कुटी बनाए,
सिंहासन गादी बनाई खराऊ सजाए ॥
जटापाली जोगीको वरको दूध धसी,
निसी दिन रामको नाम जपी जपी ॥
वाल्मीकीका कुटीमा गए प्रभु रामजी,
दर्शन गरी ऋषिको आज्ञा पापी मार्नको ॥
चित्रकुट छोडी प्रभु पंचवटी आए,
बिच घोर वनमा डेरा बनाए ॥

राक्षस सबै मारेर निर्मूल गराए,
 केही बर्ष बसे त्यहाँ फूलबारी लगाए ॥
 लंकाबाट रामुन्ने छल गर्न आयो,
 सुनमृग मारिचले फूलबारी खायो ॥
 छल गरी सीता हरी लंकामा पुरायो
 आफ्नै कूलको नाश गर्ने हो सुर निकाल्यो ॥
 सीताजीको खोजी गर्दै चले दोनो भाइ,
 सावरीलाई मुक्त गरी भेटे सुग्रीवलाई ॥
 सीताजीको गहना सुग्रीवले बुझाएँ,
 मगन भई रामले मितेरी लगाए ॥
 पापी जानी प्रभुले बाली मारी दिए,
 किष्कीन्धाको राजधानी सुग्रीवले पाए ॥
 वृक्ष आड गरेर रामले वाण छोडे,
 मुर्छा परे वाली रामले शेखी तोडे ॥
 मुहुर्तका बिचमा मुर्छा खुली आयो,
 बाहु जोरी बालीले विलाप गर्न लायो ॥
 छली मारिऊ रामले यही हो धरम,
 यही हो धरम राम के छ विराम ॥
 सखेत हुन् भाइ सुग्रीव बहु भोग गरिस्,
 सोही पाप लागेर तँ ता ऐले मरिस् ॥
 बाँदर म हुँ रघुनाथ शरणमा आए,
 धन्य मेरा भाग्यले दर्शन गर्न पाए ॥
 ऋषि मुनी जोगीले दर्शन पाउँछन् काहाँ,
 दर्शन पाएँ हजुरको मने बेला माहाँ ॥
 स्वर्ग जान मलाई रस्ता भयो खुला,
 अङ्गद माथि हजुरले दया राख्नुहोला ॥
 बाधा गरो वाणले भिक्र प्रभु यहाँ,
 शीतल देह भएर जान्छु स्वर्ग माहाँ ॥

थाहा पाइन् रानीले रूदै आइन् तहाँ,
 मलाई पनि मारी देऊ जान्छु साथमा ॥
 पति खोजे तेही छ, रून् परदैन्,
 जौनो जीव आत्मा हो कहिल्यै मदैन् ॥
 ज्ञान दिई रामले तारालाई बुझाए,
 सुग्रीवलाई रामले फेरी भन्न लाए ॥
 राजा सुग्रीव अब तिमी दरबारमा जाऊ,
 दरबारमा जाऊ राम हुकुम चलाऊ ॥
 गमन गरे रामले पंचवटी जान,
 अगस्तीले दिएका साथ लिए बाण ।
 अगस्तीका साथमा विदावारी भए,
 भार हर्न रामजी पंचवटी गए ॥
 वृद्ध देखे जटायु मार्ग बिचमा,
 राक्षस भनी रामले धनुमागे तहाँ ॥
 मार्छन् रामले भनेर जटायु डराए,
 राजा सखा हुँ भनी शरण पर्न आए ॥
 सीता फर्काउँ भनेर युद्ध गरें गगनमा,
 सीता हरी लग्यो अशोक बाटिका ॥
 दुबै प्वाँख काटीदियो रावण वीरले,
 राम दर्शन पाए अब मुक्ति पाए ॥
 वायु सुत हनुमान शंकरसाथ थिए,
 मगन भई शिवले रामजीलाई दिए ॥
 बलवान् हनुमान शंकरबाट पाई,
 खुशी भए रामजी लक्ष्मण भाई ॥
 सुग्रीवका मन्त्री राम हनुमान भए,
 रामसाथ विदा भई किष्कीन्धामा गए ॥
 शिवबाट रामजीले राम विदावारी,
 रस्ता लिए वनको चले दोनो भाई ॥

वन वन हिड्नु कन्दमुल खानु,
 बन्द भए सब घाट पानी परी रहनु ॥
 फर्की आए लक्ष्मन पर्वरवण गीरीमा,
 चतुर्मास बसे त्यहाँ दोनो भाइ ॥
 चतुर्मास हमारो खबरै भएन,
 सुग्रीवले बिसें हामु दोनो भाइ ॥
 मेरा भैयाँ सुग्रीवले भुले राजधानी पाई,
 राजधानी पाई राम बिसें हामीलाई ॥
 सुन भैयाँ लक्ष्मन दरबारमा जाऊ,
 चेताऊ होसमा ल्याऊ सुग्रीवराजालाई ॥
 हनुमान वीरलाई भेट गरी आऊ,
 सम्झाउनु सीता खोज गर्नलाई ॥
 राम हुकुम लिएर गए लक्ष्मण,
 धनु खिची टड्कार गरे पुरी धरकाई ॥
 बाँदर नष्ट गर्छु भनी हाका दिए ताहाँ,
 बाँदरगण सबैलाई थरहर पारे ताहाँ ॥
 तारा रानी आएर पाऊ परिन् तहाँ,
 शान्त गरिन् वीर लक्ष्मणलाई ॥
 हनुमान अङ्गदले सुग्रीवलाई सम्झाए,
 चले राजा सुग्रीव सबै फौज चलाए ॥
 राम सुग्रीव हनुमान लक्ष्मण भाइ,
 रिक्षे फौज साथ लिई जम्मा हुन जाई ॥
 पूर्व-पश्चिम उत्तर-दक्षिण फौज चलाए,
 त्यसै रात सपनी हुन गयो मधुधारालाई ॥

पहिलोमा सपनी राजै समुद्रमा सायर राम,
 दोसरी सपनी राजै सायर सैन्य तरो राम,
 तेसरी सपनी महलको गजुल खस्यो राम,

चौथो प्रहर सपनी लङ्गामा अगनी जलोराम ॥
 राम आउँछन् लछुमन फौज आउँछन् घोर,
 तरबार चमकको बिजुलीको सोर ॥
 जान्न रानी पाउमा निचो गरी शिर,
 कुम्भकर्ण मेघनाथ रावण राजा वीर ॥
 अजुद्धे महल बसी हेर्थिन् रानी सीता,
 जो दिन सीता हन्यो लङ्गा भयो विदा ॥
 कोही ओडे मलमल कोही ओडे खासा,
 सीता हरी लेयु राजा रामजुकी पासा ॥
 तिमी भयौ राक्षसवंशी देव कहाँ पाई,
 दश शिर बिस बाहु छुट्टाछुट्टैलाई ॥
 राम साक्षात् नारायण जगत्का पति,
 सीता आफै लक्ष्मी हुन् भुवनकी सती ॥
 सोधन लागे रामले सुग्रीव वीरलाई,
 आँशु नयन गरी रूनुभो सम्झी सीतालाई ॥ सोधन लागे ॥
 दया राख्ने छैन मैले रूपुहरूलाई,
 अधि वंश निर्मूल गरी पछि मार्छु सीता हेर्नेलाई ॥ सोधन लागे ॥
 कोको जान्छन् भनेर रामले सुधाए,
 सुग्रीव विचार गरेर हनुमान खटाए ॥ सोधन लागे ॥
 आज्ञा प्रभुजीको पाउतो इन्द्रासन जाऊ,
 सुरेजेको रथ पनि तानी डगमगाऊ ॥ सोधन लागे ॥
 पातलका बासुकी नाग पृथ्वीलाई फोरम्,
 उक्षेताल, तक्षेताल, गच्छेताल साधम् ॥ सोधन लागे ॥
 अञ्जनीको सुत हुँ रामजुको सेवक,
 राउन्नेको लङ्गा छिनभरमा धुलम् ॥ सोधन लागे ॥
 हनुमानले बडेका बात गरे ताहाँ,
 गम गरे रामले आफ्ना मन माहाँ ॥ हनुमानले ॥
 हनुमानको बल सबै खिचे रघुराई,

सूचक दिए रामले लक्ष्मणलाई ॥ हनुमानले ॥
कुँजो पाउ बनाऊ लक्ष्मण भाइ,
हनुमान वीरको बल बुझ्नुलाई ॥ हनुमानले ॥

कुँजो पाउ हुँदामा अति परो पीर,
पाउ भैमा राखिदेऊ हनुमान वीर ॥ कुँजो पाऊ ॥
हनुमानका बलले पाउ चलेनन्,
बलहीन भएर हनुमान बोलेनन् ॥ कुँजो पाऊ ॥
अयोध्यामा छोडी आयौँ भरतरी भाई,
क्षीर सागर तरी कौन वीर जाई ॥ कुँजो पाउ ॥
सुन दाजै रामचन्द्र एक विन्ती लाइम्,
शिवजीका पावै परी हनुमान पायौ ॥ कुँजो पाउ ॥
दाजै हाम्रा रामचन्द्र विन्ती सुनी देऊन,
लङ्काको रावण मारी सीता घर ल्याउन ॥ कुँजो पाऊ ॥
दाजै हाम्रा रामचन्द्र वीर खटाउन,
सीता भेटी सन्देश लिन हनुमान पठाउन ॥ कुँजो पाऊ ॥
जाऊ वीर हनुमान सन्देश लिन जाऊ,
लङ्कापुरी सीता भेटी सन्देश लिई आऊ ॥ जाऊ वीर ॥
पूर्व-पश्चिम उत्तर-लक्षण फौज पठाए,
दक्षिण दिशा हनुमान वीर खटाए ॥ जाऊ वीर ॥
हनुमान अङ्गद नल नील सरद,
जम्बुवान सुषेण दीविद दक्षिण आठ वीर ॥ जाऊ वीर ॥
बल दिए रामले अगम्य अपार,
औँठी चिनो सीतालाई सबकाम सपार ॥ जाऊ वीर ॥

विन्ध्याचल गीरीमा सम्पादी गीरेको,
जटायुको दाजु हो विरूप भएको ॥ विन्ध्याचल ॥
हनुमानलाई देखेर खान मुख बायो,

जटायुको मरण त्यही सुन्न पायो ॥ विन्ध्याचल ॥
सुरेजेलाई छुने आँट लिई गगनमा उडेर,
प्वाँख डढी मुर्छा परी यस गीरीमा गीरेर ॥ विन्ध्याचल ॥
जाऊ वीर हनुमान लङ्कापुरी समुद्र तरेर,
सीता खबर पाऊ त्यही अशोक बाटीका पुगेर ॥ विन्ध्याचल ॥
धन्य तिम्रो दर्शन मिल्यो म जान्छु उडेर,
सम्पादीका प्वाँख उम्री ती गए उडेर ॥ विन्ध्याचल ॥
गए सागर किनारमा हनुमान वीर गए सागर किनारमा ॥
जलमा रस्ता नमिल्दा बसे वीर हनुमान अक्कल हराई ॥
जम्बुवान वीरले याद दिलाए हनुमान बोलाई ॥
बालरूप छँदा छुन सूर्य गगनमा धायौ कोश दुई हजार ॥
चार सय कोश पार गर्न शंका नलिई तरन सागर ॥
रामकै नाम जप्छु रामकै काम गर्छु यो सागर अवश्य म तर्छु ॥
राम नाम जपेर पापी जान्छन् स्वर्गमा ...३
उचाशिर गर्धन सिधा कुदे हनुमान ...३
क्षीर सागर उडी तरे गए लङ्का हनुमान ...३
बल बुद्धि अक्कल गर्न सुरसा पठाए, बल बुद्धि अक्कल गर्न, सुरसा पठाए ॥
स्वर्गलोकका देउताले मोतो जमाए, बल बुद्धि अक्कल गर्न सुरसा पठाए ॥
आइन् सुरसा आइन् सुरसा अधिल्लिर बसेर थालिन् कुरा त ॥
भोकी सुरसा धेरै दिनकी भोकी छु पस मुखमा त ॥
एकु बीस कोशका हनुमान हुँदा दुवै बीस कोशकी सुरसा ॥
दुई बीस कोशका हनुमान हुँदा चारै बीस कोशकी सुरसा ॥
चारै बीस कोशका हनुमान हुँदा सय कोशकी सुरसा
सय कोश भरका हनुमान हुँदा दुई सय कोशकी सुरसा ।
दुई सय कोशका हनुमान हुँदा चारै सय कोशकी सुरसा ।
आफ्नै मनमा विचार गरी अङ्गुष्ठ भरका हनुमान बनी,
एकक्षण भरमा मुखमा पसी निस्किएर गए सूक्ष्म रूप बनी ॥

जाऊ वीर हनुमान लङ्कापुरी जाऊ,
राउन्नेलाई, चेत दिई सीता सन्देश ल्याऊ ॥
जाउन हनुमान सीता माई भेटन ...३
सीतलाई भेटेर राउन्नेलाई चेतैर...३
सीता भेटी लंका पोली आए हनुमान...३
आए मैनाक भेट गर्न सागरले पठाई...३
विश्राम गर हनुमान अमृत दाना खाई...३
अमृत दाना खान्न म त छोई मात्र दिन्छु...३
चाँडो पुग्नु छ नि मलाई म त कुँदी हाल्छु...३
सिंहिका राक्षसनी जलमुनि बसेकी छायाँ खिची हनुमान खान खोजेकी ॥
केले तान्यो तल हेरी सिंहिकालाई देखी, लात मारे वीरले त्यो ता ताही मोरी ॥
बाँकी दिन बितेर निसी पर्न आई चले वीर हनुमान खोजनलाई ॥
सूक्ष्मरूप लिएर गए ढोकामाहाँ, थाहा पाई लङ्केनी आई पुगी ताहाँ ॥
को होस् चोर भनेर लात मारी ताहाँ, वाम मुठी उठाई हाने शिर माहाँ ॥
रगत छाद्दै गिरेर एकछिन मुर्छा खाई, भटपट उठेर बिन्ती गर्न लागी ॥
ब्रह्मा भन्थे हुनेछ रामको औतार, सुग्रीवका साथमा गर्छन मित्रचार ॥
सीता हर्ला रामुन्नेले हुनमान आई, रगत छाद्दै गिराउला सम्भे तिमिलीलाई ॥
राज्य गर्ला रावणले त्यसै बेला सम्म, राम आई माने छन् होला हरिभङ्ग ॥
लङ्केनीले पठाइन् अशोक वनमाहाँ, गए वीर हनुमान पुगे लङ्कामा ॥
सुर्यचञ्चु दानुवालाई पाताल पुराए, सीता खोज्दै हनुमान दरबारमा आए ॥
लङ्का दरबार पुगेर सूक्ष्म रूप लिएर...३
आहा लङ्कापुरी सुनका हवेली आहा लङ्कापुरी,
अमृत फूलवारी आहाँ लङ्कापुरी अमृत फूलवारी ॥
आहा अशोक वाटिका सीता रूखमुनी आहा अशोक वाटिका ॥
देखे सीता माई देखे सीता माई पातमा लुकेर देखे सीता माई ॥
भोकी मैली जानकी भईमा बसेकी भोकी मैली जानकी ॥
आयो दुष्ट राउन्ने रानी साथ लिएर आयो दुष्ट राउन्ने ॥

गाली गय्यो सीताजुलाई दुर्वाच्य बोलेर पापी दुष्ट राउन्ने ॥
 रामको आशा नगर मलाई पति भज लङ्का पति राजा हुँ ॥
 पापी दुष्ट राउन्ने तँ ता अब मर्छस् म त रामकी सीता हुँ ॥
 पापी लाछी राउन्ने छल गरी हरिस्,
 आउँछन् पक्कै राम तँ अवश्य मरिस् ॥ पापी लाछी ॥
 खड्ग लियो हातमा सीता काट्छु भनी,
 रोक्दी भइन् मन्दोधरा आफ्नै मनमा गमी ॥
 उर्दी दियो पापीले निसाचरीलाई,
 सीता काट तुरून्तै भुटुवा बनाई ॥
 मीठा मीठा मसला धरी पकुवा बनाउनु,
 म आउनेछु पछि मीठो मासु खानलाई ॥
 राउन्नेका हुकुमले निसाचरी आए,
 सीता साथ गएर फकाउन थाले ॥
 सुन लङ्का पुरीको यो राउन्ने राजा,
 रानी हौली सीताजी पति भज आज ॥
 घोरमुखा आएर डर दिन लागी,
 मैले खान्छु भनेर खप्परमुखे आई ॥
 अतास भयो मनमा रोइन् सीतामाई,
 त्रिजटा आएर सबैलाई हटाई ॥
 रून्छिन् सीता माई अशोकका वनमा,
 आफ्नु कोही नाही रून्छिन सीता माई ॥
 राक्षसले मारे भने म अगति पछु,
 आफ्नै मर्छु म त अब राम राम भज्छु ॥
 चुलठीको डोरी बनाई मनेँ सुर कसिन्,
 सुस्त बोले हनुमान ति त छक्क परिन् ॥
 को हौ तिमि बोलनी बसेका छौ काहाँ,
 किन लुकी बोल्दछौ गई रुख माहाँ ॥ को हौ तिमि ॥
 रामचन्द्र को हुन् को हुन् तिनका भाइ,

सबै कुरा बताऊ मेरो निकट आई ॥ को हौ ॥
 होस सुर्ता सबै छन् बेहोसी म छैन,
 सपना भनुं भने निदाएकै छैन ॥ को हौ तिमी ॥
 को हौ तिमी नलुक सामुन्नेमा आऊ,
 रामजुको सन्देश भएको बताऊ ॥ को हो तिमी ॥
 आए हनुमान सानु रूप लिएर ...३
 प्रदक्षिणा गरे दाहिने फेरा गरेर ...३
 सानो रूप देखेर उधो मुख लाइन्, राक्षस छल भनेर ॥
 शंका माईको बुभेरे विन्ती गर्छन् नुहेर ...३
 शिवजीको भक्त ऐले म त रामभक्त ...३

 सुग्रीव रामको मितेरी, म त सन्देश लिएर राम दूत भएर ॥
 सीता विश्वास पारे सबै कुरा भनेर, औंठी चिनो दिएर ॥
 औंठी देखिन् रामको हर्ष आँशु बहाइन्,
     रोए हनुमान माईलाई विश्वास दिलाई ॥
 रावण कुल मार्ललाई, आउँछन् रघुनाथ,
     मनमा शंका नलिनोस् हे माता ॥
 भन्छिन् सीता माई आफ्नो कर्म कमाई,
     मन धरकाई राम कर्म कमाई ॥
 राक्षसले हरेकी सत्यधारी रहेकी,
     राम लिन आउँलान्की मलाई ॥
 भजी लेउन सीता माई राम धनुधारी,
     चित्त समाली राम, राम धनुधारी ॥
 सीताले सुनाइन अधि कागको कहानी,
     सुनाऊ वीर रामजुलाई अधि कागको कहानी ॥
 अमृतका बारी लोहाकै रूखवारी
     जल्दी गरी जाऊ कपी लै जाऊ समचार ॥
 अमृतका बारी कोटी रखवार,
     अमृतका फलको लान्चु मैले भार ॥

सुस्त चाल जाऊ कपी पूर्व ओर जाऊ,
 भरो परो खाऊ वीर उर्ध मुख लाऊ ॥
 तोडे हनुमानले राउन्नेको फूलवारी...३
 यक्ष फौज मारे धुलाए सबै फूलवारी ...३
 सबै वृक्ष उखेले एक वृक्ष नराखी ...३
 एक योजन वीर पनि क्षणमा खतम,
 हा हा गरी भागे सबै अरू के बताऊ म ॥
 राउन्नेका आज्ञाले आयो मेघनाथ,
 नाग पास छोडी बाँध्यो वीर हनुमान ॥
 उठ मैया कुम्भकर्ण पापी कीरो आयो,
 राउन्नेको फूलवारी धुलिया उडायो ॥
 अशोक वनमा गएर सीता भेटी आयो,
 राउन्नेको फूलवारी धुलिया उडायो ।
 लङ्कापति राउन्ने अधि सरी आयो,
 परहस्त बोलाई सोधन लाग्यो ॥
 फूलवारी बगैँचा केन मासी लियो,
 अक्षय कुमार फौज केन मारीदियो ॥
 सीता हय्यौ रामकी मैले थाहा पाए,
 सोही कामले तिमिलालाई अर्ती दिन आए ॥
 राजा राउन्ने हनुमानका ज्ञान सुनिलेउ,
 ज्ञान सुनिलेउ राजा सीता बुझाइदेऊ ॥
 बाँदर हुँ र उखेले वगैँचा फूलवारी,
 सङ्ग्राम गर्दा मारे सबै अक्षय कुमारलाई ॥
 गढलङ्का पुरीका राउन्ने राजा,
 चोरी गरी सीता हय्यौ मति हीन भएका ॥
 सीता लगी रामलाई शरण पर्न जाऊ,
 अयोद्धेमा जान्छन् दोनो भाइ ॥
 यदि अर्ती लिन्नौ त रामचन्द्र आई,

दशै शिर काटीकाटी सबै वंश मारी ॥
 मेघनाथ तेरो भाइ कुम्भकर्ण हुकुम भए तँ जस्ता कोटी रावण मारूँ ॥
 अर्ती ज्ञान सुनेर रामुन्ने रिसायो, बाँदर काट भनेर हुकुम चलायो ॥
 खड्ग हातमा लिएर कुम्भकर्ण आयो, अढाई रौं काटेर खड्ग टुटी गयो ।
 कुम्भकर्ण हनुमान दुबै रून लागे, उपदेश दिनलाई विभिषण आए ॥
 गढलड्का भरको घिउ तेल कपडा मगायो, लड्गुरमा बेरेर अगनी जलायो ॥
 नागपासले बेरेर शहर घुमाए, लड्का पोले हनुमानले भस्म गराए ॥
 पुच्छर चोभी सागरमा अगनी निभाए, मच्छी देखे सुन्दरी पसिना गिराए ॥
 लड्का पोले हनुमानले अक्कल कमाई, सीता साथ गए विदा हुनलाई ॥
 नरौं सीता जननी आउनेछन् राम लक्ष्मन दुनु भाइ राम विदा दिऊँ मलाई ॥
 दशधारा रोएर विदा दिइन् ताहाँ, हनुमान वीरले परिक्रम लाई ॥
 पर्वत उपर चढेर फर्के हनुमान, क्षार समुद्र तरी वारि आई ॥
 आए हनुमान गढलड्का पोलेर ...३
 आए हनुमान सुग्रीवको फूलबारी थाले लुटी खान...३

बिन्ती गरे चौकीले सुग्रीवका साथमा आए हुनन् हनुमान सीता भेटी ताहाँ ॥
 नाम गरे सीताको राम थाहा पाए, चाँडै आउन हनुमान चौकीलाई पठाए ॥
 दधिवक गएर हनुमान पठाए, जल्दी गरी हनुमान राम साथ आए ॥
 दर्शन गरे रामको हनुमानले तहाँ सोधन लागे रामले सिता रैचन् कहाँ ॥
 दर्शन पाए जानकीको अशोक वाटिकामा, लंका पोली सेखी तोडी बताए सब वृतान्त ॥
 औठी चिनो हजुरको राखिन् सिता माई, मणि चिनो पठाइन् दिए हजुरलाई ॥
 राम राघौ लंकापुरी अगम्य अपार, राम समुद्रको बार ॥
 सुन लंका चार सहर उही राउन्नेका, बडाबडा योद्धाले कम्मर कसेका ॥
 जाऊ प्रभु सागरमा लंका जानलाई, अशोक वनमा बसेर रुन्छिन् सिता माई ॥
 त्यसै बेला रामले मुहुर्त घोराए, नालनिसान फौजको साइत गराए ॥
 हनुमानले बोकेका राम सुग्रीवलाई, अंगदमा चढेका लक्ष्मन भाइ ॥
 पुगे राम सागरमा पुगे बिन्ध्याचल, नाघी राम फौज चलाई ॥
 कसो गरी लंकामा जाऊँ मेरा भाइ रावण मारी सीता ल्याउनलाई ॥
 एकादशी पूजा गरी देवी खुशी गराए, योद्धावीर मिलेर सायर बनाए ॥

सागरमा सायर बनाए राम फौज पार लगाए ॥
लंका राजा रामुन्नेले कम्सल बसायो,
वीर योद्धा मन्त्री बोलाई सबैलाई सुधायो ॥
हामी योद्धा वीर छौं मेघनाथ साथमा,
माछौं फौज सहित रामलाई सबै हाम्रो हातमा ॥
कुम्भकर्ण भाइले बिन्ती गर्छन् दाजै,
साक्षात् विष्णु राम हुन् माछन् हामीलाई ॥
आउछन् रघुनाथ पापी मारी भूभार हर्नलाई ,
गर्ने हैन काम यो राजा मार्ने भयौ हामी सुत भाई ॥
चेरी गरी सीता हरी बाँचीऊ मेरा दाजै ,
कुम्भकर्ण वीरले अर्ति दियो ताहाँ, मेघनाथ अघि सरी बिन्ती गयो ताहाँ ॥
राम फौज मार्नको हुकुम पाऊ मैले, मारी आउछु छिनमा सबै योद्धा मैले ॥
सबै जोधा वीरको बुझ लियो मनमा, रावण राजा अघि सरी आई ॥
किन तिमी नबोली बस्यौ विभिषणले, आफ्नै मन ज्ञानले भन मेरा भाइ ॥
दाजै राउन्ने सीता हय्यौ दुरमति आई राम, कालले खिजाई ॥
चौध हजार फौज मारे पंचवटी आई, शिर दुषण मारे तिन भाई ॥
लंका रूपी समुद्र मच्छे रूपी राजा, बल्छी रूपी आइन् सीता माई ॥
व्याधाको रुप गरी आउछन् रघुनाथ, सोही बल्छी राज तमु खाई ॥
ग्रहतुल्य भएर आइन् सीता माई, अझ तिमीले खबरै नपाई ॥
राम हात मर्नको लेखा तिम्रो दाजी, राम आई माछन् सबैलाई ॥
ठुलो भन्नु कुम्भकर्ण वीर, सेखी गर्छ इन्द्रजीत घरमा बसेर ॥
मछन् दाजै रामचन्द्रले, एकएक हुन्छन् दसै शिर ॥
खड्ग लियो हातमा धिक्कार दियो ताहाँ, मेरा नजिक बस्नको लायक छैनस् यहाँ ॥
और कोही भए त मारी दिने थिए, भाइ भयो के गरूँ धिक्कार आज दिए ॥
शत्रु ठान्यौ तिमीले म हुँ तिम्रो भाइ, राज्य गरी लंकामा बसे मेरा दाजै ॥
धिक्कारका वचन अमृत सरी मान्छु, म त उनै रामका शरणमा जान्छु ॥
रामजुकी सीता हुन् जगतकी माई, राम औतार हरिको पापी मार्नलाई ॥
काली देवी जगदम्बा भगवती माई, जानकी हुन् साक्षात् जगतकी माई ॥

भूभार हरन लियौ तिमिले औतार, बाँच्ने छैन कुनै पापी लियौ औतार ॥
 आए भक्त विभिषण रामजुलाई भेटन, आए भक्त विभिषण ॥
 धिक्कार दियो रामुन्नेले निकाला गरायो, आएँ सेवक रामजु रामुन्नेको भाइ ॥
 सीता बुझाऊ भनेर गरे अनेक भाँती, खड्ग लियो काटन, बचाए ज्यान भागी ॥
 राम साथ सुग्रीवले विन्ती गर्न थाले, चेवागर्न शत्रूले पठायोकी ठाने ॥
 भक्त मेरा भनेर रघुनाथ हाँसे, शरण लिए विभिषणलाई संगै साथमा राखे ॥
 दोनो बाहु जोरेर स्तुति गरे ताहाँ, आएँ प्रभु शरणमा अन्त जाऊँ कहाँ ॥
 के वर माग्छौ भनेर रामले सुध्याए, राम साथ विभिषण वर माग्न लाए ॥
 ज्ञानी थिए विभिषण भक्ति मागे तहाँ, ईच्छा भयो रामको लंका दिन महाँ ॥
 मेरा भैया लक्ष्मण सागरमा जाऊ, सागरको जल उठाई जल्दी फर्की आऊ ॥
 मगन भए रामले जल हात लिए, लंकापुरी राजधानी विभिषणलाई दिए ॥
 स्थापना गरी शिवको मन्दिर बनाए, रामेश्वर नाउँ राखी सायर बनाए ॥
 उत्तम क्षेत्र तीर्थ बन्योतीर्थ गर्नेलाई, त यो राम फौज जमिन थर्काई ॥
 लंकाबाट रावणले संचार पठायो, सुग्रीवका साथमा शुक दूत आयो ॥
 डर मान्यो दूतले बसो गगनमा, राउन्नेको समचार भन्न लाग्यो तहाँ ॥
 भाइ हो मेरो मितको के के गरे हानी, फौज तिम्रो लगी जाऊ तिम्रै राजधानी ॥
 सुग्रीवलाई यति भन्न लाग्यो, पकी ल्याए बाँदरले कुटे रुन लाग्यो ॥
 समचारी दूत हुँ माने धर्म होईन, फर्की जान्छु लंकामा फेरी आउने छैन ॥
 छाडी दिए रामले गगनमा गयो, सुग्रीवका साथमा जवाफ माग्न लाग्यो ॥
 राउन्नेलाई नमारी फर्की जाने होइन, बाली जस्तै गरम्ला दाजु भन्ने छैन ॥
 हुकुम भयो रामको पक्रि ल्याए तहाँ, फेरी बाँधे बाँदरले परो सकसमा ॥
 शिव मूर्ति ल्यालाई काशी पठाए, फर्की आउन ढिलो भयो राम बालुवा उठाए ॥
 बालुवाको शिवमूर्ति स्थापना गरेर, आए हनु पनि शिव मूर्ति लिएर ॥
 दायाँ बायाँ शिवजीको स्थापना गरेर, रामेश्वर तीर्थ नाम राखेर ॥
 रामेश्वरको दर्शन गरी तीर्थ ब्रत गर्दा, नाश हुन्छ सबै पाप तीर्थमा नुहाउँदा ॥
 फौज पुग्यो लंकामा सेतै वर्ण छायो, लंकापति रावणले खबरी नपायो ॥
 त्रिकुट पर्वत छोपेर राम फौज बसे, मुकाम भयो रामको लङ्कापुरी माहाँ ॥
 राजा रावणले चर्चा गन्यो अटालीमा आई, अटालीमा आई राम राम फौजलाई ॥

आफ्ना यौद्धा मन्तरी जम्मा गयो रावण, रामसँग युद्ध गर्न लाई ॥
 रावण दूत सुकलाई छोडिदिए रामले, जुद्ध गर्ने सन्देश पठाई ॥
 जिति सकनु छैन राजा रामफौजलाई, विन्ती गर्छु सिता लगी रामलाई बुझाउँ ॥
 पाजी सुक अर्तिदिने रावणले हकायो सुकलाई रावणले निकाला गरायो ॥
 सोधन लागिन पार्वता शिव साथमा, के गरेर सुकले श्राप पाए ताहाँ ॥
 निम्ता मान्न अगस्ती सुक घर माहाँ, ब्रज निशाचरले छल गरो ताहाँ ॥
 अगस्तीका रूपले मासु मागे ताहाँ, मासु मिसो मानिसको खाने भाग माहाँ ॥
 मासु देखरे भागमा अगस्ती रिसाए, राक्षस हुने श्राप सुकलाई दिए ॥
 छल गयो राक्षसले कसुर मेरो होइन, गति, मुक्ति हुनको उपदेश देउन ॥
 रावण घर गएर बस सुक ताँहा, श्राप छुटला तिमरो जानु घर माहाँ ॥
 रामलक्ष्मण फौजलिई आए दोनोभाइ रामसाथ लागी आए विभिषण भाइ ॥
 मेरो दाजै रावण आज भयो लंकाका विनास, गरीउ दाजै लंकाको विनास ॥
 अन्जनीको दल साधी पवनको ढाल बाँधी, युद्ध गर्न आए, ॥
 अब भयो लंकाको विनास ३
 राक्षसको नास गर्न राम सैन्य आयोरे, लंकापति राउन्ने खवरै नपायो रे ॥
 हेर अब भयो लंकाको विनाश ३
 राजाराउन्ने रामजीका नाम भजीलेऊ, नाम भजीलेउ राम सीता बुझाइदेऊ ॥
 हुकुम दियो रावणले फौज जम्मा गरो, राम साथ गएर जुद्ध गर्न परो ॥
 नल निशान सहित साइत गरायो, बाजा बजे रणका रण भूमि आयो ॥
 कोही गए राँगामा, कोही उटमाहाँ, गदा र सिंहमा कोही गए ताँहा ॥
 रामको फौज गएर घेरा दियो तँहा राउन्नेका फौजलाई पारे माभ्र माहाँ ॥
 काटकाट मार भन्ने यस्तो सङ्ग्राम भयो, राउन्नेको फौज तहाँ धेरै मरी गयो ॥
 फौज देखेर मरेको मेघनाथ आयो रामको फौज मारेर नोक्सान गरायो ॥
 मेघनाथ मारनलाई राम गए तहाँ, माछन् भन्ने डरैले गयो दरबारैमा ॥

मेरा भैया फौज मारो मेघनाथ आई मेघनाथ आई राम मारो फौजलाई ॥

जल्दी जाऊ हुनमान, क्षारसागर बिचमा दोर्णाचल जाऊ,

सोही गिरी पर्वतको औषधी ली आऊ ॥

जल्दी जल्दी कुँदैर गए हनुमान, क्षीर सागर पुगेर ल्याए द्रोणाचल॥

सेवन गरे औषधीराम फौज सबै जाग्यो ॥

द्रोणागीरी पर्वत पौचाइ आए हुनमान, रावणसाथ जुद्धे गर्नलाई ॥

आयो राउन्ने, आयो राउन्ने राम साथ युद्ध गर्न आयो राउन्ने ॥

गर्जे हनुमान, गर्जे हनुमान लंकापुरी थर्काई गर्जे हनुमान ॥

धेरै फौज मारे, क्रोधउठ्यो रावणलाई धेरै फौज मारे ॥

आयो राउन्ने, आयो राउन्ने, शक्ति वाण लिएर आयो राउन्ने ॥

देखो विभिषणलाई राम भन्दा भन्शत्रु छोड्यो शक्ति वाण ॥

अघि सरे लक्ष्मण विभिषण बचाउन, अघि सरे लक्ष्मण ॥

लाग्यो शक्तिवाण लक्ष्मणका छातीमा, लाग्यो शक्तिवाण ॥

मुर्छापरे लक्ष्मण, ईच्छा गरो लानला, मुर्छा परे लक्ष्मण ॥

हाने हनुमानले मुर्छा पय्यो राउन्ने, मुर्छा परो राउन्ने ॥

ल्याए लक्ष्मणलाई हनुमानले बोकेर ल्याए राम साथमा ॥

मुर्छा खुलो रावणको जुद्धे गर्न आयो, हनुमानलाई हानेर घाउ लगायो ॥

हुकुम भयो रामको उम्की जालास काहाँ, मर्ने बेला रावणको आई पुग्यो तहाँ ॥

रथध्वजा रामले सबै काटीदिए, बल बुद्धि रावणको सबै खिचलिए ॥

बलबुद्धि रावणको सबै हराइ गयो, धनु खसो हातको थाम्न कठिन भयो ॥

भोली आएस् भनेर विदा दिनु भो, लाज मानि रामुन्नेफर्कि घर गयो ॥

जाउ फेरी हुनमान दोर्णाचल ल्याइ आऊ, दोर्णाचल जाउ राम लक्ष्मण बचाऊ ॥

रोए रामचन्द्र रोए रामचन्द्र उठन भाइ उठन रोए रामचन्द्र ॥

गए हुनमान गए हुनमान संजीवनी बुटी लिन गए हुनमान ॥

कालनेमी साथमागयो राजा रामुन्ने कालनेभी साथमा ॥
 बाटो रोक्री भुलाऊ हनुमानलाई लक्ष्मण त मुर्छा छन् भुलाऊ हनुमानलाई ॥
 रामजीको कामको विघ्न गर्ने छैन, पापी मार्ने औतर हो जिती सकिदैन ॥
 रावण राजा ठुलो हौ विन्ती गर्छु यहाँ सीता लगी रामका पर पाउ महाँ ॥
 अर्ति दिने पाजीलाई काटिदिन्छु यहाँ, छलगर्छु भनेर गयो रास्तमाहाँ ॥
 कल्पनाको शिव मन्दिर तपोवन फुलवारी,
 छलगर्न हनुमानलाई रच्यो त्यसै घरी ॥ कल्पनाको ॥
 मूनीरूप लिएर पूजा गर्छ घरीघरी,
 हनुमानलाई, भुक्काउन भाँती गर्छ थरीथरी ॥ कल्पनाको ॥
 देखेर हनुमानले कल्पनाको मन्दिरमा,
 जल पिउने निउ पुगे वीर मन्दिरमा ॥ कल्पनाको ॥
 को हो कहाँ जान्छौ भन वीर विस्तारै,
 रामजुको दुत हुँ वीर हनुमान ॥ कल्पनाको ॥
 कालनेमी साथमा जल मागे ताहाँ,
 थोरै जल देखेर गए तलाउमा ॥ कल्पनाको ॥
 गए तहाँ हनुमान तलाउमा धाई,
 पानी खान दिइन् मरकरी आई ॥ कल्पनाको ॥
 एकलात उठाइ हाने छातीमाँहा,
 हनुमान वीरले जल खाए ताहाँ ॥ कल्पनाको ॥
 फेरी हाने मुङ्किले तहाँ मरी गइन्,
 दिव्यरूप लिएर अप्सरा भइन् ॥ कल्पनाको ॥
 अप्सरा हुँ स्वर्गकी धन्यमाली नाउँ,
 ब्रम्हाजीको श्राप आजै मुक्ति पाऊँ ॥ कल्पनाको ॥
 उपदेश दिन्छु जोगी रूप भएको,

छल गर्न आएको रावणले पठाको ॥ कल्पनाको ॥
 कालनेमी मारेर दोर्णाचल जाऊ,
 कामपन्यो आखिर छिटो छिटो जाऊ ॥ कल्पनाको ॥
 गए हुनमान कालनेमी भेट्गर्न,
 कामसिद्ध गर्छु सोची थाल्यो भुलाउन ॥ कल्पनाको ॥
 सिद्ध मन्त्र सुनेर जाऊ हनुमान,
 गुरु भेटी चढाऊ जाउला भोली विहान ॥ कल्पनाको ॥
 छलछामका कुराले वाम मुठी उठाई,
 मारिदिए कालनेमी नरकमा पठाई ॥ कल्पनाको ॥
 क्षीरसागर जल्दी पुगी जाई, दोर्णाचल लिएर भरतखण्ड उपर हुन आई ॥
 सिद्ध वाण छाडीदिए भरत आई, दोर्णाचल लिएर भरत खण्ड उपर हुन आई ॥
 सिद्ध वाण छोडीदिए भरत आई, कुन वीर आयो दोर्णाचल उठाई ॥
 लोटी हुनमान जमीनमा गिरे राम राम कहदै ती त मुर्छा परें ॥
 हा हा वीर हुनमान व्यर्थ सरछोडें चिनिन नि मैले म सकसमा परें ॥
 बोलन वीर बोलन रामजुको समाचार उठी छिटो भनन ॥
 रामजुको शक्ति आधार उनै भवानी, देवी आधार देऊन ॥
 होस आयो हुनमान लक्ष्मण छन् मुर्छा, आज विघ्न पन्यो नी तिमिलेबाटो छेक्दा ॥
 त्राही त्राही हे पुत्र लोटीन रानी सुमित्रा, त्राही त्राही हे पुत्र ॥
 अञ्जनीको सुत हामु रामजुको सेवक, हामु गीरी औषती लिन आई ॥
 मै भएँ बडो पापी भरत, लैजाऊ हनुमान संजीवनी तुरुन्त ॥
 जावन्त काजी बहु विधि बोले,
 सुग्रीव रहे राम बहु सम्झाई,
 सुग्रीव रहे राम जम्मुवीर चौकी,
 हनु त रह्यो बन्दी छाई ॥

जम्बुद्विप गई ऋषिलाई बोलाऊ,
ऋषेश्वर देवताको वाण चलाऊ,
रघुपति आगे विभिषण बोलाऊ,
देवीधार गई औतार चलाऊ ॥

सीताहरण, दशरथ मरण, लक्ष्मणलाई लाग्यो वाण,
यती विपत्ति जे हरि उपर, सौचना हुन्छ मन खलबल ॥
आए हुनमान संजीवुटी लिएर रामजुले कुटी पिधि दिए छिटो खान ॥
लक्ष्मण सहित सबै फौजलाई दया गयो हनुमान बाँचे मेरा भाइ ॥
दावा लिएर मनमा हाका दिए ताँहा, रावण शत्रु बलवान उम्की जालास् कहाँ ॥
फौज लिई रावण रणभूमि आयो वाण लाग्यो रामको तेही मुर्छा पयो ॥
दुई घडी पछिमा होस हुन आयो, दरबारमा गएर मन्तरी बोलायो ॥
हार खायो मनले भाइ खोज्न थाल्यो, कुम्भकर्ण वीरलाई उठाउन पठायो ॥
कुम्भकर्ण आएर विन्ती गर्छन्, रामसाक्षत् भगवान् सीतामाई बुझाउन ॥
मेरो हुकुम नमान्ने खन्चुवाभाइ, विस्तरामा सुत, नभन है दाइ ॥
मान्छु हुकुम दाजै मान्छु हुकुम, रामका साथमा युद्ध गर्न जान्छु ॥
आयो कुम्भकर्ण वृक्ष लिई हातमा आयो कुम्भ कर्ण ॥
घोर शब्द पर्वतफोरी मायो रामको फौज, घोर शब्द ॥
दाजु भनि आए भेट्न भक्त विभिषण, आए भेट्न भक्त विभिषण ॥
दाजै थियौ निदमा निकाला गरायो, दाजै थियौनिदमा ॥
(निकाला गरायो आए मत रामशरण ....२)
नारद वचन पूर्ण हुन थाले भाइ पूर्ण हुन थाले,
रामजुवाट राजधानी पाउँछौ भक्त भाइ....२
राज्य गरे तिमिले मगन गराई, राज्य गरे तिमिले ॥

रोए दोनो भाइ विदावारी हुँदामा रोए दोनो भाइ ॥
 लाग्यो फौज मारन कुम्भ कर्ण विरले, लाग्यो फौज मारन ॥
 गोडा काटे रामले बाहुली गिराए, गोडा काटे रामले ॥
 इन्द्रअस्त्र बाणले शिर काटे रामले इन्द्र अस्त्र बाणले ॥
 काटी मारे रामले कुम्भकर्णलाई ताँहा, मगन भए देवता स्वर्गलोकमाँहा ॥
 शिर गयो उडेर ढोका थुनो ताँहा, फेरी गयो उडेर पच्यो समुद्रमा ॥
 जलजन्तु ग्राहामिची सखाप गरायो स्वर्गवासी देवताको संताप हरायो ॥
 कुम्भकर्ण बलवान तहीं मरीगयो, रामजुको उपरमा पुष्प वृष्टि भयो ॥
 हरि भजन गरदै आए नारद मुनी, लक्ष्मण मार्लान इन्द्रजीत भोलि, हरि भजन ॥
 आयो राउन्ने रोयो राउन्ने कुम्भकर्ण सम्भरेर रोयो राउन्ने ॥
 आयो मेघनाथ पिताजुलाई साहस दिन आयो मेघनाथ ॥
 होम गर्छु आग्निको ,अस्त्रशस्त्र लिनलाई होम गर्छु अग्नीको ॥
 कुम्भिलास्त्र थलमा यज्ञ बनायो , होम गर्न लाग्यो कुम्भिलास्त्र थलमा ॥
 होम गरो मेघनाद सवै थाहा पाए,
 रामसाथ विभिषण विन्त गर्न लाए ॥ होम ॥
 फौज पठाउ हनुमान भुठा कुरा होइन,
 होम सिद्ध गरो भने जित्न सकिँदैन ॥ होम ॥
 रामजुले मारेर मेघनाद मर्दैन,
 लक्षुमन पठाऊ फरक पर्दैन ॥ होम ॥
 नारी र भोजन निन्द्रा जो त्यागी,
 वारह वर्ष रहेका लक्षुमन भाइ ॥ होम ॥
 मेरा भैया इन्द्रअस्त्र वाण लैजाऊ,
 बाँण लैजाऊ राम जल्दी गरी जाऊ ॥
 गए लक्षुमन, गए लक्षुमन हनु, अङ्गत वीर लिई, गए लक्षुमन ॥

विभिषणको अक्कल चोकी मारे चौथाइ, विभिषणको अक्कल ॥
 छाडीदियो होम लक्ष्मणका हाँकाले छाडीदियो ॥ होम॥
 आयो मेघनाथ सौ वाण लगायो, विभिषण उपर ॥
 हानी लक्ष्मणले, थला बसाले राम हाने लक्ष्मणले ॥
 मुर्छा पायो इन्द्रजीत, उठी हाँका दियो, मुर्छा पयो इन्द्रजीत ॥
 हान्यो हजार बाण लक्ष्मणलाई ताकेर, हान्यो हजार बाणलक्ष्मणलाई ताकेर ॥
 रोके लक्ष्मणले सारा वाण विफल गराए, रोके लक्ष्मणले ॥
 रणभूमि वाणले अन्धकार गरायो, इन्द्रजीत वीरको मर्ने बेला आयो ॥
 अधि सरे लक्ष्मण हाँका दिए ताहाँ, मेघनाथ वलवान उम्की जाला काँहा ॥
 पुकार गरे रामको इन्द्रास्त्र लिए, एकबाहुसहित सिर काटी दिए ॥
 सोही बाहु उडेर दरबार गयो , लक्ष्मण उपरमा पुष्प वृष्टि भयो ॥
 शिर गयो रामका पाउ पर्न तहाँ, फौज लगी लक्ष्मण राम साथमाहाँ ॥
 थाहा पायो रावणले मुर्छा पयो ताहाँ, अन्धकार अध्यारो भयो लंकामाहाँ ॥
 दरबारका चोकमा बाहु गिर्न गयो , सुलोचना रानीलाई अपशोच भयो ॥
 रानी गइन् चोकमा बाहु चिन्नलाई, विलाप गरिन् रानीले सबैलाई रुवाई ॥

सुलोचना वृतान्त

(रुँदै गइन् सुलोचना रावणका दरबार)^२ ॥
 (आजै विदा माग्नु पयो जान्छु पति साथ)^२ ॥
 (स्वामीसँग सती जान माग्छु ऐले विदा)^२ ॥
 (स्वामी मेरा तिमिले रणमा पठायौ)^२ ॥
 (शुद्धिबुद्धि हरायो आफ्नै पुत्रलाई हरायो)^२ ॥
 (साह्रै अपशोच पयो नि सुलोचना रानीलाई)^२ ॥
 (थाहा छैन हजुरलाई पापी मारी भार हर्ने रामको औतार)^२ ॥
 राम साथ गएर शीर मागी लेऊ, ढिलो भयो सती जान शीर मलाई देऊ ॥

नरौ सती बाले, नरौ सती बालै, मारी आउँछु रामफौज नरौ बालै नरोऊ ॥
 लंका राजा रावण हुँ बीसवाहु छँदैछन्, स्वर्ग जित्ने राजा हुँ ॥
 राम लक्ष्मण सुग्रीव नल निल वानर माछुँ सबै वानर ॥
 माछुँ चार घडीमा भुसुना तुलाई माछुँ चार घडीमा ॥
 जान्न बहुअरीका पाउ पर्नलाई माछुँ सबै रूपु भुसुना तुलाई ॥
 शेष औतार रामको लक्ष्मण भाइ, राम औतार विष्णुको पापी मार्नलाई ॥
 बाँदर भन्छौ तिमीले हनुमानलाई वायु सुत शीवका अन्जनी हुन् माई ॥
 अक्षय कुमार सहित फौज मारी दिए, लंका पोली गएका राम साथ थिए ॥
 नर नारी रामलाई किन हो गनेको, मारी आउँछु भनेर किन हो भनेको ॥
 राम औतार हरि हुन् जगतका पति, माछुँ भन्छ जसले उसको हुन्छ खती ॥
 राउन्नेको आशय बुझिन् रानी ताहाँ, रुदै गइन् सुलोचना मन्दोधरी कहाँ ॥
 मन्दोधरीकाँ रोइन् रानी चरण समाई, चरण समाई राम मन धरकाई ॥
 बहुबाट पुत्रको मरण सुनाइ, रुन लागिन मन्दोधरी मन धरकाई ॥
 अधि भन्थे नारद, रामचन्द्र आएर, रावण मार्ने छन् वंशै सखाप पारेर ॥
 स्वामी शीर मागन जान्न भन्छन ससुरा विलम्ब भयो माई म भएँ विचरा ॥
 जाऊ सती सुलोचना विभिषण छन् ताहाँ, स्वामी शीर दिनेछन् मागी ल्याऊ ताहाँ ॥
 रुदै गइन् मार्गमा सुलोचना रानी, साथ लगिन् स्वामीको एक भुजालाई ॥
 शरण परिन रामजुको रुन थालिन सती रानी विलौना पुकारी ॥
 त्यो मनको व्यथा बुझ्ने आज को होला ३
 त्यो व्यथा बुझ्ने आफैँ साक्षात् राम होला ३
 जपी दैन हरि मनमा पीर नपरी वर्वरी आँशु नभरी ॥ जपीदैन हरि ॥
 सोधन लागे रामचन्द्र भक्त विभिषणलाई, सोधनलागे रामचन्द्र ॥ जपीदैन ॥
 सोधन लागे रामचन्द्रको हुन् यीनी भनेर, सोधनलागे रामचन्द्र ॥ जपीदैन ॥
 नाग कन्या सुलोचना, रावणकी बुहारी, राम रावणकी बुहारी ॥ जपीदैन ॥

पतिव्रता , शीलवती, राउन्नेकी बुहारी, गुणवती बुहारी ॥जपीदैन ॥
 मागिछन स्वामी शीर, पतिसँग सती जानलाई, मागिछन स्वामी शीर ॥
 सोधन लागे रामचन्द्र, कसरी आया यहाँ, सोधन लागे रामचन्द्र ॥
 बताउन मलाई शरणको गच्छु रक्षा, भक्तलाई गच्छु मोक्ष ॥
 लेखेर बताए रणको सबै हाल, स्वामीको एकहातले लेखर बताए ॥
 दिनोहोस मलाई स्वामी शीर, दिनुहोस मलाई स्वामी शीर, मनको वह विसाएँ ॥
 रामको हुकुममा अङ्गदलाई शीर दिनुभयो रामको हुकुम अङ्गदलाई ॥
 शीर थियो साथामा दिए सती हातमा ...३
 आशु वरवरी, हृदय धर्कीधर्की रुन्छिन धरधरी ३
 हे मरो स्वामी गयो एकलै पारी म पनि जान्छु त्यै पारी ३
 शंका गरे सुग्रीवले लेख्यो हातल कसरी, अचम्म भएँ बेसरी ३
 गीरेको भुजाले लेख्यो भन्छिन् यी रानी ...३
 गीरेको बाहुले लेख्यो भनिन् पैले नी शीर बोलोस् ऐले नी ३
 स्वामीको शीरलाई रेशमीको रुमाल ३
 बोल्नोस मेरा राजै, विस्वास पारु सबैलाई, अपत्यारुहरूलाई ३
 मेघनाथ शीर हाँस्यो जमिन थर्काएर, राम फौज तर्साएर ३
 पतिव्रता धर्म पतिव्रता धर्म सबै भन्दा ठुलो हुन्छ, पतिव्रता धर्म ॥
 पतिव्रता नारीको सत्य ठुलो हुन्छ, पतिव्रता नारीले चाहे जति पुग्छ ॥
 राम भन्नुहुन्छ सुन ए सती बचाइदिउँ की ती पति ॥
 सुग्रीव परे दङ्ग, पतिव्रता धर्म कसतो हो कर्म ॥
 करमको फल राम, म त सती जान्छु, मोक्ष दिनोस् श्री राम ॥
 सुफल दिए रामले जनम र मरण भार छुटोस् तिमरो ॥
 सतीलोक पुगे स्वामीजीको साथमा सधै स्वर्गलोकमा ॥
 सुफल दिइन सतीले विभिषणलाई राज्य गर्नुोस् लंकापुरी जाई ॥

रामका आशीर्वादले प्रजा मगन गराई, राज्य गर्नोस् जाई॥
 सर्दादी घाटमा सतीला पुराए, विदा भई विभिषण रामसाथ आए ॥
 श्रीखण्ड कपुर खरिद गरी ल्याए, फेरी ठुलो उचाको चिता बनाए ॥
 रावण लिन सतीले मन्तरी पठाइन्, अग्नी दिनचितामा बोलाउन पठाइन् ॥
 शीर भेट्न घाटमा मन्दोदरी आइन्, शीर देखि पुत्रको तेहीं मुर्छा खाइन् ॥
 सङ्गी साथी रानीका भेट गर्न आए, सुलोचना देखेर सबै रुन थाले ॥
 साथ जान्छु स्वामीको नारीधर्म यही हो, ढिलो चाँडो सबैको जाने बाटो त्यही हो ॥
 भुटो भन्नु माया हो केही छैन काम, भजन गरी बसन् रामजीको नाम॥
 एकदिन जन्मनु एक दिन मर्नु चैतन्य चोला भुटो जनम नाता गोता ॥
 जललिई हातमा चिता परिक्रमा, राम नाम पुकारी चढिन् चितामाहाँ ॥
 स्वामी शिर बाहु राखिन दाँया अङ्गमा, लौनसासु अगनिदिऊ मर्छु पति साथमा ॥
 मन्त्री गई रावणलाई सन्देश दियो , पहिले दियो घुर्की अनि मात्र फिर्च्यो ॥
 कसको बाबु कौन, कसको पुत्र, शुद्धि छैन तँलाई, अझ बोल्छा दूत ॥
 मतलब पूरा गर्न सीता हरि लिएँ, बाँचे लड्छु मरे तर्छु यही मति लिएँ ॥
 जानैपर्छ महाराज अग्नि दिनलाई, बेला छैन महाराज मुखकुरा गर्नलाई ॥
 रुदै गई रामुन्नेले अग्नी जलायो, लोटिन् माता मन्दोधरी होश नै हरायो ॥
 अग्नीको विचमा दिव्य विमान आई, दिव्य विमान आई राम चमक देखाई ॥
 सुलोचना पतिका साथमा बसेकी, गगनदेखि पुष्प वृष्टि देवीले गराई॥
 पतिब्रता रानी हुन् सती गइन् ताहाँ, पति साथ गउर बसिन् साथमाहाँ ॥
 जसले भज्छ सदा सतीनामलाई, सोही पनि जानेछ गति मुक्ति पाई ॥
 पूरा गयो क्रियाकाज त्यसै घाट माहाँ, रुदै रुँदै राउन्ने गयो दरवार माहाँ ॥
 सोच गयो मनले अब जाउँ काहाँ, सम्भो पुत्र ऐहिरावणलाई आई पुग्यो ताहा ॥
 आपद परे विपत परो कसलाई गरुँ मै, केही जुक्ति उपाय गर्नु प्यो तैले ॥
 आयो अहिरावण छल गयो राम लक्ष्मण,

मोह मन्त्र लायो सबलाई मुग्ध बनायो ॥
 हरण गरी दुनु भाइ पातालमा पुरायो,
 संकेत दियो राउन्नेलाई विजुली चमक गरायो ॥
 लग्यो रामलक्ष्मण देवी वली दिनलाई,
 रोए हनुमान रामलक्ष्मण नदेख्दा ॥
 कस्ले छल गयो कसले लग्यो रामलाई,
 भन्छन विभिषण ऐहिरावणको छल ॥
 देवी वली दिनलाई पाताल पुरायो,
 जाउ हनुमान रामलक्ष्मण ली आऊ ॥
 खोजी गर्दै हिँडे हनुमान वीर ती,
 पाताल पुग्ने बाटो कहि कतै नपाई ॥
 लागे चुट्न पृथ्वी आफ्नै पुच्छर उठाई,
 पृथ्वी कम्पन भइन् बाटो दिइन् डराई ॥
 कुदे हुनमान पातालको रस्ता लीई,
 पुग्दा पातालमा मकरध्वजले रोक्छनी ॥
 हनुमान पुत्र हुँ जित्छस् के मलाई,
 लात मारे हनुमानले छोपी बान्दो त्यही ॥
 हनुमान म त आफै थिएँ बालयोगी,
 यसपाजीले के पो भन्छ, ठान्यो की मलाई भोगी ॥
 बताउँछस् चाँडो गरी नाइत मर्छस् जल्दी,
 करजोरी बिन्ती गर्छ मकरध्वज ताँही ॥
 लंकापोली लङ्गर डोली सागरमा चोभी,
 तेज बढ्यो हजुरको पसिना ताँही खसी ॥
 मेरी माता मकरीले सोही तेज पिई,

जन्म भयो सागरमा मत त वगीवगी ॥
पातालमा आइ पुगे ऐहिरावण भेटी,
तिमीपुत्र साँचाँ रै छौ बताउन मलाई ॥
ऐहिरावण लंका गई निशीमा रुप छिपाई,
चोरी गरी हरिलियो राम लक्ष्मण भाई ॥
बताइदिउन चाँडो पुत्र राम लक्ष्मणलाई,
पाताल तलमा अर्धा नगरी राम अर्धा नगरी (रामै राम) ॥
बसी रन्छ ऐहिरावण देवीको यज्ञ चलाई (रामै राम),
राम लक्ष्मण दुनु भाइको वली दिने संकल्प गराई (रामै राम) ॥
होमदान सिद्ध गरे जीत्न सकिँदैन ऐहिरावण (रामै राम),
हे राम भक्त हुनमान जाऊ जल्दी जल्दी (रामै राम) ॥
रघुपति नाथको काम साथ जल्दी (रामै राम),
सुक्ष्म रुप धारी छिरे कपी मन्दिरमा फूलपत्तामा बसी (रामै राम) ॥
निम्ता गरो सबै नगरबासीलाई बोलाई वीर वीर पाले जो खटाई (रामै राम) ॥
प्रकट भए हुनमान देवी रुप धारी, देवी मुर्ति अगाडि,
सम्भयो ऐहरावण देवी खुशी भइन्, पायस अघि बढाई ॥
हाँक दियो रामलाई अब वली दिन्छु,कोही तिम्रा साथ भए सम्भन दिन्छु,
सम्भ तिम्रा पितामाता, सम्म साथी भाइ अब वली दिन्छु ॥
सम्भ तिम्री प्यारी सीता सम्भ फौज वीर,
दुनु भाइ वली दिन्छु काटी तिम्रो शीर ॥
हतास पन्योरामलाई हेरे यता उता, देखी वायु सुत,
अन्जनीला समजी हनुमान सराई, बन्धन तोडे रामको स्यावासी पाई ॥
सनमुखा हुनमान सनमुखा लुहा,
सातौ ठेला अघि राखि दुदु खाउन ॥

दुध खाए माईको राम हुकुम पाई,
 हनुमान वीरको बल बढी बढी आइ ॥
 हुनमानले मारी दिए ऐहिराउन्नेलाई,
 मकर ध्वज जोधाले राजधानी पाई ॥
 रसातल गएर ऐहिरावण मारे,
 एकु बाहु रावणका दरवार पुराए ॥
 दाहिने काँध राम वायाँ काँध भाइ,
 चले वीर हुनमान लड्का जानलाई ॥
 अन्जनीको पुत हो जोधा वीर नाऊ,
 राम भक्त हुनमानको आरती जगाऊ ॥
 बाहु चिनो रावणले रोयो मुर्छा खाई,
 हुनमानले लंकामा ल्याए दोनो भाइ ॥
 कति मारे कति छन लंका पुरीमाहाँ,
 होश छैन ज्ञान छैन सुर्ता उठी ताहाँ ॥
 सुद्धि बुद्धि अक्कल सबै हराई गयो,
 के छ जुक्ति मन्तरी बताउन पय्यो ॥
 शान्त रहनु महाराज ताप नल्यौं मनमा,
 चिठी लेखि पठाई वैवाल पुरी माहाँ ॥
 अधि राजा तिमिले एक पुत्र पायो,
 शुक्रचार्य डाकेर हेरन पठायौ ॥
 बाबु मुल परेछ भनिदिए ताहाँ,
 जल्दी लगी बगायौ सिन्धु सागरमाहाँ ॥
 त्यसै दिन जन्मे दशै हजार पुत्र सागरमा बगाई,
 बाँची रहे शिशुहरू वर दुध खाई ॥

सात वर्ष वरका रुखमा विताए,
वरको दुध खाएर प्राण बचाए ॥
राक्षस विद्या दनुलाई शुक्रले पढाए,
घुम्दै आई दधिवल तेही पढ्न थाले ॥
पढ्न लागे दधिवल नारान्तक आयो,
दधिवललाई देखेर खिसि गर्न लायो ॥
हाँस्दा देखे नारान्तक शुक्र ताहीं थिए,
दधिवलका हातमा मर्ने सराप दिए ॥
गुरुसाथ दधिवल विदा वारी भए,
धनुर्धारी रामको तप गर्न गए ॥
गयो नारान्तक शीवजीको तप गर्नलाई,
दशहजार दनुले तप गरे शिव खुसी पार्नलाई ॥
गौरी साथ लिएर शीव तहाँ आए,
के वर माग्छौ भनी दनुलाई सुधाए ॥
गगन बीच शहर पाउँ प्रभु अभेद्य वर मलाई दिलाऊ,
दधिवल साथमा विरोध नगर्नु अरु वर पायौ तिमि खुशीरहु ॥
शहर बन्यो हवेली अन्तरूपुरमहाँ, वैवालपुरी भनेर नामरह्यो ताहाँ,
विन्दुनाम गरेको निशचार थियो, विन्दुमती कन्या थिइन नारान्तकलाई दियो ॥
वैवाल पुरीका पत्र लेखि मन्तरी पठाई, मन्तरी पठाई राम धुम्रकेतुलाई ॥
पत्रहेरी राजाले हाल बुझ्यो ताँहा , विन्दुमती रानीलाई समाचार सुनायो ॥
पतिव्रता रानी थिइन गरिन विचार, नजानेर रामकी सीता हरण ॥
सीताजीको निहँ गरी आए रघुनाथ, पापी सबै मारेर फर्किन्छन् सीतालिई साथ ॥
जानु हुँदैन राजै जानु हुँदैन राम परमेश्वर हुन् जानु हुँदैन ॥
नारान्तक वीरलाई शेखी बढी बढी, पतिव्रता रानीका अर्ति नमानी ॥

नाल निशानको साइत जुराई निसाचर फौज सहस्र फिराई ॥
दशहजार शिशुको नौ कोटी फौज, फौज फिजायो सूर्यकिरण छिपाई ॥
विन्दुमती रानीले विन्ती गरिन् तहाँ मनि जान्छु सासुससुरा देख्न ॥
आए विभिषण कसको फौज आई, कसको फौज आई राम काहाँ जानलाई ॥
सन्देश दिए विभिषणले रावणको मुल्याहा छोरो, अति वीर छ त्यो विचार गर्नु परो ॥
हनुमान आए विन्ती गर्न आए, जान्छु प्रभु त्यसको चाल बुझ्न हुकुमएले पाए ॥
केही फौज लिएर गए हनुमान नारान्तक वीरको शेखी तोडन ॥
धनुर्वाण लिएर नारान्तक आयो, हनुमान साथमा जुद्धे गर्न लायो ॥
पश्चिम धनु क्रमैले भाँचिदिए ताहाँ, एक मुड्की ताकेर हाने नाक माहाँ ॥
सके यहाँ मारुला नसके लंकामा सन्देश दिन आएको उम्की जालास् काहाँ ॥
जम्बुवान, अङ्गदले फौज मारिदिए, नारान्तक वीरको शेखी भारी दिए ॥
सूर्य गए अस्ताचल निसाचर भागे, फौज साथ हनुमान राम साथ आए ॥
अर्का दिन नारान्तक लंकापुरी आयो, राउन्ने राजाले विलाप गर्न लायो ॥
आधार दियो मूल्याहा नारान्तक आई, आधार बडो मनमा रावणलाई ॥
मगन भई राजाले नटुवा बोलायो, हर्ष गरी रावणले मैफिल जमायो ॥
कोमल सुर रागले गाना गाउन लागे, रण्डी आई नाचेर अचम्म गराए ॥
विन्दुमती रानीले विन्ती गरिन् ताहाँ, दर्शन गर्न सासुको गइन् दरबारमा ॥
भास्कर गए अस्ताचल अन्धकार भयो, मुकाम गर्न नारान्तक दरबारमा गयो ॥
सुत्न गयो राउन्ने मन्दोधरी काहाँ, विन्ती गरिन् रानीले परी पाउँ माहाँ ॥
मेरा राजै सीता हन्यौ दुरमती आई, दुरमती आई राम बुभाऊ रामलाई ॥
ठुलो ठुलो वीर मन्त्री मारी दिए रामले, मारीदिए कुम्भ कर्ण भाइ ॥
इन्द्रजीत वीरलाई मारे लक्ष्मणले, लंकाम छैनन वीर निर्मूल गराए ॥
कुलको उद्धार गर्नलाई सीता बुभाइ देऊ, नारान्तक पुत्रलाई राज्य सुम्पीदेऊ ॥
मन्दोधरी रानीको के पो अर्ति सुन्थ्यो, उठी गयो रावण सुद्धि काहाँ पायो ॥

आयो नारान्तक राम साथ जुद्धे गर्नलाई राम फौज चलाई ॥
 बाजा बजे रणका रण भूमि माहाँ, घेरी दियो राम फौजले जल्दी गरी ताहाँ ॥
 रिक्षे फौजहरूलाई हाहाकार गरायो, हाका दियो राम फौजहरूलाई ॥
 फेरी एक त्रिशुल छोडीदियो ताहाँ, पक्रे वीर जम्बुवान हाने छातीमाँहा ॥
 सोही त्रिशुल ताकेर हाने छातीमा नारान्तक मुर्छा पन्यो जल्दी ताहाँ ॥
 जम्बुवानले नारान्तक फनफनी घुमाए जोडसँग फ्याँकी रावणकाँ पुराए ॥
 गुलाव जल छिटेर चैतन्य गरायो, फेरी आयो नारान्तक युद्ध चलायो ॥
 गगनविच लुकेर वाण छोड्यो ताहाँ, धेरै मारो रिक्षे वानर मारो ताहाँ ॥
 अङ्गद हनुमानलाई सय सय वाण हान्यो, ठाउँ ठाउँ घाउ पारी घायल बनायो ॥
 उठे वीर हनुमान क्रोध लिए मनमा, मार्न गए शहरवासीलाई ताहाँ ॥
 ढोकाफोरी पसे सहरमा सारी, चोली चेतरे नारी पारे विरुप ॥
 गर्नु गरे नगर्नु भनी सक्नु नाही, इज्जत खोसी विजेत गराई ॥
 रिक्षे फौज बाँदर पसे सहरैमा सहरवासी नारिको इज्जत लिए ताहाँ ॥
 गगनबाट देखो र नारान्तक आयो, धिक्कार भनी सबैलाई गाली गर्न लाग्यो ॥
 तागत भए तिमरो अधि सरी आऊ, तागत केही नभए भागी अन्तै जाऊ ॥
 ठुलो जुद्धे सङ्ग्राम फेरी हुन लाग्यो, क्रोध रिस लिएर नारान्तक आयो ॥
 नारान्तक वीर अधि सरी आयो वाण छोडी लक्ष्मनलाई मुर्छा बनायो ॥
 नारान्तक वीर कसैले मारे मर्देन, रिक्षे फौज बाँदर धेरै मारिदियो ॥
 आए नारद आए नारद सन्देश दिन रामलाई आए नाराद ॥
 भन्छन् नारद भन्छन् नारद, दनु मर्देन, भन्छन् नारद ॥
 धौलागीरी पर्वतमा बस्छन् दधिवल, दधिवललिएर मर्छ राक्षस ॥
 शीवको वरदान गुरुको सराप, गुरुभाइबाट नै मर्छ राक्षस ॥
 धौलागीरी गएर हनुमान आए, दधिवल ल्याएर नारान्तक मराए ॥
 जाऊ वीर दधिवल रणभूमिमाहाँ, नारान्तक जोधालाई मारी आऊ यहाँ ॥

हुकुमभयो रामको रणभूमि गए, नारान्तक दधिवल तहाँ भेट भए ॥
राम प्रभु ईश्वर हुन् विरोध गर्ने होइन, कैल्ले पनि तिमरोजीत हुने छैन ॥
शरण पर प्रभुको चरण समाई, राख्ने छैनन् रामले पापी कसैलाई ॥
अर्ति मान गुरुभाइको केन आयौ यहाँ, फौज लगी फर्की जाऊ राधधानी महाँ ॥
आयौ दधिवल अतिदिन कसले पठाई कसले पठाई राम को ठानीऊ नि मलाई ॥
काल समानको जान तिम्रो मनले मेरा वात सुन गुरुभाइ ॥
भुलो नारान्तक गुरु सराप होस नही पाई होश नही पाई राम कालले खिजाई ॥
जुद्ध गर्दागर्दैमा बल हिन भयो, दुई घडी बिचमा ठुलो संग्राम भयो ॥
रिस लिए दधिवलले, सङ्ग्राम पर्दा मारी दिए नारान्तक घडी दुई बिचमा ॥
नारान्तक फौज सबै मारीदिए रामले, पुष्प वृष्टिभयो गगन बिचबाट ॥
उठो राउन्ने विरहले उच्छार नपाई उच्छार नपाई राम बुद्धि नपाई ॥
हातमा लिई तरवार रिसले मातेर जान लायो रामुन्ने अशोक वन धाई ॥
सुर्पासोर मन्तरीले विन्ती गर्छ नारी बध ठुलो पाप नलेऊ शीरमा ॥
फर्कि आयो राउन्ने रिसले मातेर राम कालले सातेर ॥
रामसाथ युद्ध गर्न आयो रामुन्ने राम आयो रामुन्ने ॥
वाण छोडे रामले हृदय ताकेर, भागो रावण उच्छार नपाई भागेर ॥
गुरु सम्भे राजाले शुक्रचार्य आए राउन्नेलाई उपदेश बताउन लागे ॥
दृढ भई राजाले होम गर यहाँ, बलहीन हुनेछ रिपुहरू माहाँ ॥
होमगर्नु नबोली एकान्तमा गई, युद्ध गर्न सक्नेछौ बलवान भई ॥
होम सिद्धी गर्नु एकान्तमा गई, अजम्मरी वरदान दिए तिम्रीलाई ॥
अर्ती दिए शुक्रले एकान्त बनायो, राउन्ने राजाले होम गर्न लायो ॥
मेरा हरिजु, पृथ्वी छपी छपी बबिया बनायो, पत्थरु काटी दुवार,
राउन्ने राजाले होम चलायो, चरुको धुवाँउडायो ॥
विभिषणले देखेर विन्ति चढाए राम होम सिद्ध गरो भने अजम्मरी राउन्ने रम ॥

विघ्न गर्न प्रभुले फउज पठाए, हनुमान, अङ्गद अगुवा खटाए ॥
पर्खाल तोडी भित्र गए पाले सबै मारेर,
सुरो खोसी हाने सुरो खोसी हाने हुनमान वीरले ॥
माया मोहकी राम माया मोहकी मन्दोदरी पुराए दुवारै यो माया मोहकी ॥
छोडो होम गर्न रिस बढी आई, राम रिस बढ्नजाई॥
मेरा राजै रामजुका शरणमा जाऊ शरणमा जाऊ राम सीतालाई बुझाऊ ॥
मन्दोदरी विन्ती गर्छिन् चरण समाई, राम चरण समाई ॥
होम विघ्न गरेर होम विघ्न गरेर फर्के हनुमान, होम विघ्न गरेर ॥
बाँच्ने आशा न, बुझाई देऊन सीतामाई,
विरोध गर्ने होईन राजै रामका साथमाहाँ ॥
सङ्ग्राम गर्दा मरे भने मत पार तर्छु, अर्ति दिने होइन मलाई मत एसै लड्छु ॥
चार मन्त्री साथ लिई फौजलाई बढाई, आयो राउन्ने युद्ध लड्नलाई ॥
हनुमान अङ्गद नल नील वीरले, मारे फौज चार विरलाई रिसले ॥
रिस लियो मनमा चार वीर मारदा रिस लियो मनमा ॥
माथ्यो राम फौज, क्रोधाग्नी बढाई, माथ्यो राम फौजलाई ॥
हाने हनुमानले छाती त्यस्को ताकेर, हाने हनुमानले ॥
मुर्छा पय्यो राउन्ने हनुमानका चोटले, मुर्छा पय्यो राउन्ने ॥
मुर्छा खुल्यो रावणको हान्यो सर्प वाण, मुर्छा छुट्यो रावणको ॥
छोडे गरुड वाण, गरुडले काटे सबै सर्प वाण, छाडेर गरुड बाण ॥
कालअग्नी सरिको भयो रूप रामको कालअग्नी सरीको ॥
काटे दसै शिर जमिनमा गिराए, काटे दसै शीर जमिनमा गिराए ॥
शीर उठी राउन्नेका भएरजस्ताको तस्तै, शिर उठी राउन्नेका ॥
मारेर मर्देन किन यो रावण, मारेर मर्देन किन यो रावण ॥
ब्रम्हाजीको वरदान मारेर नमर्ने ब्रम्हाजीको वरदान ॥

विभिषणले बताए, नाभिमा छ अमृत विभिषणले बताए ॥
 एक वाण हानेर अमृत सुकाऊ, एक वाण हानेर रावण मराऊ ॥
 अग्नीवाण हानेर अमृत सुकाए, रामजुले अग्नीवाण हानेर ॥
 ब्रम्हा अस्त्र हाने रामले हृदय ताकेर, ब्रम्हा अस्त्र हाने रामले ॥
 लोटो पापी राउन्ने, आयो कठै राउन्नेको काल, लोटो पापी राउन्ने ॥
 दुई घडी मुर्छा परेर होस राउन्नेले पायो, दुई घडी मुर्छा परेर ॥
 लक्ष्मन भैया लौननी जाऊ लिएर आऊ ज्ञान, रावण दिन्छ लौ ज्ञान ॥
 जन्म भुटा मृत्यु सत्य जन्मेर मरनु जन्मेर मरनु ॥
 ईच्छा थियो मनमा भयाङ्क बनाउने पातालदेखि स्वर्गमा ॥
 ईच्छा थियो मनमा, एकै वृक्ष रोपेर, मकै चामल फलाउने ॥
 खै ईच्छा पुगेको काम साँच्छ मरी जान्छ, खै ईच्छा पुगेको ॥
 गरी हाल्नु काम पछिलाई नसाच्नु, पछि साँचुला भन्दामा राम बोल्न नी पाइँदैन ॥
 देह भुटा, संसार भुटा, सबै नै अनित्य, जप्नु सधैं सधैं राम नै छ सत्य ॥
 ज्ञान दियो लक्ष्मनलाई रावण ताहीं मरो, दिव्य ज्यौति आएर रामचन्द्रमै मिल्यो ॥
 रोए विभिषण राउन्नेका चरण समाई राम मनधरकाई ॥
 मन्दोदरी रानीहरू सबै रुन लागे, राम हृदय मन धरकाई ॥
 कलेस भयो रामलाई लक्ष्मन पठाए, विभिषणादि बुझाउन ॥
 क्रिया गर दाजुको रानीलाई बुझाऊ, नरौ सम्भ तत्वज्ञानलाई ॥
 भुटो माया भुटो काया भुटो छ संसार, भुटो नाता, भुटो चोला, भुटो छ संसार ॥
 पराब्ध बलियो भोग्नु पर्दछ सबैले, आफ्नो मन बुझाऊ भोग्नै पर्छ क्रमैले ॥
 बाँचुन्जेल रिस हुन्छ शत्रुहरू माहाँ, मरी सक्यो शत्रु ऐले रिस हुन्छ काँहा ॥
 क्रिया गर दाजुको तत्वज्ञान जानी, क्रिया गर दाजुको ॥
 ज्ञान दिए रामले क्रिया गरे दाजुको, ज्ञान दिए रामले ॥
 हुकुम् भयो रामको लक्ष्मनलाई दरबारमाजाऊ विभिषणलाई ली जाऊ ॥

विभिषण भक्तलाई तिलक लगाई दिऊ, एक कल्प राजा बनाई देऊ ॥

राम औतार हरिको रावण मारन आए,

सत्य सीता रामले अग्निमा छिपाए ॥ राम औतार ॥

छायाँ सीता रामका साथमा रहेकी,

सोही सीता रावणले हरेर ल्याएकी ॥ राम औतार ॥

रावण मारे रामले लङ्कापुरी आई,

राज्य दिए लंकाको विभिषणलाई ॥ राम औतार ॥

अशोक वन जानलाई हनुमान खटाए,

सीता ल्याउन हनुमान विभिषण खटाए ॥ राम औतार ॥

आशोक वन गएर सीता लेई आए,

रामजीका हजुरमा हाजिर गराए ॥ राम औतार ॥

दशरथ आएर हाजिर भए ताहाँ,

ताय्यौ बाबु भनेर स्वर्ग गए ताहाँ ॥ राम औतार ॥

आए शिवजी राम साथ भेट गर्नलाई,

भेट गर्नलाई राम लङ्कापुरी धाई ॥ आए शिवजी ॥

ब्रह्मा शिव इन्द्रादी ऋषि मुनि आए,

रामजीको दर्शन गर्न सबै देव आए ॥ आए शिवजी ॥

राक्षसले हरेर लंकामा लगेको,

रामले दोष लगाए सीता रानीलाई ॥ आए शिवजी ॥

नानी लक्ष्मण अग्नि जलाऊ नानी लक्ष्मण,

पाप पुण्य छानविन गर्न अग्नि जलाऊ नानी लक्ष्मण ॥

अग्निदेव साछी राखी प्रवेश अग्निमा, गरिन् सीता माईले,

सत्य सीता अग्नीले रामलाई बुझाए, सत्य सीता अग्निले ॥

खुशी हुँदै रामचन्द्रले सीता साथमा लिए, खुशी हुँदै रामचन्द्रले ॥

रिक्षे फौज बाँदर रहे मुर्छा खाई हुकुम भयो रामको इन्द्र राजालाई ॥ रिक्षे ॥
 स्वर्ग गई इन्द्रले अमृत गीराऊ, मुर्छाबाट फौजलाई चैतन्य बनाऊ ॥ रिक्षे ॥
 हुकुम सुने इन्द्रले गए स्वर्गमहाँ, रामका फौज उपरमा अमृत छोडे ताहाँ ॥ रिक्षे ॥
 मुर्छा खाई लडेका रणभूमि माहाँ, अमृत दिए इन्द्रले खडा भए ताँहा ॥ रिक्षे ॥
 तेसै बेला विभिषण रामसाथ आए, घर जाऊँ भनेर विन्ती गर्न थाले ॥ रिक्षे ॥
 राजा विभिषण दरवार जाऊ मन्तरी बोलाऊ मन्तरी बोलाऊ राम हुकुम चलाउ ॥
 ए मेरा दाजै राम ए मेरा दाजै राम अजुद्धेमा जाम दाजै ए मेरा दाजै राम ॥ ए मेरा ॥
 पुष्पक विमान पुष्पक विमान कुवेरले पठाए भिलमिली पुष्पक विमान ॥ ए मेरा ॥
 चढे विमानमा सीता लिई साथमा चढे विमानमा सीता लिई साथमा,
 चढे दुनु भाइ पुष्पक विमान राम सीता लक्ष्मण राम ॥
 विन्ती गर्छन विभिषण, हनुमान, सुग्रीव अङ्गद विन्ती गर्छन विभिषण,
 हाम्लाई नि लैजाऊ रघुनाथ, जान्छौ अयोध्यामा ॥
 हाम्लाई नि लैजाऊ रघुनाथ, जान्छौ अयोध्यामा ॥
 चढे विमानैमा विभिषण, अङ्गद, हनुमान फौज चढे विमानैमा ॥
 देखन सीता जानका तेही हो रण भूमि,
 विमानमा बसेर हेर घुमी घुमी ॥ देखन सीता ॥
 गगन वीच रामले विमान उडाए,
 राक्षस सबै मारेको सीतालाई देखाए ॥ देखन सीता ॥
 कुम्भकर्ण राउन्ने मारे दोनो भाइ,
 लक्ष्मणले मारेको इन्द्रजीतलाई ॥ देखन सीता ॥
 अक्षय कुमार अहिरावण हनुमानले मारे,
 अधि मूल परेको राउन्नेको छोरो ॥ देखन सीता ॥
 सायर बाँधी तरेको सेतु बन्ध यहि हो,
 थापना गरें शिवको रामेशवर तेही हो ॥ देखन सीता ॥

भूषण तिम्रा गहना सुग्रिव साथ लिएँ,
 बाली मारी किष्कीन्धा राजधानी दिएँ ॥ देखन सीता ॥
 शीर दुषण मारेको पञ्चवटी यही हो,
 भरत भेटन आएको चित्रकुट तेही हो ॥ देखन सीता ॥
 देखन सीता जानका अयोध्याको पुरी,
 प्रणाम गरन तिमिले शिर तल निहुरी ॥ देखन सीता ॥
 आए रामजी पृथ्वीको भार छुटाई,
 भार छुटाई राम मारे रावणलाई ॥ आए रामजी ॥
 नन्दी ग्राम रामले हनुमान पठाए,
 रामजुको सन्देश बताउन लागे ॥ आए रामजी ॥
 राम आए लक्ष्मन आए आइन् सीता माई,
 भेट गर्न पठाए रामले मलाई ॥ आए रामजी ॥
 खराउ राखी शिरमा आए दोनो भाइ,
 दर्शन गरे रामजीको चरण समाई, ॥ आए रामजी ॥
 प्रणाम गरे भरतले लक्ष्मनलाई,
 कामले बडा छौं भने लक्ष्मन सराई ॥ आए रामजी ॥
 राम सीता लक्ष्मन अजुद्धेमा आए,
 एकै वर्ण देखेर माई अचम्माए , ॥ राम सीता ॥
 मेरा प्रभुजी कउनो हुनन् रघुराई,
 कहुना हुनन् रघुराई कसरी चिनम तिनलाई ॥ राम सीता ॥
 बाजा बजे नौमती हर्ष भयो ताहाँ,
 दर्शन गरे रामले गुरु पाउ माहाँ ॥ बाजा बजे ॥
 नरोऊ माई कौशीला वनबाट आएँ ,
 चौधह वर्षमा दरिसन पाएँ ॥ बाजा बजे ॥

रुदै आइन कैकेयी बिन्ती गरिन ताहाँ,
 जन्म लिन आउनु मेरा कोखी माहाँ ॥ बाजा बजे ॥
 अर्का जन्म जन्मुला भुटा कुरा होइन,
 साँचै जन्म लिउँला दुध खाने छैन ॥ बाजा बजे ॥
 गुरु आई रामलाई तिलक लगाए,
 अयोध्यामा रामले हुकुम चलाए ॥ बाजा बजे ॥
 ब्रम्हा शिव इन्द्रादि ऋषिमुनि आए,
 अयोध्यामा रामको दर्शन पाए,
 ब्रम्हा शिव इन्द्रले स्तुति गर्न लाए ॥
 जय जय राम भनी मङ्गलु गाए जय राम राम भनी बिदा मागे ताहाँ
 बिदा दिए रामले गए घर माहाँ ॥
 लड्का गए बिभिषण मन्तरी बोलाई,
 सुग्रीव गए किष्किन्धा फौज चलाई ॥
 ब्रम्हा गए ब्रम्ह लोकमा शिव कैलाशमा,
 इन्द्र गए अमरावती स्वर्ग राजधानीमा ॥
 रामजुले राज्य गरी मगन गराए,
 रोग व्याधि दुष्ट चोर सबै हराए ॥
 बोलिए श्री पुरूषोत्तम रामचन्द्रजीकी जय !!
 बोलिए लक्ष्मी स्वरूप सीता माईकी जय !!
 बोलिए भक्त हनुमानजीकी जय !!
 हे राम श्री राम जय जय राम !! हे राम श्री राम जय जय राम !!
 हे राम श्री राम जय जय राम !! हे राम श्री राम सीता पति राम हे राम जय जय राम !!
 हे राम श्री राम रघुपति राम !! हे राम श्री राम जय जय राम !!
 हे राम श्री राम करुणेश्वर राम !! हे राम श्री राम जय जय राम !!

हे राम श्री राम दीनबन्धु राम !! हे राम श्री राम जय जय राम !!

हे राम श्री राम रमेति राम !! हे राम श्री राम जय जय राम !!

हे राम श्री राम चन्द्राय राम !! हे राम श्री राम जय जय राम !!

हे राम श्री राम भद्राय राम !! हे राम श्री राम जय जय राम !!

हे राम श्री राम जय जय राम !!

अदौराम तपौवनादी गमनं हत्वामृगान्काञ्चनम् ।

वैदेहीहरणं जटायुमरणं सुग्रीवसंवाषणम् ॥

वालीनिर्घरणम् समुद्रतरणम् लङ्कापुरी दाहनम् ।

पाश्चाद्रावणकुम्भकर्णहननं यतत्दमीरामयणम् ॥

२.२.९ निर्गुण भजनहरू

राम राम भनन तिम्ले, दिन बिते भन्दैछन् यी दिनले ॥

गर्भवास जन्मे हुर्के बढेपछि पढे, छैटी न्वारन ब्रतबन्ध विवाहादि गरे ॥

राम राम भनन तिम्ले, दिन बिते भन्दैछन् यी दिनले ॥

बीस बाइस उमेरमा जञ्जालको जालो,

सन्तान हुन्छन् बाउ आमालाई हेला गर्न थालो ॥ राम राम भनन ॥

कैले पनि धर्म गर्ने आएन है बेला,

धर्म कर्म गर्न छाडे धर्म सबको हेला ॥ राम राम भनन ॥

तिस पैतिस उमेरमा व्यवहारले दिक्क,

जागीर खाने धनकमाउने त्यै मौजमा ठिक्क ॥ राम राम भनन ॥

चालिस देखि पचाससम्म राम्रा राम्रा सोच,

पचपन्नको उमेर भो अभै छैन होस ॥ राम राम भनन ॥

दिन हप्ता मैना गए ऋतु वर्ष गए,

यस्तै यस्तै गर्दागर्दै साठी वर्ष भए ॥ राम राम भनन ॥

साठी वर्ष बितिसके धर्म चिन्ता कैले,

सबैसँग बिन्ती गर्छु यै कुराको ऐले ॥ राम राम भनन ॥

धर्म तर्फ फिरेन है कुनै दिनमा मति,

आखिरमा हुने होला हाम्रो कुन गति ॥ राम राम भनन ॥

बात पित्त कफ धम्की तुसगानाले ढाक्छ ,

खान हुन्न कुनै चिज सबै पचन छोड्छ ॥ राम राम भनन ॥

सत्तरीको उमेरसम्म व्यवहारको जाल,

अभै पनि थाहा छैन आउला भन्ने काल ॥ राम राम भनन ॥

नैतुनामा निम्तो आयो जोर मादल भिर,

पाप पुण्य साथै जाला अरु छैन थिर ॥ राम राम भनन ॥

कति वर्ष बाँच्ने हो र धन कमाउने सोच,

कुन उमेरमा आउने होला धर्म गर्ने होस ॥ राम राम भनन ॥

बालक काल बचपन भयो बीस बाइसमा यौवन,

चालिस सम्म व्यवहारिक सत्तरीमा धौँ भन् ॥ राम राम भनन ॥

जब असी भएपछि आगन दुरा देश,

कुनै दिन सत्कर्ममा आएन है होस ॥ राम राम भनन ॥

हातले गर्नु सधै काम मुखले बोल्नु राम,

विहान साँभ दिनराति चाहिने छैन ट्याम ॥ राम राम भनन ॥

बृद्ध भई तीर्थव्रत गर्न सकिँदैन,

विना दान पुण्यको कर्म कमाइँदैन ॥ राम राम भनन ॥

हरि भजन तिर्थ व्रत यज्ञदान आफ्नो,

साथ जान्नु सुत नारी कोही छैन आफ्नो ॥ राम राम भनन ॥

लाखौँ सम्पत्ति पुत्र परिवार,

कोही हुन्न साथमा हंस मात्र सार ॥ राम राम भनन ॥

साधु भाइ हो हरि भजौँ मन चित्तलाई,

मन चित्तलाई राम खोजेर नपाई ॥ राम राम भनन ॥

गुरु गोविन्द तिम्रो लीला अपार,

लीला अपार भक्तजनलाई लैजाऊ तारी पार ॥ राम राम भनन ॥

तनमन लगाउनु पर्दछ गोविन्दका नाऊँ,

प्रभुजीकै भजन भजी भव तरी जाऊ ॥ राम राम भनन ॥

वेद पढी पढी पंडितहरू थाके,

अर्थ केही नबुझेर गुनगुनाउन थाले ॥ राम राम भनन ॥

तनमन लगाऊ गोविन्दका सामु,

खोजेर मिल्दैन नि हरिराम नाऊ ॥ राम राम भनन ॥

पृथ्वी तेज वायु आकाश र जल,

पञ्चतत्वको शरीर बनो विकारको भल ॥ राम राम भनन ॥

पञ्चतत्व गई मिल्ल आफ्नो आफ्नै ठाउँ,

प्राण निस्की उडी जान्छ खोज्दै हरि नाऊँ ॥ राम राम भनन ॥

ए हरि जगतै भरी यो संसार बनायौ कसरी ॥

दोनो बाहु कर जोरी हरि नाम पुकारी,

दसै महिना गर्भ बाँस आँखा नउघारी ॥ ए हरि जगतै ॥

विस्टा मुत्र अति कष्ट साँघुरो छ ठाउँ,

जन्म दिनेस् चाँडै प्रभु जप्नेछु हजुरकै नाउँ ॥ ए हरि जगतै ॥

माताजीलाई कष्ट दिँदै गर्भवास भोग,

जन्मेपछि धर्म गर्छु यै लिएको सोच ॥ ए हरि जगतै ॥

भगवान्लाई दया लाग्यो बाहिरै निकाल्यो,

च्याँ हाँ गर्दै संसार देख्यो सब ज्ञान बिलायो ॥ ए हरि जगतै ॥

माताजीको दूध पान गर्दै देह बढायो,

साथीभाइ संगी बने संसारी कहायो ॥ ए हरि जगतै ॥

काम क्रोध, लोभ मोह, संसारीको जालो,

सुख भोग गर्न भनी पाप कर्म नै थालो ॥ ए हरि जगतै ॥

मायाको जञ्जालले डोरी लगायो,

तत्व केही नबुझेर पछि पछुतायो ॥ ए हरि जगतै ॥

मनमाधौ मनको मणि कहाँ पाई,

ज्ञानको धनी कुन देश जाई ॥ ए हरि जगतै ॥

आयो बैरागी मत राम गुण गाउँला,

प्रभुजीको गुण गाई हरि दर्शन पाउँला ॥ ए हरि जगतै ॥

आयो नाङ्गै जान्छ नाङ्गै कोही छैन साथ,

हाँस्नु बोल्नु भुठ सम्भी निर्गुण गाऊँ राम ॥ ए हरि जगतै ॥

जन्म दिए भगवान्‌ले बाँधि माया डोरी,

इष्ट मित्र कुल परिवार सबै जानु पर्ने छोडी ॥ ए हरि जगतै ॥

नहि हात छुरी कटारी नाही कम्मर ढाल,

रामजीको हुकुम भयो शिर उपर काल ॥ ए हरि जगतै ॥

आयो काल लगो प्राण कोही नहि देखा,

धर्मी स्वर्ग पापी नर्क पूर्व जन्मको लेखा ॥ ए हरि जगतै ॥

यो माया जञ्जालमा प्राणी सारा भुलो,

मायाकै जञ्जालले संसार सारा डुबो ॥ ए हरि जगतै ॥

कोठरीको कागज राम जय कलम तुमारो,

भावी आई लेखिदियो कर्म जति हामरो ॥ ए हरि जगतै ॥

हातमा कमण्डलु ब्रम्हण भुले जोगी भुले जट्टा धारी,

राजा भुले रथ प्रजादेखि पुरुष भुले वृज नारी ॥ ए हरि जगतै ॥

बाह्रै र ऋतुका नयाँ हल गरु जोतने हली छ है भाइ,

सातै गाऊँ जोति जोति अर्जने बनाए अगम्य दौलत तुलाई ॥ ए हरि जगतै ॥

आ यसपाली त यस्तै भो राम,

अर्को जुनी आउनेछु स्वर्गमा ॥ आ यसपाली ॥

धर्म गर्ने रहनेछु मलाई,

पाप मात्रै गर्ने लेखेछु कर्ममा ॥ आ यसपाली ॥

दान गर्न हात बने धर्म सुन्न कान,

मन्त्र जप्न जीव्रो बनो आत्म लिनु ज्ञान ॥ आ यसपाली ॥

तीर्थ गर्न पाउँ बने पितृ सेवा गर्नु,

राम नाम जपीलिनु सत्भक्त भै रहनु ॥ आ यस पाली ॥

चौरासी लाख जुनी भोगी पाएँ मानिस चोला,

यो जुनीमा धर्म छैन पछि के पो होला ॥ आ यस पाली ॥

पूर्वजन्ममा धर्म गरे यो जुनीमा धनी,

ऐले धर्म गरे देखि पछिलाई नि हुनी ॥ आ यस पाली ॥

पैला जन्म पाप मात्र दुःखी दरिद्री छ,

ऐले पाप गरे पछि भन् दुःखी भन् बन्छ ॥ आ यस पाली ॥

मानव चोला धन सम्पत्ति जाहान् सब चाहिने,

पैला के थिड्स्पछि के हो हामले के हो पाइने ॥ आ यस पाली ॥

मान्छे जन्म पाएर नित्य साधन गर्दैन्,

डर लाग्दो नरकमा उनैजन पर्दछन् ॥ आ यस पाली ॥

आउँछ मनुष्य पृथ्वीमा जनम लिनलाई,

जन्म लिनलाई राम फल भोग्नलाई ॥ आउँछ मनुष्य ॥

बिज भूत चैतन्य विर्यमा हन्छ, शुक्र सोमित पिण्ड बनी,

गर्भमा आएको भाग्यशाली छोरो जान बुद्धिले पारङ्गत भई ॥ आउँछ मनुष्य ॥

पूर्वजन्मको कमाइले फल्ने फुल्ने भएको बृद्ध हुँदा आत्मा ज्ञानी भई,

प्ररम ब्रम्हाको चिन्तन सदा नित्य मनमा इश्वरीय ज्ञान पाउनलाई ॥ आउँछ मनुष्य ॥

पृथ्वी आप तेज वायु आकाश, पञ्च भौतिक शरीर बनी जाई,

अस्थिनाडी त्वचा मांस र रोम, भूमिले पाँच गुण पाई ॥ आउँछ मनुष्य ॥

र्याल मुत्र वृयमज्जा रगत जलका गुण, भोकप्यास तेजका गुणलाई,

खुम्बिनी, दगुर्नु फड्किनु फैलिनु वायुका गुण मान्नु इनलाई ॥ आउँछ मनुष्य ॥

शब्द चिन्ता, मोह पाँच आकाशका गुण, मन, बुद्धि अहंकारलाई,

पूर्व जन्मको शुभकर्म वास गर्नलाई, आँखा, कान, जिब्रो नाक ज्ञानेन्द्रिय पाई ॥ आउँछ मनुष्य ॥

हिमदासय प्रभु तमुसौ भजनको कर्मेन्द्रिय हात खुट्टाले पाई,

कर्मेन्द्रिय, ज्ञानेन्द्रिय दशई देवता, दसै नाडी शरीरले पाई ॥ आउँछ मनुष्य ॥

पञ्च भौतिक जीवको विस्तार गरे हरिले,

शरीरलाई हिडाउने यिनै दश वायु ॥पञ्च भौतिक ॥

मरे पनि नछोड्ने धनन्जय वायु,

वायुद्वारा अङ्किन्छ मानिसको आयु ॥पञ्च भौतिक ॥

बारहद्वार खुलाएर फालिदिने मल,

व्याननामको वायुले फाल्दै जान्छ तल ॥ पञ्च भौतिक ॥

सूर्य प्रकाश पाए पछि मानिस काममा आउँछन्,

आत्मको आदेशले वायु काममा लाग्दछन् ॥पञ्च भौतिक ॥

व्यवहारिक शरीरमा तिन करोड रोम,

बीस नड बत्तीस दाँत सात लाख केश ॥पञ्च भौतिक ॥

मासु, मेधा, रगत, त्वचा, मज्जा धातु,

बार तोला महारक्त एक पाउ रुधिर ॥पञ्च भौतिक ॥

तीनसय आठ हाडहरू करोडौं छन् नाडी,

काम आफ्नो गरिरहन्छन् बराबर बाँडी ॥पञ्च भौतिक ॥

श्रीहरिले पारमार्थिक शरीर बताई,

शरीर बताई राम गरुडजीलाई ॥ श्री हरिले ॥

चोधह भुवन सात पर्वत सातद्विप समुद्र सूर्य आदि नवग्रहलाई,

ब्रह्माण्डमा बताएका शोडस् चक्रहरू यही हाम्रा शरीरमा आई ॥ श्री हरिले ॥

अतल बितल सुतल महातल तलातल र रसातल पाताल लोक पाई,

शरीरको भित्र पट्टी चौधलोक आयो चौध भुवन भन्नु त्यसलाई ॥ श्री हरिले ॥

सातै पर्वत रहेका सात भाग माहाँ,

साथमा सात द्विप पाई ॥ श्री हरिले ॥

छहओटै समुद्रले परिरूपूर्ण जान्नु, नरकचक्र सूर्यनारायण,

विन्दुमा चन्द्रमा आँखामा मंगल हृदय बुध ग्रहलाई ॥श्री हरिले ॥

मस्तिष्कमा गुरु विर्यमा शुक्र छन् यसतै रितले नवग्रहलाई,

शरीरलाई जान्नु पर्छ आकृतितिर निवासस्थान जानेर चिन्तन गर्नु भाइ ॥ श्री हरिले ॥

प्रातकाल उठी पद्मासनलाई,
शोडसचक्रको चिन्तन गर्नु ज्ञान ध्यान मनले ॥श्री हरिले ॥

अजपा गायत्री निशीदिन जप्नु,
नियमपूर्वक पालन गर्नु जीवभाव त्याग्नु ॥ श्री हरिले ॥

ध्यान गर्नु संभोर गुरुलाई हेर,
प्रणाम गर्नु विधिले पूजा गरी फेर ॥ ध्यान ॥

छवै चक्र धुमने कुण्डलीनी ताहाँ,
ध्यान गर्नु सुसुम्न धामको यहाँ ॥ ध्यान ॥

विष्णुपद मिल्दछ ध्यान गर्नेलाई,
फेरी ब्रम्ह मुहुर्तमा चिन्तन गर्नेलाई ॥ ध्यान ॥

अर्ति मान्नु गुरुको थिर मन भई
विना गुरु काम गर्ने पतन हुनलाई ॥ ध्यान ॥

जप गर्नु भगवान्को मोक्ष हुनलाई,
विना गुरु काम गर्ने पतन हुनलाई ॥ ध्यान ॥

जप गर्नु भगवान्को मोक्ष हुनलाई,
बाटो छ है सजीलो तप गर्नेलाई ॥ ध्यान ॥

यज्ञ आदि दान गर्नु मन शुद्धिलाई,
सवै छोडी भजन गर्नु नारायणको भाइ ॥ ध्यान ॥

प्राप्त हुन्छन अविनाशी प्रभु ध्यान गर्ने,
मनुष्यले कर्म गर्नु भव सागर तर्ने ॥ ध्यान ॥

जन्म्यो मनुष्य पाप पुण्य भोग गर्नलाई,
भोग गर्नलाई राम मुक्तिहुनलाई ॥ ध्यान ॥

दाजु भाइहो अभ्यास गरौ ज्ञानी बन्नलाई,

ज्ञानी बन्नलाई राम काल जान्नलाई ॥ दाजु भाइ ॥
 घरमा आगो लागे पछि इनार खन्न जाने,
 पटमुख मान्नुपछि दुःखी देखी हाँस्ने ॥ दाजु भाइ ॥
 धन सम्पत्ति जवानी आयु चंचल जान्नु,
 छोटो छ है जीवन कति दिन बाँच्नु ॥ दाजु भाइ ॥
 यो पापी संसार त्यागी दिनु ज्ञानीले,
 रक्षा गर्ने उनै प्रभु सम्भन्नु मनले ॥ दाजु भाइ ॥
 माता पिता पत्नी पुत्र के नाताले मान्ने,
 दुःखै दुःखको संसार यो हो कुन ज्ञानीले जान्ने ॥ दाजु भाइ ॥
 बन्धु बान्धव माया रुपी भव सागर जान्नु,
 साँचो कुरा यही हो बुद्धिमानले मान्नु ॥ दाजु भाइ ॥
 मासु लोभी माछाले बल्छी देख्छ काँहाँ,
 नरक जाने मान्छेले सुख देख्छ यहाँ ॥ दाजु भाइ हो ॥
 आहार निन्द्रा मैथुन सबै जीवमा हुन्छ,
 ज्ञान हुने मानिस बाँकी पशु हुन्छ ॥ दाजु भाइ हो ॥
 विहानमा मलमुत्र मध्यान्नमा भोक,
 मुख गर्छ रात्रीमा कामदेवको शोक ॥ दाजु भाइ हो ॥
 भगवान् प्रभु जन्म दियौ भुट्टा नरलाई,
 भुट्टा नरलाई राम संसारी बनाई ॥ भगवान् प्रभु ॥
 धन स्त्री पुत्रादिमा मोहित भएका, जन्म लिँदै मर्दछन् तिनै,
 जुन व्यक्तिले विषयलाई त्याग्न सक्दैन, सत्सङ्ग लिनु पर्छ जाई ॥ भगवान् ॥
 भुट्टा मन्त्र पढ्ने कर्म काण्ड गरने होम आदि यज्ञ गर्नेलाई,
 भगवान्को मोहमा भ्रमित भएका, संसारी मुढ व्यक्ति हुन् ॥ भगवान् ॥

जटाधारी पालने, भेष धारण गरने, ज्ञानी बन्न खोज्नेहरूलाई,

कर्म र ब्रम्ह हुँ जसले भन्ने गर्दछ, त्याग्नु पर्छ भ्रष्ट व्यक्तिलाई ॥ भगवान् ॥

मिठो नमिठो डाडुपैनुवाले जान्दैनन् फूलको गन्ध टाउकाले नपाई,

शास्त्र आदि पढने तत्वज्ञान नजान्ने, अन्धालाई ऐना सरी भई ॥ भगवान् ॥

शास्त्र ज्ञानको खानी अगम्य अपार, दिव्य वर्ष पढी पढी आई,

ज्ञान बुझ्न कठिन छ संसारीहरूले जान्नु पर्छ हाँसले दूध पिए भैं ॥ भगवान् ॥

शास्त्र ज्ञान मात्रले मुक्ति मिल्दैन,

आत्मज्ञान मिल्यो भने त्यसलाई रोक्दैन ॥ शास्त्र ज्ञान ॥

जाऊँला वैकुण्ठमा तत्वज्ञान जानेर,

विश्वास गर्नु गुरुलाई मार्गदर्शी मानेर ॥ शास्त्र ज्ञान ॥

वेद र विवेक दुईकिसिमको ज्ञान,

वेदबाट ब्रम्ह शब्द विवेक परमब्रह्म ॥ शास्त्र ज्ञान ॥

धर्म जान्ने धेरै छन् ज्ञान जान्ने नाई,

बन्धन मुक्ति कारण तेरो मेरो हुन ॥ शास्त्र ज्ञान ॥

संसारको बासनाले तत्व ज्ञान भुल्छ,

गुरु कृपा दयाले सबै कुरा मिल्छ ॥ शास्त्र ज्ञान ॥

बुद्धि रूप सारथीले अश्वरूप मनलाई,

मनरूप इन्द्रिय बसमा गराई ।

कर्मद्वारा मनलाई असल बनाई,

मनले भज्नु परमब्रम्हालाई ॥

कर्म गर्नु निष्कामा छोड्नु इश्वरैमा,

भक्ति संगत गरनु ईश्वर देख्नु प्राणीमा ।

हरिकृतन गरनु अज्ञान मास्नलाई,

त्यति गरे विश्वास हुन्छ ईश्वर देख्नलाई ॥

अधि पूर्व जूनीमा पाप गर्नेलाई,
बुद्धि दिए एकोहोरा पशु जन्म पाई ॥ अधिपूर्व ॥
उच्च ज्ञान, उच्च पद मनुष्यले पायो,
पद पाई घमण्डले उधम गर्न लायो ॥ अधिपूर्व ॥
धर्मभक्त पूरष किनारा लगायो,
आदर गरी कलिलाई गद्दीमा बसायो ॥ अधिपूर्व ॥
विनाबाबु सन्तान धर्म ब्रतको हेला,
गद्दी चढ्यो कलियुग उम्कन काहाँ देला ॥ अधिपूर्व ॥
जातपात गोत्र थर केही थाहा छैन,
विवाह गरे पाल्नु पर्छ यो काम गर्ने होइन ॥ अधिपूर्व ॥
केटो भयो बुढो कन्येकेटी कन्या भइन्,
बच्चा जन्मो अलपत्र अनाथाश्रममा लइन् ॥ अधिपूर्व ॥
ओर्ध्वदेहि कर्म गर्ने नौलो फेसन भयो,
गद्दी बस्यो कलिराजा सत्धर्म सबै लग्यो । ॥ अधिपूर्व ॥

स्रोत : भराह भजन मण्डली

अध्याय पाँच

मुसिकोट क्षेत्रका सगुण र निर्गुण भजनहरूको विश्लेषण

५.१ आरतीभजन

आरतीको अर्थ धूप, दीप, नैवेद्य घुमाएर नीराजन गर्न हो । यस्तो गीत पूजाआजाको अन्तिम चरणमा गाइन्छ, सन्ध्याकालमा बत्ती बालेर पनि यो आरती भजन गाउने गरिन्छ (पराजुली, २०६४: २३६) पूजाआजाको अन्तिम चरणमा गाइने निराजन आरती संस्कृत ग्रन्थबाट उद्धरित भएको पाइन्छ तर पूजाआजाको अवसरमा गाइने आरती भजन चाहिँ भजनगीतको प्रारम्भमा गाइने ईश्वरीय वन्दना हो जुन नेपाली मौलिक परम्परामा हुर्किएको छ । यहाँ आरती भजनहरूको विश्लेषण गर्ने क्रममा पञ्चायन आरती, पञ्चदेव आरती भजन, दशावतार आरती भजन र प्रार्थना भजनको मात्र सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरिएको छ ।

५.१.१ पञ्चायन आरती, पञ्चदेव आरती भजन, दशावतार आरती र प्रार्थना भजनको विश्लेषण

कथानक

आरती भजन ईश्वरीय वन्दना हो । यसमा कथानक क्षीण र भाव प्रवल भएर देखा पर्दछ । आरती भजनहरूमा भावपक्षको प्रचुरताले गर्दा कथानक थिचिएको पाइन्छ । भक्तिभाव प्रकटित हुँदै भगवान् गणेशजीलाई सिन्दुर, दुबोले पूजा गरौं, गणेशजीको शिरमा सिन्दुर अति सुहाएको अनि सृष्टिकर्ता, ब्रह्माजी जसले चार वेदको रचना गरे, जो सृष्टि कर्ता हुन उनको पूजा गरौं, आरती लगाऔं, त्यस्तै वृषभोज शिवजीको हातमा डम्वरू, त्रिशूल कति सुहाएको छ, त्यस्ता शिवजीको भजन गाऔं आरती लगाऔं भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । लक्ष्मीका स्वामी भएका विष्णु नारायणका हातमा शंख, चक्र, गदा, पद्म कति सुहाएको छ जसका बाहन गरूड छन् त्यस्ता विष्णुको आरती गाऔं, अनि भवानी कालिका देवीको आरती लगाऔं, गाऔं भन्दै भक्तिभाव प्रकटित हुँदा पञ्चायन आरतीमा पौराणिक कथावस्तु नामकीर्तनकै क्रममा आरतीमा सलबलाई रहेको पाइन्छ । यस क्षेत्रका ब्राह्मण क्षेत्री समुदायमा पञ्चायन देवताको पूजा नित्यकर्म कै रूपमा रहेको हुनाले पञ्चायन आरतीमा पञ्चायन देवताको नामकीर्तन गरिएको छ ।

पञ्चदेव आरतीभजनमा पनि विघ्नहर्ता गणेश, कैलासवासी शिवजी, शंख चक्र हातमा लिने विष्णु भगवान्, बाह्र राशी नामले पुकारिएका सूर्यनारायण र काली, लक्ष्मी सरस्वतीलाई भक्तको घरमा आह्वान गरिएको छ । प्रार्थनाको क्रममा भक्तको घरमा वास बसी आशीर्वाद दिनुहोस्, रक्षा गर्नुहोस् भनिएको छ । यसरी पञ्चदेव भजनमा भक्तिभाव प्रकटित हुँदै प्रार्थना गर्दा कथानक क्षीण र भाव प्रवल बनी भक्ति भाव भित्र नै क्षीण रूपमा पौराणिक कथानकका भिल्का भेट्न सकिन्छ ।

दशावतार आरती भजन भगवान् विष्णुका दशअवतारको नामकीर्तन हो । यस भजनको कथानक पौराणिक विषयमा आधारित छ । धार्मिक पुराणहरूमा उल्लेख भएअनुसार भगवान् विष्णुले पृथ्वीमा पाप बढी अधर्मको वृद्धि हुँदा भू-भार हर्न र धर्मको रक्षार्थ पटकपटक जन्म लिएको कथानक सङ्क्षिप्त रूपमा दशावतार भजनमा व्यक्त भएको पाइन्छ । भगवान् विष्णुले पहिलो अवतार मत्स्यरूप धारण गरी शंखासुरले पातलमा लगेर लुकाएको वेद ल्याई शंखासुरलाई मारेर पृथ्वी, देवताहरू र धर्मको रक्षा गरेको, दोश्रो अवतारमा गोही रूप धारण गरेर शेषको नेती, पर्वतको मदानी बनाएर समुद्र मन्थन गरी मती, हिरा लगायत अमृत निकालेको र समुद्र मन्थन गर्दा निस्केको कालकुट विष शिवजीले निलेर निलकण्ठ बनी जगतको रक्षा गरेकोअनि विष्णुले मोहनी रूप धारण गरी देवतालाई अमृत दानवलाई मदिरा दिलाएको पौराणिक प्रसङ्ग आएको छ । त्यस्तै तेश्रो अवतार प्रभुले वराहरूप धारण गरी हिरण्याक्षले समुद्रको पिंघमा पुराएको पृथ्वीलाई सुँडले तानेर बाहिर निकाली स्थापना र हिरण्याक्षको बध गरी जगतको रक्षा गरेको बताइएको छ । चौथो अवतार आफै हरिको नृसिंहरूप हो जसले पापी दानव हिरण्यकश्यपुलाई मारेर भक्त प्रह्लादको रक्षा गरेको प्रसङ्ग छ । पाँचौ अवतार भगवान्को वामन रूप हो । वामन रूप धारण गरी स्वर्ग-मर्त्य र पातलका राजा बनेका दानवीर वलिराजाको घमण्ड नाश गरी पातल पुराएको र इन्द्रलाई स्वर्ग दिलाएको कुरा उल्लेख भएको छ । छैठौ अवतार भगवान्को परसुराम अवतार हो । परसुराम अवतारमा जमदग्नीका छोरा बनेर जमदग्नीकी पत्नीको नित्यकर्म भंग हुँदा पिताले आमाको शिर छेदन गर्न आज्ञा गरेको र सो पूरा गरी पितृको वचन सत्य गरेको र क्षेत्रीहरूमा अधर्म बढ्दा एक्काइस पटक क्षेत्रीको नास गरेको भगवान्को महिमा गान गरिएको छ । सातौ अवतार रामचन्द्र अवतार हो । रघुवंशमा जन्मिएर रावणादि राक्षसहरूको नास गरी सीतालाई स्याहारेको र रामराज्य स्थापना गरी लोकको कल्याण गरिएको कुरा व्यक्त गरिएको छ । आठौ अवतारमा कंश आदि राक्षसका कारण पृथ्वीलाई

भार भएको र पृथ्वीको भार हर्न पृथ्वीमा कृष्ण अवतार लिई कंश लगायतका थुप्रै असुर मारेर धर्मको रक्षा गरेको अनि नवौं अवतार बुद्धरूप धारण गरी शान्तिको स्थापना गरेको र दसौं अवतार कलंकी अवतार हुनेछ र कलियुगमा दुष्टजनको नाश गरी साधुजनको पालन गर्ने काम भगवान्को हुनेछ, भन्ने पौराणिक कथानकमा आधारित क्षीण कथानक र भगवान्को अवतारको नामकीर्तनको महिमा गान गरिएको छ । दशावतार आरती भजनमा सत्य, त्रेता, द्वापर र कलि चारै युगमा भगवान्ले लिएका अवतार र उनको कार्यको महिमाको बन्दना गरिएको छ । प्रार्थना गीत भएकाले भक्तिभाव प्रवल भई त्यसै भित्र पौराणिक कथानक सलबलाई रहेको छ ।

आरती भजनकै क्रममा प्रार्थना भजनमा कैलासमा शिवजीको जन्म, अयोध्यामा रामको जन्म भएको र मथुरामा कृष्णको जन्म भएको कुरा उल्लेख गर्दै ब्रह्मा, विष्णु, शंकरलाई नमस्कार गरिएको छ । त्यस्तै शिवकी पत्नी पार्वती, रामकी पत्नी सीता र कृष्णकी पत्नी राधाजीको पनि बारम्बार प्रार्थना गरिएको छ । आदि शक्ति भवानीलाई प्रणाम गरिएको छ । पाप हर्ने गणेशलाई सिन्दुर, दुबो, लावा, लड्डु, फूलले पूजा गरौं भन्दै उनैको शरणमा परेको र प्रणाम गर्दै पाप गरेकी भूलले भनिएको छ । अनि पञ्चायन देवताले पाप नाश गरी हामीलाई ज्ञान दिनुहोस्, मानिसका मुखले धर्मका कुरा गरे पनि मनले सधैं पाप गर्ने भएकाले मानिसले धन कमाएर के पो गर्न सक्दछ भन्दै अन्त्यमा सँगै जाने त धर्म मात्र हो, त्यसैले हरिको नाम जपौं भनिएको छ । देवतालाई दिने र पितृलाई हर्ने काम कहिल्यै नगर्नु भन्दै पितृभक्तिको भाव प्रकटित गर्दै पितृ सेवा गरेमा मानिस धार्मिक बन्छ भनिएको छ । अन्त्यमा दैविक शक्तिको जयजयकार गर्दै हरिकै शरणमा सधैं हामी परिरहेका छौं भन्दै प्रार्थना गरिएको छ ।

पात्र

आरती भजनमा खास कथानकलाई अगाडि बढाउनका लागि श्रृङ्खलाबद्ध घटनाक्रम र पात्रको उपस्थिति नभई केवल नाम कीर्तन (जप्ने काम) गरिएकाले र उनै ईश्वरीय शक्तिको खास कार्य जुन पुराणमा उल्लेख गरिएका छन्, तिनैलाई गाउने काम, नाम लिने काम गरिएको छ । आरती भजनमा उल्लेखित कीर्तनमा देखापर्ने पात्रहरू गणेश शिव, विष्णु, देवी, ब्रह्मा, सूर्यनारायण जस्ता पौराणिक दैविक पात्र रहेको देखिन्छ । यसर्थ परालौकिक ईश्वरीय शक्तिमा आधारित देवीदेवताहरू नै आरती भजनमा उल्लेख भएका पात्र हुन् जसले मानव जातिको कल्याण गर्ने र भू-भार हर्ने गर्दछन् भन्ने हिन्दु परम्परामा विश्वास गरिएका

दैविक शक्तिले हाम्रो कल्याण गरून् भनिएकाले पौराणिक पात्र आरती भजनमा रहेका छन् । दशावतार भजनमा पनि पौराणिक कथामा उल्लेखित भएका भगवान्का दशावतार मत्स्य, कुर्म, वराह, नुसिंह, वामन, परसुराम, राम, कृष्ण, बौद्ध र कल्की दशावतारको नाम उच्चारण र तिनले गरेका मुख्य कार्य उल्लेख छन् भने खल पात्रका रूपमा शंखासुर दैत्य, दानवहरू हिरण्याक्ष, हिरण्यकश्यपु, बली, कंश, रावण, जस्ता दानवी शक्तिको नाश भएको देखाई सत्चरित्रको विजय गराइएको गान आरती भजनहरूमा पाइन्छ । आरतीभजन प्रार्थना गीत भएकाले भजनका पात्रहरूको त नाम कीर्तन गरिन्छ तर भजन चलिरहेको स्थानगत परिवेश भने यस क्षेत्रवासी नारी पुरुष, बाल वच्चा, लगायत पूजा समारोहमा उपस्थित भजन मण्डली, कर्ता श्रोता, भक्तजनहरू नै आरती भजनका पात्रहरू हुन् । पात्र विना भजन असम्भव नै हुन्छ ।

परिवेश

आरतीभजन भक्ति मार्गी प्रार्थना गीत हो । यसमा आख्यान क्षीण भए पनि आख्यानले लिएको परिवेश चाहीं पौराणिक छ । सत्य, त्रेता, द्वापर र कलि चारै युगको परिवेश यसमा देखिन्छ । सत्ययुगमा भगवान्ले मतस्यरूप धारण गरी धर्म रक्षा गरेदेखि कलि युगमा दृष्टको नास गर्न कल्की अवतारको जन्म हुने कुराले चारै युगको परिवेश आरती भजनमा देखिन्छ भने ब्रह्मा विष्णु, शिव, देवीका कारण संसारको रचना र रक्षागरिएको भन्ने धार्मिक आस्था र विश्वासमा भगवान्कै आरती गाइनाले आरतीको परिवेशले ईश्वरीय शक्ति र तिनको कार्यलाई समेट्दा सृष्टिक्रमदेखि वर्तमानसम्मको परिवेश आरती भजनमा देखा पर्दछ । आरती गाइएको स्थानगत परिवेश भने गुल्मीको मुसिकोट क्षेत्र र त्यहाँको भेषभूषा, रहनसहन, धार्मिक विश्वास अनि भजन गाइने स्थान, मठ मन्दिर, घर आँगन र कर्ता, श्रोताजनहरू नै आरती भजनको परिवेश हो । हिन्दु धर्मावलम्बी र उनीहरूको धार्मिक आस्थाको केन्द्र नै भजन गीतमा भेटिन्छ ।

उद्देश्य

आरती भजनको उद्देश्य धेरै हुन सक्दछन् । आरती भजनले लोक समाजमा गाउँका मानिसहरूलाई आनन्द दिलाउन र धर्मप्रति लालयित बनाउन भजन गाइन्छ । यसर्थ यसको पहिलो उद्देश्य लोकवासीलाई धर्मप्रति लालयित पार्नु र धार्मिक आस्था बढाउन नै हो भने दोश्रो उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु पनि हो । भगवान्को आरती भजन गाएर धर्म कमाउने तथा मोक्ष प्राप्त गर्ने उद्देश्य पनि रहेको हुन्छ । पूर्वीय आध्यात्मवादी धार्मिक शिक्षा दिनु र

नैतिक चेतना जगाउनु पनि आरती भजनको उद्देश्य रहेको छ । यस लोकमा सुखको कामना र परलोकमा मोक्ष गति प्राप्त गर्ने धार्मिक उद्देश्य लिएर नै आरती भजन गायन गरिएको पाइन्छ । आरती भजन कुनै पनि पूजा, व्रत, उपासनाले सम्पन्न गरी त्यसको फल प्राप्तिको कामना गर्दै गाइएको पाइन्छ । यसर्थ आरती भजनको मूल उद्देश्य धर्मप्रति विश्वास आस्था बढाउँदै मोक्ष गतिको भक्ति मार्गमा लाग्नु हो ।

भाषाशैली

प्रस्तुत आरती भजनमा नेपाली भाषाको पूर्वेली भाषिकाको पर्वतेली उपभाषिकामा प्रचलित भाषिकरूपको प्रयोग भएको छ । गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रका वासिन्दाले बोल्ने भाषाको प्रयोग यसमा पाइन्छ । भाषिक प्रयोग सरल, सरस र प्रभावकारी देखिन्छ । आरती भजनमा प्रयुक्त भाषालाई हेर्दा केही नेपाली इतर र आगन्तुक शब्दको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ भने पौराणिक विषयवस्तुबाट नै भजनको रचना हुने भएकाले तत्सम शब्दको बाहुल्यता आरती भजनमा रहेको पाइन्छ । नेपाली इतर शब्दहरू करू, शीरकी जस्ता शब्द र सिद्धि अन्तर्यामी, परमब्रह्मा जस्ता संस्कृत तत्सम शब्दको बढी प्रयोग भएको देखिन्छ । पर्वतेली नेपाली उपभाषिकाको प्रयोग गरिएको यस भजनको शैली चाहिँ भजनगीत शैली वा गेयात्मक लयात्मक शैलीमा आरती भजन प्रस्तुत छ । कुनै योजना विना नै भजनका चरणहरू दोहोरिनाले र शब्द पुनरावृत्तिले एवम् अन्त्यानुप्रासका कारण सुमधुर संगीतात्मकता आरती भजनमा भेट्न सकिन्छ । यसरी सरल, सहज, गेयात्मक लोकलयमा आरती भजन संरचित छ ।

सङ्गीत (गीतितत्व)

सङ्गीत भित्र स्वर, बाजा र नृत्यलाई समेट्न सकिन्छ । आरती लोकभजनमा यी तिन पक्ष सम्बन्धित हुन्छन् । स्वर-लय र वाद्यवादन आरती भजनसँग सम्बन्धित छन् भने नृत्य चाहिँ अनिवार्य अभिनयात्मक नभई मुक्त भएर आरती भजनमा रहेको हुन्छ । नेपाली लोकभजनमध्ये आरती भजनमा स्वर, गीतर वाद्यवादनसँग सम्बन्धित भएर लोकलयमा थेगो, चरण वा अन्तराको पुनरावृत्तिले गायनमा लयलाई श्रुतिमाधुर्य थप्दै लय सिर्जना गर्न बल प्रदान गरेको पाइन्छ । आरती भजनमा खैजडी-मुजुर बजाइन्छ । कहिँ कतै हार्मोनियम र करतालको समेत वाद्यवादन गरेको पाइन्छ ।

आरती भजनमा गीतितत्वलाई स्पष्ट पार्न यहाँ केही पङ्क्ति प्रस्तुत गरिएको छ ।

ए....सिद्धिमा देव गणेश राम गजशिरकी हरि शिरमा शुभै सिन्दुर, X २६ अक्षर

है ... शिर सुभाई सिन्दुर गौरी सुतकी ॥हरि...॥ X१४ अक्षरपछि हरि शब्द को दीर्घ उच्चारण

पञ्चोहैमा आरती मोहन पञ्चो आरती करू गणेश, X २० अक्षर

करू गणेशको हरिहरि देवकी X १५ अक्षर

पञ्चोहैमा आरती मोहन पञ्चो आरती पञ्चायनकी ॥ हरि हरि॥ २० अक्षरपछि हरिहरि शब्दको दीर्घ उच्चारण

माथि प्रस्तुत पञ्चायन आरतीको पहिलो श्लोकगुच्छालाई हेर्दा पहिलो पङ्क्ति ए...थेगोसँग लेघो तानेर उच्चारित भई ११ औं अक्षर सङ्ख्यामा विश्राम त्यसपछि १८ औं अक्षरमा विश्राम लिँदै २६ अक्षरमा एक पङ्क्ति पूरा भएको छ । यस पङ्क्तिको लय विधानमा स्वर दिँदा विलम्बित लय अर्थात् ढिलो स्वरमा खैजडी मुजुराको तालसँगै गायन गरिएको पाइन्छ । दोश्रो पङ्क्तिमा जम्मा १४ अक्षर प्रयुक्त छन् र है थेगोसँगै नवौं अक्षरमा विश्राम लिँदै १४ औं अक्षरमा पङ्क्ति पूरा भएको छ र त्यसपछि हरि शब्दलाई दीर्घतम स्वरमा उच्चारण गरिएको पाइन्छ र पहिलो पङ्क्तिबाट नै शिर सुभाई सिन्दुर पदावली दोहोरिएको छ । तेश्रो पङ्क्ति २० अक्षरमा पूरा भएको छ भने चौथो पङ्क्ति जम्मा १५ अक्षरमा संरचित छ । त्यस्तै अन्तिम पङ्क्ति २० अक्षरमा संरचित भएको देखिन्छ । चौथो पङ्क्तिमा प्रयुक्त पदावलीहरू पाँचौं पङ्क्तिमा गएर पुनरावृत्त हुन पुगेका छन् ।

यसरी उक्त भजनको अंशलाई हेर्दा प्रत्येक पङ्क्तिमा अक्षर सङ्ख्या बराबर छैनन् भने कुनै शास्त्रीय नियममा पनि बाँधिएका छैनन् । मुक्त लोकलयमा विलम्बित लयको स्वरमा आरती भजन गायन गरिएको पाइन्छ । भजनको लयलाई माधुर्यता थप्न लघु र दीर्घ अक्षरलाई लयमा लैजान दीर्घलाई ह्रस्व र ह्रस्वलाई दीर्घ अनि हलन्तलाई अजन्त र अजन्तलाई हलन्त जसो पनि गरिएको पाइन्छ । पञ्चायन आरतीमा माथि उल्लेखित पाँचौं पङ्क्ति रिटकका रूपमा पञ्चायन आरतीमा आएको पाइन्छ । पटकपटकको पुनरावृत्तिले अभिव्यक्ति विस्तार तथा स्मृतिमा सहज सञ्चयका लागि आरती भजनमा पुनरावृत्ति भएको पाइन्छ । खैजडी-मुजुराको ढिलो तालसँगै विलम्बित मुक्तलयमा आरती भजन गाइएको पाइन्छ । त्यस्तै आरती भजनबाटै अर्को पञ्चदेव भजनको एक उदाहरण यहाँ प्रस्तुत छ ।

विध्न हर्ता सिद्धिदाता गणपति नाउँ, |X १४ अक्षर

एसै भक्त गृहेमा वासा बस्न आऊँ, X १३ अक्षर

एसै भक्त गृहेमा आशीर्वाद दिलाऊ, X१४ अक्षर

एसै भक्त गृहेमा रक्षा गर्न आऊ, X१३ अक्षर

(हरि हरि जप हरि ..२), (हरि हरि भज हरिलाई..२) X८ र १० अक्षर

यस भजनको अंशलाई हेर्दा पहिलोमा चौध अक्षर दोश्रोमा १३ अक्षर तेस्रोमा १४ अक्षर पुन चौथोमा १३ अक्षर रहेका छन् भने पहिलोमा आठौं अक्षरमा विश्राम त्यसपछिका तिनओटा पङ्क्तिमा सातौं अक्षरमा विश्राम भएको पाइन्छ भने चौथो पङ्क्ति पछि 'हरि हरि जप हरि' र 'हरि हरि जप हरिलाई' दुई दुई पटक दोहोर्याएर गायन गरिन्छ । पञ्चायन आरतीको लय भन्दा केही छिटो गरी स्वर दिएको पाइन्छ । तसर्थ यो भजनको भाका दीर्घ विलम्बित भन्दा केही द्रुत भएको पाइन्छ भने द्रुत लयमा चौथो पङ्क्ति पछिको 'हरिहरि जप हरि' र 'हरिहरि भज हरि' रिटकका रूपमा पुनरावृत्त भएर आएको छ । नाउँ, आऊँ, दिलाऊ, जस्ता अन्त्यानुप्रासले श्रुतिमाधुर्यता थपेको छ ।

यसरी माथिको विश्लेषणबाट के भन्न सकिन्छ भने आरती लोकभजनको सङ्गीत स्थानीय लोक सङ्गीतमै हुर्किएको छ र यसमा कुनै नियमको बन्धन छैन, उन्मुक्त रूपमा लोकले लोकभजनको जुन भाका गाउँदै आएको छ सोही भाकामा स्थानीय वाद्यवादन खैजडी र मुजुरासँगै गायन गर्दछन् । कुनै नियममा नबाँधिएर भजन आफ्नै मुक्त लोक भाकामा गाइने भए पनि पद पदावलीको पुनरावृत्ति, थैगो रिटक र स्वभाविक रूपमा प्रयुक्त भएका अनुप्रासले गीतात्मक बन्न सफल देखिन्छ ।

रस र भाव

आरती भजन भक्तिमूलक गीत हो । भक्तिभाव प्रकटित हुँदा शान्त रसको अनुभूति हुन पुग्दछ । भक्तिगानसँगै शान्त रस निष्पन्न हुनेहुँदा समभावको कारण भक्तजन आनन्दित बन्दछन् । दशावतार आरती भजनको एक अंश यहाँ प्रस्तुत छ :

दशम अवतार कलंकी हौं निष्कलङ्क मान्छु,

दशैं अवतार प्रभूजीको विष्णु भन्ने ठान्छु ॥

तारन मुरारे मै पनि जाने त्थै पारी ३

माथिको भजनको अंशमा शान्तिको भावना उद्दीप्त गरी मनमा स्थिर, धैर्य स्थापना गर्ने रस शान्त रस र नारायण विष्णुको अवतारमा निर्मल भावले स्तुति गर्दा आध्यात्मिक चिन्तनका कारण शान्ति भाव प्रकटित भएको छ ।

आरतीभजनमा शान्तरस मूल रसका रूपमा हुँदाहुँदै पनि वीररसको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ। उदाहरणका लागि एक भजनको अंश यहाँ प्रस्तुत छ :

भक्त प्रह्लाद रक्षा गर्न नृसिंहको रूप,
चौथो अवतार लियो प्रभु खम्बा फोरी खुप ।

प्रह्लादलाई तार्नु भो हिरण्यकश्यपु मार्नु भो ...३

प्रस्तुत भजनको अंशमा नृसिंह रूप धारण गरेर खम्बाफोरी प्रकट भएका भगवानले गरेको वीरतापूर्ण कार्यले वीर रस निष्पन्न हुन पुगेको छ भने भक्त प्रह्लादलाई तारेको कथनले शान्त रसमा भाव परिणत हुन पुगेको छ। यसै गरी अद्भूत रसको समेत आरती भजनमा भेट्न सकिन्छ। जस्तै:

कुर्मरूप दोश्रो अवतार गोहिनी छ रूप

शेष नेती पर्वत मथी लागे सबै चुप ॥

पिए कालकुट महेश्वर शिवले ...३

मोहनी अवतार नारायणले लिएको ...३

यस भजनको प्रस्तुतिमा अद्भूत रस पाइन्छ। कुनै वस्तु वा व्यक्ति देखेर आश्चर्य चकित हुनु, दङ्ग पर्नु अद्भूत रसका विशेषता हुन्। पर्वतको मदानी र शेषको नेतीले समुद्र मन्थन गरेको, कुर्मले सोको प्रभाव धारणा गरेको अनि शिवजीले संसार नाश गर्ने कालकुट विष निलेकोमा आश्चर्य चकित बन्न पुग्दा अद्भूत रस निष्पन्न भएको छ जुन अलौकिक विस्मयकारी क्रियाकलपाहरू हुन्।

निष्कर्ष

आरती भजन ब्रत, पूजा, उपासना, भनौ धार्मिक कृत्य सम्पन्न गरीसोको फल प्राप्तिका लागि पूजाआजाको अन्त्यमा र घटना प्रधान पौराणिक गाथामा आधारित भजनको ब्रत पूजासंग सम्बन्धित भजनको प्रारम्भमा गाइन्छ। ४ देखि ८ जना सम्मको भजन मण्डलीको सामूहिक गायनमा मूल भजनेको नेतृत्वमा रही खैजडी र मुजुरा जस्ता लोकवाद्यवादन बजाउँदै आरती भजन यस क्षेत्रमा गाउने प्रचलन छ। लोकभजन गायनको शुरूवात नै आरती भजनबाट हुने हुँदा यसको विशेष महत्व रहन्छ। आरती भजनमा पञ्चायन देवता, लगायत देवी, सरस्वती, कालिका तथा दशावतार भगवानका नाम र गुण सङ्कीर्तन गर्ने गरिएको पाइन्छ भने लोकभजन लोकभाकामा गायन गर्दा उपस्थित भक्तजनहरूमा आध्यात्मिक भाव सलबलाई भक्तिभावमा भक्तजन डुबुल्की मार्न पुग्दछन्।

५.२ स्वस्थानी ब्रतकथामा आधारित भजनको विश्लेषण

यस मुसिकोट क्षेत्रमा बसोबास गर्ने बाहुन-क्षेत्री समुदायमा स्वस्थानीको ब्रत उपासना गर्ने परम्परा विद्यमान छ । विशेष गरी स्वस्थानीब्रत नारीहरूले गरेको पाइन्छ । स्वस्थानीको पूजा पौषशुक्ल पूर्णिमाका दिनदेखि प्रारम्भ भई माघ शुक्ल पूर्णिमाका दिन विसर्जन गर्ने गरिन्छ । पौष शुक्ल पूर्णिमाका दिन ब्रतालुले हातखुट्टाका नड काटी गड्गा किनारामा (निस्ती वा वढीगाढ खोला) गई स्नान गरी शुद्ध भई एकभक्त रहेर गंगाकिनारबाट बालुवा ल्याई घरमा शिवलिङ्ग स्थापना गरी एक महिनासम्म नित्य दिनको मध्याह्नकालमा शिवपार्वती र जगत्जननी स्वरूपिणी स्वस्थानी देवीलाई मान्दै उनैको पूजा धूप दीप नैवेद्य, निराजन वत्ती रअर्घ दिई गर्ने गरेको पाइन्छ । यो स्वस्थानी ब्रत पौराणिक धार्मिक विषयसँग सम्बन्धित छ र सत्ययुगमा पार्वतीले शिव पति पाउना खातिर यो ब्रत सर्वप्रथम विष्णुका आज्ञाले गरेकी थिइन् र त्यसपछि पार्वतीकै आज्ञाले लोकल्याणको निमित्त सप्तर्षिद्वारा लोकमा प्रसारित गरिएको पौराणिक कथानकमा आधारित स्वस्थानीको महिमा पार्वतीका पुत्र कुमारले अगस्त्यमुनिकलाई सुनाएका थिए भन्ने धार्मिक मान्यता रूढी बन्दै लोकमा विद्यमान रहेको पाइन्छ । सुख शान्ति प्राप्त गरी परलोकमा स्वर्ग र मोक्षको कामना गर्दै स्वस्थानीको उपासना गरेको पाइन्छ । नित्य एक महिनासम्म एक छाक मात्र खाई एकचित्त भई स्वस्थानीको पूजा गर्ने र रातमा स्वस्थानीकै कथा माहात्म्य श्रवण गर्ने परम्परा यस क्षेत्रमा रहेको पाइन्छ। ब्रतालुको घरमा साँभमा छिमेकीहरू समेत उपस्थित भई स्वस्थानी कथा भन्ने र सुन्ने परम्परा छ भने एक महिना सम्मको ब्रतमा साँभमा एक दुई घण्टा आरती भजन लगायतका केही भजन गाउने गरेको पनि पाइन्छ । विशेष गरी माघ शुक्ल पूर्णिमाका दिन पूजा साङ्गेता गरी त्यस दिन राति जाग्राम बसी रातभर नै स्वस्थानीको भजन गाउने, नाच्ने गर्ने गरेको पाइन्छ र अर्को दिन नदी किनारमा फूलपाती सेलाएर स्वस्थानीको ब्रतपूजाको समाप्ति हुने गर्दछ । यस अवसरमा गाइने स्वस्थानीको भजनको रचनागततत्वका आधारमा यहाँ स्वस्थानी भजनको विश्लेषण गरिएको छ ।

कथानक

स्वस्थानी कथामा आधारित भएर गाइने स्वस्थानी लोकभजनमा शुरूमा स्वस्थानी र शिवको नाम कीर्तन गर्दै प्रारम्भ भएको छ । सृष्टि, स्थिति लय गर्ने रूप, स्वस्थानी र शिवजीलाई मान्दै पौष शुक्ल पूर्णिमाको दिनदेखि शुद्ध चित्त बनाई एक भक्त रहेर धूप, दीप नैवेद्यले प्रत्येक दिन मध्याह्नमा शिवको र स्वस्थानीको पूजा गर्नुपर्छ, आरती बाल्नुपर्छ र

त्यही शिव, स्वस्थानी र सूर्यलाई पनि अर्घ दिने गर्नुपर्छ भन्ने पूजाको विधि सँगै स्वस्थानीको भजन प्रारम्भ भएको छ । स्वस्थानीको ब्रत गरी उनैको कीर्तन गर्नाले पाप नाश भई धर्म बढ्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । ब्रत गर्ने विधिको चर्चा पछि ब्रह्मा विष्णु शिवजीको महिमा गान गर्दै सृष्टि स्थिति र लय गर्ने त्रिदेव पनि जगत्जननी स्वस्थानिकै खटनमा परी चल्दछन् भनिएको छ । यस पछि कथानकले पौराणिक विषयमा आधारित प्राचीन शास्त्रको सारांसित कथा पृथ्वीको उत्पत्ति भएको चर्चा छ । जगत् जननीकै कृपाले ब्रह्मा विष्णु र शिवले रूप धारण गरेका र सृष्टिको शुरूमा जताततै जलमात्र भएको र विष्णुका कानेगुजी देखि उत्पन्न मधुकैटभ दैत्यलाई विष्णुले मारेपछि ती दुई दैत्यको हाड, मासु र रगतले पृथ्वीको उत्पत्ति भयो र पृथ्वी जलमा रहेको देखी ब्रह्माजीलाई प्राणी सृष्टि गर्ने ईच्छा जाग्यो । ब्रह्माजीको ईच्छाले सृष्टिको शुरूवात भयो । ब्रह्माले शुरूमा ऋषिहरू उत्पत्ति गरे र उनकै पुत्र कश्यपका दिती र अदिती पत्नीहरूबाट द्यौता, दानव, जीवजन्तुको उत्पत्ति हुन पुग्यो । सृष्टिको शुरूमा नै द्यौता, दानव बिच वैमनस्यता आएको र ब्रह्माको सृष्टि एउटै भएर पनि ठुलो सानो, धनी, गरिब, पापी, धार्मिक, महिला, पुरुष, वृद्ध, बालक हुने क्रमले संसार नै अचम्मको बनेको बताइएको छ । यस संसारमा कुनै पनि चिज एक समानको छैन । फरक फरक प्रकृतिको सृष्टि भएको छ । सृष्टिका हरेक वस्तुमा फरक फरक गुण रहनाले यस्तो अचम्मको सृष्टि ब्रह्मा विष्णु महेश्वरले कसरी रच्यौ भनि प्रश्न गरिएको छ । जल, तेज, वायु, आकाश, पृथ्वी (पञ्च तत्व) को सृष्टि गर्ने ब्रह्मा विष्णु महेशको शरणमा छौ भन्दै मृत्यु हुँदा मोक्षको आशा गरिएको छ । सृष्टिका कर्ताका रूपमा ब्रह्मा विष्णु र शिवजीलार्थ मान्दै त्यसको आधार जगत् जननी स्वस्थानी भएकोले स्वस्थानीकै शरण परौं, हे स्वास्थानीमाता हाम्रो रक्षा गर भन्दै भजनको प्रारम्भ खण्डमा स्वस्थानी देवी, र शिवजीको महिमा गान गरिएको छ ।

भजनको प्रारम्भ प्रार्थना (स्तुति) पछि कथानकले आफ्नो स्वरूप फेला पारेको छ । अधि सत्य युगमा शिवजीसँग पार्वतीले प्रश्न गर्दा शिवजीले बताएको स्वस्थानीको ब्रत जुन विष्णुको आज्ञाले पार्वतीले नै गरेकी थिइन् भन्ने प्रसङ्गबाट शुरू भएको कथानकले आफ्नो मोड समात्न पुगेको छ । पार्वतीले स्वस्थानीको ब्रत गरेर कसले वर पायो बताइदिन आग्रह गरेपछि शिवजीले पार्वतीलाई तिमिले मलाई पाउनु पनि स्वस्थानीको कृपा हो भन्दै मर्त्यलोक (पृथ्वीमा)मा ब्रह्मपुर भन्ने नगर छ र त्यस नगरमा शिवभट्ट सतीब्राह्मणी अति दुःखी थिए । जति दुःख जीवनमा आए परे पनि ती दम्पतिले धर्मकर्म गर्न छाडेका थिएनन् ।

शिवभट्ट र सती ब्राह्मणीका सन्तान पनि थिएनन्, सम्पत्ति पनि नहुँदा अति गरिव थिए । गरिव भए पनि नित्यकर्म छाडेका थिएनन् । सम्पत्तिको आशले ती दुई दम्पतिले प्रत्येक मंगलबारको विहानीपख सिद्धि गणेशको मन्दिरमा गई पूजा गर्न थाले । धेरै समय सिद्धि गणेशको पूजा गर्दा गणेशजी खुशी भई ती दम्पतिलाई असङ्ख्य सम्पत्ति दिए । सम्पत्ति पाए पछि दानधर्म गर्दै रहेका ती ब्राह्मण दम्पतिले सन्तान नहुँदा सन्तानका लागि फेरी सिद्धिविनायकको पूजा गर्न थालेर गणेशजी प्रसन्न भई के वर माग्नु आयौ भन्दा सम्पत्तिको रक्षागर्ने सन्तान मागे । गणेशजीले पुत्र त तिमीहरूलाई छैन, तर कन्या भने हुनेछिन् । आउने मंगलवार यसैठाउँमा आएर मेरो पूजा गर्नु, पूजा गर्दा गाईआउनेछिन् र गाईको मुखमा हेरी गाईको पूजा गर्नु अनि गाईले गुब्ब्याउनेछिन्, सो गोबर भूईंमा खस्नु नपाउँदै हातमा छोपी तसलामा तसलाले नै छोपी राख्नु । त्यसै गोबरबाट कन्या उत्पन्न हुनेछिन् भन्ने वरदान दिएर गणेश अन्तर्धान भएका र ती ब्राह्मण दम्पतिले गणेशका अर्ति अनुसार कन्या प्राप्त गरे । नित्य गङ्गामा स्नान गरी दानधर्म गर्दा तिनीहरूको दानका पुण्यले स्वर्ग कम्प हुन गयो र इन्द्रादी देवता डराई महादेवका शरणमा पुगे भने महादेवले देवताको उद्धारका निम्ति योगीरूप धारण गरी ब्रह्मपुरमा गोमाले एकलै अक्षता केलाई रहेको अवस्थामा त्यहाँ पुगी भिक्षा मागे । गोमा बालिकाले केही ढिलो गरी भिक्षा दिदा भिक्षा नलिई अक्षता माग्दा गोमाले अक्षता दिइन् र रिसाएर शिवजीले सात वर्षको उमेरमा सत्तरी वर्षका बुढासँग तेरो विवाह होस् भनि सराप गर्दै तेरा बुबा-माता पनि छिट्टै मरून्, सम्पत्तिको पनि नाश होस् भन्ने सराप दिएर त्यहाँबाट अन्तर्धान भई शिवजी कैलासमा गए । महादेवको सरापले रोइरहेकी गोमालाई गंगास्नान गरी फर्केका मातापिताले सम्झाए । यहाँ सम्म आउदा भजनको कथानक सङ्घर्ष विकास तर्फ मोडिएको छ ।

धार्मिक विश्वास र आस्थामा अडेको कथानकले पुन गति लिँदै दैवको गति शिवभट्टले असल वर खोज्दा वर नपाई गोमाको विवाह सत्तरी वर्षका शिवशर्मा ब्राह्मणसँग गरी दिए र केही समय माइतमा नै गोमा र शिवशर्मा बसे । घरको याद आउँदा शिवशर्माले सासुससुरासँग विदा माग्दा गोमाले पनि नारी धर्म पति सेवा भएकाले सँगै जाने कुरा गरिन् । त्यसपछि शिवशर्मा ब्राह्मण त्यहाँबाट विदाभई चन्द्रज्योति नगर तर्फ लागे । बाटोमा ठुलो घना जङ्गलमा वास वस्दा भुसुकक निदाए । डोलेहरू पनि निदाएको समयमा राति चोरले सबै सम्पत्ति चोरेर लग्यो । अर्कोदिन विहान उठ्दा सबै चोरी भएकाले गोमाले विलाप गर्न थालिन् र डोलेहरू पनि गोमालाई प्रणाम गरी फर्किए । त्यसपछि शिवशर्माले गोमा

ब्राह्मणीलाई चन्द्रज्योति नगरको बाहिरपट्टि एउटा खरको भुपडीमा पुराए । गोमा ब्राह्मणी गर्भवती थिइन् । शिव शर्माले गरिब भए पनि जातकर्मादि गर्नु पर्छ त्यसका लागि भिक्षा माग्नु जान्छु भनि गोमालाई एकलै छाडी प्रदेशतिर लागे । विचरा गोमालाई पर्नु दुःख पच्यो । अर्काको ढिकी, जाँतो गरी दिन कटाउन थालिन् ।

भिक्षा माग्नु गएका शिवशर्मा गङ्गा किनारमा पुगेर स्नान गरी फलफूल टिपी खाने इच्छाले रूखमा चढेको समयमा रूखको हाँगो भाँचिएर मरे । शिवशर्मा आफैँ महादेव थिए र शिव शर्माको रूप छाडी कैलास सवार हुँदा भए । यस प्रसङ्गमा आइपुग्दा कथानक उत्कर्ष तिर बढिरहेको छ । चन्द्रज्योति नगरको बाहिरपट्टि भुपडीमा एकलै दुःख काटिरहेकी गोमालाई छोरा जन्मिन्छन् । छिमेकीहरूको सहयोगले नामाकरणादि संस्कार गर्छिन् र नवराजको पालन पोषण गर्दछिन् । नवराज पनि अति अनुशासित थिए । शुक्लपक्षका चन्द्र भै नवराज छिटै ठुलो भए र छिमेकीहरूले सबै राजलक्षणले युक्त भएका नवराजको अग्निपुरका ब्राह्मणपुत्री चन्द्रावतीसँग नवराजको विवाह गराइदिन्छन् । यसरी गोमा, नवराज र चन्द्रावती घरमा जे भएको खाई दुःख काट्दै रहन्छन् । एक दिन नवराज साथीहरूसँग खेलेको समयमा बिना बाउको छोरो भनी गिज्याएको र तेरो बुबा छ भने नाम के हो भन्ने प्रश्नको उत्तर दिन नसकेर नवराज दुःखी बनी मातासँग आएर सोध्न पुग्दछन् । यस समयसम्म छोराको मुख हेरेर स्वामीको विछोडमा धैर्य गर्न पुगेकी गोमाको धैर्यता टुट्दछ र मुर्छा पर्दछिन् । मुर्छाबाट व्युभेरेर आफ्ना स्वामीको नाम नवराजलाई बताउन पुग्दछन् र विधाता पनि कति निठुर हुँदो रहेछ भन्नु पुग्छिन् । नवराज ज्ञानी हुनाले आमालाई सम्झाएर पिताको खोजीमा निस्कन्छन् भने चन्द्रावती पनि केही दिनपछि माइत जान्छिन् । गोमालाई पर्नु दुःख परेको छ । छोरा बुहारी पनि घरमा नभएकाले र आफूलाई परेको दुःखको कारणले उनी बहुलाही जस्तै बनेर बर्बराउन थालिन्छन् । यहाँ आउँदा भजनको कथानक चरमोत्कर्ष तर्फ मोडिएको छ ।

कैलासवासी शिवजीको आनन्दताको समयमा दयाकी खानी पार्वतीले गोमा पनि हजुरकी पत्नी हो, उसको दुःख देख्दा मलाई साँच्चैँ दया लाग्यो । हजुरको आज्ञा पाए स्वस्थानीको ब्रत गर्ने उपदेश दिई उद्धार गर्ने थिए भन्ने पार्वतीका वचनले शिवजीले त्यसै गर भन्दा पार्वतीले सप्तर्षिलाई उपदेश गरी मर्त्यलोकमा पठाउँछिन् । सप्तर्षिले मर्त्यलोकमा गई गोमालाई श्रीस्वस्थानीको ब्रत उपदेश दिएर फर्कन्छन् र गोमाले स्वस्थानीको ब्रत गर्दछिन् । स्वस्थानीको पूजा नियम पूर्वक महिना दिन सम्म गरी सबै दुःख नाश होस्, नवराज

छिटो आई पुगुन् भनेर स्वस्थानीको ब्रत गरेकी छन् । नवराज पितृको खोजी गर्न गएका गङ्गा किनारमा पुगी त्यहाँका वृद्ध ब्राह्मणलाई सोध्दा पिताको मृत्यु भएको थाहा पाए । दाहासंस्कारादि कर्म गरेर घरको गरिबीलाई सम्भरेर घर फर्कन नसकि कुनै देशका राजाको सेवा गर्न पुग्दछन् र केही द्रव्य कमाएर फर्कने निश्चय गर्दछन् । गोमाले पनि स्वस्थानीको ब्रत पूरा गरी जाग्राम बसेको समय रातको बाह्रबजे स्वस्थानीका ब्रतका प्रभावले नवराज पनि टुप्लुक्क आइपुग्दछन् र पिताको खबर मातासामु बताउँछन् । स्वामी वियोगले छटपटाइरहेकी आमालाई धैर्यता नवराजले दिन्छन् र अर्को दिन विहान फूलपाति सेलाउन नवराज गङ्गा किनारमा गएका छन् । गङ्गा स्नान गरी हरिहरको प्रार्थना गर्दा स्वस्थानीका ब्रतका प्रभावले नवराजलाई लावण्य देशको राजा हुनेछौ भन्ने वरदान हरिहरबाट प्राप्त हुन्छ । नवराजको शरीरमा पनि दिव्य चमत्कार थपिएको हुन्छ। गंगा स्नान पछि घरमा फर्किएका नवराजले सबै कुरा गोमा मातालाई बताउँदा धन्य स्वस्थानी परमेश्वरी भन्दै स्वस्थानीदेवी प्रति भक्तिभाव प्रकटित भएको छ । यस प्रसङ्गमा आउँदा कथानकको सङ्घर्षह्रास तर्फ कथानक पुगेको छ ।

गोमा माताले नवराजलाई आशीर्वाद दिई लावण्य देशमा पठाउँछिन् । स्वस्थानी देवीको कृपाले हरिहरले हात्तीमा प्रवेश गरी फूलको माला नवराजका गलामा लगाई लावण्य देशको राजा बनाइदिन्छन् । नवराजले राज्याभिषेकका लागि चन्द्राज्योति नगरमा मन्त्रीहरू पठाई गोमामातालाई डाक्न पठाउँछन् र गोमा ब्राह्मणीले दुःख कष्ट सहँदै स्वस्थानीका ब्रतका प्रभावले अन्ततः राजमाता बन्न पुग्दछिन् भने नवराज लावण्य देशका राजा बने । सुदिन हेरी ब्राह्मणले राज्याभिषेक नवराज राजालाई गोमा ब्राह्मणीले दिन्छन् भने नवराजले दक्षिणा भोजनले ब्राह्मण खुशी पार्दछन् । स्वस्थानीको जयजयकार गर्दै कथानक टुङ्गिएको छ ।

यसरी स्वस्थानी कथामा आधारित पौराणिक भजनमा कथानकको आदि मध्य र अन्त्यको भागको क्रम मिलेको छ । प्रारम्भ सङ्घर्ष विकास, उत्कर्ष, चरमोत्कर्ष अनि सङ्घर्ष ह्रास हुँदै कथानक टुङ्गिएको छ । गोमाको जन्म, विवाह, पति वियोग, पुत्र प्राप्ति, पुत्रको पालनपोषण, त्यसपछि छोरा बुहारी पनि टाढा हुनु र स्वस्थानीको ब्रत पूजाको कारण नवराज पुन घरमा आउनु र हरिहरका कृपाले लावण्य देशका राजा बनेपछि कथानक पूरा भएकोले गोमाको जीवनकाल कारुणिकबाट राजमातामा पुराउँदा सुरूवात दुःखान्त र कथानकको अन्त्य सुखान्त बनेको छ भने कथानक ढाँचा सरल रेखिय ढाँचामा संरचित छ ।

पात्र

स्वस्थानीको कथामा आधारित भजन धार्मिक विषयसँग सम्बन्धित भएकाले यस भजनमा दैविक र मानवीय पात्रको संयोजन गरिएको छ । दैविक पात्रमा ब्रह्मा, विष्णु, महादेव, स्वस्थानीदेवी, हरिहर, विघ्नहर्ता गणेश जस्ता पात्रहरू छन् भने मानवीय पात्रहरूमा शिवभट्ट सती ब्राह्मणी, गोमा, शिवशर्मा, नवराज, चन्द्रावती लगायत चन्द्रज्योति नगरका बासिन्दा र लावण्य देशका बासिन्दा यस भजनमा गणना गर्न सकिने पात्र हुन् । यस भजनकी केन्द्रीय नारी पात्र गोमा हुन् भने केन्द्रीय पुरुष पात्र नवराज हुन् । गोमा बत्तिस लक्षणले युक्त सहनशील पतिव्रता नारी पात्र हुन् । गोबरवाट उत्पन्न भएकाले गोमा नाम रहेकी गोमा शिवभट्ट र सती ब्राह्मणीकी छोरी हुन् । सात वर्षको उमेरमा सत्तरी वर्षका शिव शर्मासँग उनको विवाह भएको छ । अनमेल विवाह र पतिको वियोग खप्दै दुःखका दिन काटेकी गोमालाई नवराज पुत्र जन्मिएका छन् । नवराजको पालन पोषण अर्ती उपदेश गोमाले गरेकी छन् । नवराज एक असल पुत्र हुन् । उनी आज्ञाकारी छन् । आमाको वचन पुरा गर्ने र पितृको उद्धार गर्ने सत् चरित्रका पात्र हुन् । पितृभक्त नवराज हरिहरका आशीर्वाद र स्वस्थानीका ब्रतका प्रभावले लावण्य देशका राजा वन्न सफल पात्र हुन् । गोमा र गोमापुत्र नवराज बाहेकका अन्य सबै पात्र सहायक पात्रका रूपमा आएका छन् र सबै अनुकूल पात्र हुन् भने गोमालाई सराप दिने र छक्काएर विवाह गर्ने महादेव केही प्रतिकूल पात्र जस्तो लागे पनि गोमाको भाग्यको निर्धारण महादेवबाट नै भएको र स्वस्थानीको ब्रत गराई महारानी बनाउने कार्यमा महादेवकै ठुलो देन हुनाले यस लोकभजनमा सबै सत् पात्रहरूको उपस्थिति देखिन्छ । यस भजनमा रहेका सबै पात्रहरू पौराणिक स्वस्थानी कथामा आधारित पात्रहरू रहेका छन् । कथानकले लिएका पात्र बाहेक भजनकीर्तन समारोहमा उपस्थित ब्रतालुजन, भजनेहरू, श्रोतागणहरू पनि स्थलगत पात्रका रूपमा रहेका छन् ।

परिवेश

यस भजनको आख्यानात्मक परिवेश पौराणिक छ । पौराणिक परिवेशका उल्लेखित कैलास पर्वतदेखि मर्त्यलोकसम्मको परिवेश यस भजनमा पाइन्छ । शिवपार्वतीको चर्चा र पार्वतीले स्वस्थानीको ब्रत गरी महादेव स्वामी पाएको प्रसङ्गले सत्य युगकालीन प्राचीन परिवेश भेटिन्छ भने स्वर्ग, मर्त्य, पाताल जस्ता लोकहरूको चर्चा र संसारकै रचना क्रमको चर्चाले सृष्टिको प्रारम्भदेखि वर्तमान सम्मको परिवेश समेटेको छ । खास गरी स्थानगत परिवेश हेर्दा ब्रह्मपूर, चन्द्रज्योति नगर, वरूणपुर र लावण्यदेश जस्ता ठाउँहरूको चर्चा

पाइन्छ, तर भजनको प्रस्तुतिमा समसामयिक नेपाली परिवेश, भेषभुषा र मुसिकोट क्षेत्रको रहनसहन, बोलीचाली स्पष्ट भेटिन्छ ।

मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित धार्मिक संस्कारगत परम्पराको झलक यस भजनमा रहेको छ । पौराणिक धार्मिक विषय हुँदाहुँदै पनि नेपालको प्रजातन्त्र पूर्वको रूढिग्रस्त समाजको चित्रण यस भजनमा देख्न सकिन्छ । अनमेल विवाह, पतिको सेवा, पतिव्रता धर्म र नेपाली समाजमा रहेको पितृसत्तात्मक पद्धति यस भजनमा भेटिन्छन् । चेलिवेटीलाई विवाह पश्चात् डोलेहरू खटाई घरमा पुऱ्याउने चलन र माइतीले दाइजो, कोसेलीहरू दिने प्रचलन भजनमा समेटिएको छ । जीवनमा कठिन कष्ट आए पनि एक पटक विवाहित भए पछि अर्को विवाह गर्नु हुँदैन भन्ने रूढि परम्परा समेत यस भजनमा देखिन्छ । धार्मिक समारोह ब्रत उपासनामा गाइने भजनको स्थानगत परिवेश चाहिँ मुसिकोट क्षेत्र र यहाँको धार्मिक विश्वास र आस्था एवम् भेषभुषा नै हुन् ।

उद्देश्य

स्वस्थानी भजनको मूल उद्देश्य धार्मिक उद्देश्य हो । हिन्दु धर्मावलम्बीहरूको धार्मिक आस्थानुसार लोकवासीलाई श्रीस्वस्थानी, महादेव र पार्वतीप्रति लालयित पाउँदै परम्परित धार्मिक प्रचलनलाई संरक्षण गरी धर्म विस्तार गर्नु नै हो । स्वस्थानीको उपासना र महिमा गानले पाप नाश भई धर्म प्राप्त हुन्छ भन्ने विश्वास जनसमुदायलाई दिनु र भक्ति मार्गबाट मात्र कलियुगमा मानिसको उद्धार हुन्छ भन्ने सन्देश नै यस भजनको उद्देश्य हो । त्यस्तै मानिसलाई नैतिकवान बनाउनु र मनोरञ्जन प्रदान गर्नु पनि भजनको प्रयोजन हो भन्न सकिन्छ । सुख शान्ति, सन्तान र ऐश्वर्यको कामना गर्दै स्वस्थानीको महिमा गान गरिनुले धार्मिक प्रयोजनले स्वस्थानी भजन गाइएको हुन्छ ।

भाषाशैली

स्वस्थानी लोकभजनमा मुसिकोट क्षेत्रमा बोलिने नेपाली भाषाको प्रयोग भएको छ । यहाँका मानिस जुन भाषा बोल्दछन्, त्यही भाषामा भजन गायन हुनु स्वभाविक नै हो । पौराणिक विषय बोकेको भजनमा केही तत्सम शब्दहरू रहेका छन् भने धेरैजसो शब्दहरू नेपाली भाषाका नै छन् । भाषा प्रयोग गर्ने शैली गीतात्मक छ । सहज र स्वभाविक रूपमा शब्दालङ्कारको प्रयोग भजनमा देखिन्छ । अन्त्यानुप्रास पनि धेरै जसो मिलेको नै पाइन्छ । पदपदावलीहरूको पुनरावृत्तिले गेयात्मकतालाई तरलता थपेको छ । सरल, सहज र शिष्ट

भाषाशैलीमा यो लोकभजन गाउने गरेको पाइन्छ । लोकभजनको भाकामा ढालेर भजनमा गायन गरिएको पाइन्छ ।

सङ्गीत (गीतितत्व)

स्वस्थानी भजनको गीतितत्वमाथि विचार गर्दा यो भजन लोकभाकामा (भजनलय) गाइन्छ । खैजडी र मुजुरा जस्ता वाध्यवादनका तालसँगै गाइने स्वस्थानीको भजनमा भजन समारोहको परिवेश अनुसार कहिले गायनलाई प्रधानता दिएर केही ढिलो स्वरमा भजन गायन गरिएको पाइन्छ भने कहिले नृत्य गरेर भजनको इच्छानुसार भजनका पङ्क्तिहरूलाई पटकपटक द्रुत लयमा दोहोराएर गाइन्छ । भजन परिवेशमा भक्तजनको चाहनाअनुरूप सुन्ने इच्छा भए विलम्बित लयमा विस्तारै भजन गाइन्छ । नाच्नेको चाहना अनुरूप विलम्बित लयबाट शुरू भई अति तीव्र द्रुत लयमा भजन गाएको पाइन्छ । द्रुत लयमा भजन गाउँदा नृत्य गर्ने व्यक्तिको नाच तर्फ नै उपस्थित जनमानसको ध्यानकर्षण भएको देखिन्छ भने विलम्बित लयमा गाउँदा भक्तजन ईश्वरप्रति श्रद्धालु बनी भक्तिभावमा डुबुल्की मार्न पुग्दछन् । स्वस्थानी भजनको गीतितत्वलाई स्पष्ट पार्न यहाँ केही भजनका अंश प्रस्तुत गरिएको छ ।

स्वस्थानीको रूप स्वस्थानीको रूप X १२ अक्षर

जगतकी जननी स्वस्थानीको रूप X १२ अक्षर

शिवजीको रूप शिवजीको रूप |X १२ अक्षर

सृष्टि स्थिति लय गर्ने शिवजीको रूप X १४ अक्षर

प्रस्तुत गरीएको भजनको अंशमा पहिले चरणमा १२ र दोश्रो चरणमा १२ अक्षरगरी २४ अक्षर संरचनामा पहिलो एक पङ्क्ति पूरा भएको देखिन्छ भने दोश्रो पङ्क्तिको पहिलो चरणमा १२ अक्षर र दोश्रो चरणमा १४ अक्षर रहेका छन् । यसर्थ १२-१४ अक्षरले एक चरण र २४-२६ अक्षरको एक पङ्क्तिमा संरचित भजनको गायन गति ६+६, ६+६ अक्षरमा विश्राम गतिका साथ लोकभाकामा गायन गरिएको पाइन्छ । गायन गति द्रुतलय र विलम्बित दुबै लयमा गाइएको पाइन्छ । नृत्यमा तीव्र गतिका लागि खैजडी मजुराको तालमा पनि तीव्र गति नै पाइन्छ । भजन श्रवणका लागि विलम्बित लय र नृत्यका लागि, विलम्बित लयबाट शुरू भई द्रुत गतिमा स्वस्थानी भजन गायन गरिएको पाइन्छ । पङ्क्तिको सुरूको पदावली दुई पटक दोहोर्‍याएको छ भने सोही पदावली दोश्रो चरणमो अन्तिममा पनि दोहोरिएर आएको छ । पदावलीको पुनरावृत्ति र 'रूप' शब्द प्रत्येक चरणको अन्तिममा

आई गीतात्मक बनेको छ । भजन श्रवणमा वाध्यवादनको सहारा लिइए पनि विलम्बित लयमा भजन गाइन्छ भने भक्तजनमा नृत्य गर्ने चाहनालाई पूरा गर्न प्रत्येक चरण धेरै पटक (१४-१५) सम्म दोहोऱ्याइ गाइएको पाइन्छ र अन्तिममा राम राम, हरि हरि जस्ता रहनी थपिन्छ । भजन गीत र वाध्यवादनका साथमा भजन गम्कदा हरिवोल हरिवोल भन्दै भक्तजनमा मनोरञ्जनात्मक भाव छचल्किएको पाइन्छ । अर्को एक स्वस्थानी भजनको अंश पनि यहाँ प्रस्तुत छ :

राजा भए नवराज, दरबारमा लग्यो,
 राजापुत्री साथमा विहे पनि भयो ॥ राजा भए ॥
 राजा छोरो भएको देखिन् गोमा ताहाँ,
 उत्सव ठुलो भएको लावण्य देश माहाँ ॥ राजा भए ॥

प्रस्तुत भजनको हरफलाई हेर्दा पहिलो हरफ रिटकका रूपमा आएको छ र प्रत्येक अन्तरापछि सो रिटकलाई दोहोऱ्याइन्छ । माथि प्रस्तुत पहिलो अंश रहनी अर्थात् रिटक हो भने त्यसपछिको भजनको मुख्य भावलाई रिटकले बल पुऱ्याएको छ भने लग्यो, भयो, ताहाँ, माहाँ जस्ता अन्त्यानुप्रासले गीतितत्वलाई सबल बनाएको छ । यसर्थ लोकभजनको सङ्गीत तत्वमा पनि गेयात्मकताका दृष्टिले फरक फरक रूपका भाका सुसेलेको पाइन्छ । सहज र स्वभाविक रूपमा नै भजनको गीतितत्व सबल, तरल र लयात्मक बनेको छ ।

रस र भाव

भक्तिभावको प्रधानता रहेको स्वस्थानीको भजनमा शान्त रस मूल रसका रूपमा प्रकटित भएको छ भने आख्यानमा आएका कारूणिक पक्षले करूण रस पनि सिर्जित भएको पाइन्छ । शान्त रस स्वस्थानीको भजनमा जताततै नै पाइन्छ किनभने यसमा स्वस्थानी देवीको महिमा र शिव पार्वतीको महिमालाई कीर्तन गरिएको छ । शान्त रसयुक्त भजनको एक हरफ यहाँ प्रस्तुत छ:

स्वस्थानी र शिव स्वस्थानी र शिव,
 पाप हर्ने रक्षा गर्ने स्वस्थानी र शिव ॥

यस अंशमा स्वस्थानी र शिवको नाम कीर्तन गर्दै स्वस्थानी र शिवले पाप नाश गरी सबैको रक्षा गर्छन् भन्ने भावसँगै भक्तिभावमूलक शान्त रस प्रस्फुटित भएको छ । करूण रसयुक्त स्वस्थानी भजनको एक हरफ यस्तो छ:

चोरी भयो रातमा सारै निन्द्रा लाग्यो चोरी भयो रातमा ॥

दुःखी बनित् गोमा जङ्गलमा लुटिदा दुःखी बनित् गोमा ।

गोमा रहित् शोकमा भ्रुपडीको घर चन्द्रज्योति नगरमा ॥

यस भजनको हरफमा गोमा माइतबाट विदा भई बाटोमा जाँदै गर्दा घनघोर जङ्गलमा बास बस्न परेको र डाकाहरूले सबै सम्पत्ति लुटेर लानु र सुखमा रहेकी गोमालाई भ्रुपडीको घरमा शिव शर्माले पुराउँदा अति दुःखित बनेर माइत घर सम्झी आँशु भार्न पुग्दा शोक स्थायी भाव बनेर करुण रस निष्पन्न भएको छ ।

यस्तै वीभत्स रसका भिल्का भिल्की पनि स्वस्थानी भजनमा भेट्न सकिन्छ । जस्तै:

संसार अचम्म संसार अचम्म पुत्ले पाङ्ग्रे सेतो कालो संसार अचम्म,

संसार अचम्म संसार अचम्म रक्त पिण्ड, विष्टा मुत्र संसार अचम्म,

संसार अचम्म संसार अचम्म हान्ने टोक्ने, भुक्ने चिथोर्ने संसार अचम्म ॥

यस हरफमा संसारमा विभिन्नता रहेको र सेतो कालो टोक्ने, भुक्ने, चिथोर्ने लगायत रक्त पिण्ड, विष्टा र मुत्रादिको कारण घृणा भाव सिर्जित भई वीभत्स रस निष्पन्न हुन पुगेको छ ।

यसर्थ स्वस्थानी भजनको स्थायी भाव भक्तिभाव हो र प्रमुख रस शान्त रस हो भने त्यसै भित्र करुण र वीभत्स जस्ता रस गौण रूपमा रहेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

स्वस्थानीको भजन पौराणिक भजन हो । यमसा स्वस्थानी र महादेवको महिमा वर्णन छ । भजनकीर्तनका क्रममा शुरूमा प्रार्थना गीत हुँदै शिवभट्ट र सती ब्राह्मणीको गृहस्थी जीवन, गोमाको जन्म, विवाह, गोमाले पाएका दुःखहरू, उनको धैर्यता, शिवशर्माको मृत्यु, गोमालाई सन्तान पैदा, नवराज र चन्द्रावतीको विवाहपछि नवराजद्वारा पितृको खोजी, गोमा एकलै भ्रुपडीमा वैलाही जस्ती बन्नु र सप्तर्षिका अर्तिले स्वस्थानीको ब्रतपूजा गर्नु, ब्रतको प्रभावले नवराजको आगमन अनि हरिहरको आशीर्वादले लावण्य देशको राजा बन्नु सम्मको कथानक बोकेको यो भजन भक्तिमूलक रचना हो ।

यस भजनमा स्वस्थानीको ब्रतपूजा गर्नाले जीवनका कष्टहरू नाश भई सुख सम्पत्ति र परलोकमा मुक्ति मिल्ने धार्मिक विश्वास रहेको छ । सरल, सहज र गेयात्मक शैलीमा प्रस्तुत भजनले धार्मिक बनेर लोकको कल्याण गनुपर्छ । जीवनमा कहिल्यै पनि हतोत्साही हुनु हुँदैन, धर्मले नै भाग्य निर्माण गर्दछ, भन्ने भाग्यावादी विचार प्रकटित भएको छ ।

भक्तिभावले भरिएको भजनमा शान्त रस प्रमुख रस बनेको छ भने करुण तथा विभत्स रस समेतले भजनमा स्थान पाएको छ ।

५.३ ध्रुव चरित्र भजनको विश्लेषण

ध्रुव चरित्र भजन मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित भजनहरूमध्येको बढी गाइने भजनमा पर्दछ । ध्रुव चरित्र पौराणिक ग्रन्थ श्रीमद्भागवत महाग्रन्थमा वर्णित पौराणिक विषयबाट नै लोकवासीमा हस्तान्तरित भएको हो । यस क्षेत्रमा सप्ताह महायज्ञ लगाएर भगवान् विष्णुका अनेकौं अवतारको महिमा श्रवण गर्ने धार्मिक परम्परा रही आएको पाइन्छ । भगवान्ले सधैं भक्तजनको उद्धार गर्छन् भन्ने सन्देश दिन सफल ध्रुव चरित्र भजनको रचना तत्वका आधारमा यहाँ विश्लेषण गरिएको छ :

कथानक

कुनै पनि आख्यानात्मक रचनामा घटनाहरू रैखिक र वृत्ताकारीय ढङ्गले घटित भएका हुन्छन् । प्राय जसो पौराणिक विषयका रचनामा कथानक रैखिक ढाँचामा नै अगाडि बढेका हुन्छन् । यस लोकभजनका घटनाहरू पनि रैखिक ढाँचामा आदि मध्ये र अन्त्यको क्रममा घटित भएका छन् । कथानक अनुसार यस भजनको आदि भागमा शौनक ऋषिहरूले शुकदेवसँग ध्रुव चरित्र सुन्ने इच्छा व्यक्त गरेका छन् र शुकदेवले ध्रुव चरित्र शौनकादि ऋषिलाई सुनाएका हुन् । कथानकअनुसार अधि सत्ययुगमा स्वयम्भु मनुका पुत्र उत्तानपादले माहिष्मति राज्यमा राज्य गर्दथे । उनकी रानीको नाम सुनीती थियो । सुनीतीलाई सन्तान नहुँदा कान्छी रानी सुरूचिसँग उत्तानपादको विवाह भयो । सौतासौता बिचको वैमनस्यताले राजाको दरबार रानी लड्ने घरबार बन्न पुगेको छ । कान्छी रानी यौवना भएकाले राजा कान्छीरानीको वशमा पर्नु, जेठी रानीलाई दरबार बाहिर भुपडीमा पठाउनु, भुपडीमा पठाइएको जेठी रानी गर्भवती हुनु र भुपडीमै ध्रुवको जन्म हुनु सम्मका घटनाहरू आदिभागमा वर्णित छन् ।

यस लोकभजनको मध्य भागमा ध्रुव साथीहरूसँग खेल्दा साथीहरूले तेरो बुबा को हो भनी सोध्नु, ध्रुवले बताउन नसक्नु, ध्रुवलाई विना बाबुको छोरा भनि साथीहरूले गिज्याउनु, ध्रुव रूँदै मातासँग गएर बुबाको बारेमा सोध्नु, सुनीतीले तिम्रो बुबा निष्ठुर छन् किन सोध्छौं भन्दै बुबाको वारमा बताइदिनु, ध्रुव पिता र भाइ भेट्न दरबारतर्फ जानु, गेटमा पालेले रोक्नु, ध्रुवले पितालाई र भाइलाई भेट्नु र भाइसँगै बुबाको काखमा बस्नु, सुरूचिले ध्रुवलाई गाली गर्दै पिताको काखबाट तल खसाली दिनु, राजाको काखमा बस्न त मेरो

कोखबाट जन्मनु पर्छ भन्नु, तपस्या गरेर मात्र अर्को जन्ममा बस्लास् भन्नु, ध्रुवलाई साह्रै मनमा चोट पर्नु र माताकुटीमा फर्कनु सम्मका घटनाक्रम मध्य भागमा वर्णित छन् ।

भजनको मध्य भागमै ध्रुव गलमा जानु, राजाले नारदलाई ध्रुवलाई ल्याउन भन्नु, नारद ध्रुवलाई फर्काउनु जानु तर ध्रुव दृढ बनेर भगवान्को तपस्या गर्न आएको बताउनु, नारदले नारायणको मन्त्र ध्रुवलाई दिनु, ध्रुवले वयर दाना, वयर पत्ती पान गर्दै हावा र अन्त्यमा निराहार तपस्या गर्नु, ध्रुवको तपस्याले स्वर्ग कम्प हुनु, इन्द्रले अप्सरा पठाई तपस्या भङ्ग गर्न खोज्नु तर नसक्नु, भगवान् विष्णुले ध्रुवलाई दर्शन दिनु अनि भगवान्को वरदानले राज्य प्राप्ति, उत्तानपादराजा वनमा तप गर्न जानु यस सम्मका घटनाक्रम मध्य भागमा आएका छन् ।

भजनको अन्त्य भागमा ध्रुवले राज्य गर्नु, ध्रुवको विवाह इला भर्मी रानीसँग हुनु र उत्कल, वत्सर र कल्प तिन पुत्र जन्मनु, ध्रुवको राज्यमा सबै जनता सुखी रहनु, ध्रुवका भाइ उत्तम वनशिकार गर्न कुवेरको वगैचामा जानु, कुवेरका यक्षगणले उत्तमलाई मार्नु, उत्तमको खोजी गर्न जाँदा सुरूचिको डडेलामा परी मृत्यु, ध्रुवले यक्षगणमाथि जाईलागि आक्रमण गर्नु, नारायण अस्त्र ध्रुवले चलाउँदा कुवेरका धेरै गणहरु घायल भई हाहाकार मच्चिनु, ध्रुवका पूर्वज स्वयम्भुव मनु आएर ध्रुवलाई सम्झाउनु, ध्रुवले दान धर्म, यज्ञादि गर्न थाल्नु, छत्तिस हजार वर्ष मर्त्यलोकमा राज्य गर्नु, छोरा उत्कललाई राज्य दिनु हरिले आफ्ना पार्साद लिन पठाउनु र कालले ध्रुवलाई मर्त्य लोकबाट विदा गर्नु, ध्रुवले अन्त्यमा सायुज्य लोक ज्योतिषचक्रमा कहिल्यै नाश नहुने अटल ध्रुवलोक प्राप्त गर्नु सम्मका पौराणिक कथानक यस भजनमा संयोजन भएका छन् । अन्तिममा हामीले पनि ध्रुवले जस्तै हरिको ध्यान गरौं, शारण परौं भन्ने स्तुतिसँगै भजन टुडिगएको छ । यसर्थ यस भजनको कथानक ढाँचा रैखिक छ र प्रारम्भ सङ्घर्ष विकास, उत्कर्ष, चरमोत्कर्ष र उत्कर्ष हास हुँदै कथानक टुडिगएको छ ।

पात्र

प्राचीन पौराणिक कथानकको विषयलाई गायन गरिएको यस भजनका पात्रहरू दैविक र मानवीय दुवै किसिमका छन् । भगवान् विष्णु दैविक शक्ति सम्पन्न पात्र हुनु, जसले भक्तजनको उद्धार सधैं गर्ने गर्दछन् । प्राचीन कालीन राज्यका राजा उत्तानपाद, उनका रानीहरू सुनीती र सुरूचि, नारद, सुनीतीका छोरा ध्रुव, सुरूचिका पुत्र उत्तम लगायतका पौराणिक मानवीय पात्र भजनमा देखिन्छन् । भजनगीत ध्रुवको चरित्रमा केन्द्रित

छ । यसर्थ ध्रुव यस भजनमा केन्द्रीय पात्र हुन् । उनी विष्णुका परम भक्त पात्र हुन् । सौतेनी आमाको वचनले घोर जङ्गलमा एकलै गई घोर तपस्या गर्ने पात्र ध्रुवले भगवान् विष्णुको दर्शन पाँचै महिनामा प्राप्त गरेका छन् । हरिको वरदान पाई आयुष्मति राज्यमा फर्केका ध्रुवले पृथ्वीमा छत्तिस हजार वर्ष राज्य गरेर त्यसपछि उत्कललाई राज्य दिई ध्रुव लोक प्राप्त गरेका छन् । जसलाई इन्द्रादि देवताहरूले र नक्षत्र गणले परिक्रमा गर्ने गर्दछन् । ध्रुव हरिका परम भक्त पात्र हुन् । सुनीती ध्रुवकी आमा हुन् र उनी सङ्घर्षशील जीवन व्यतित गर्ने नारी पात्र हुन् भने अन्य सबै सहयोगी (गौण)पात्र हुन् । यी माथि उल्लेखित पात्रहरूको उपस्थितिमा भजनको कथानकले आफ्नो स्वरूप प्राप्त गरेको छ । यस बाहेक भजन समारोहको परिवेशगत पात्रहरूमा भक्तजनहरू मुसिकोट वासीहरूको उपस्थितिलाई लिन सकिन्छ ।

परिवेश

ध्रुव चरित्र भजनको आख्यानात्मक परिवेशभित्र पौराणिक प्राचीन सभ्यताको परिवेश रहेको छ । सत्य युगकालीन स्वयम्भुव मनुको वंशमा उत्तानपाद राजा भएका र उनका छोरा ध्रुवको चरित्रमा आधारित कथानकले प्राचीन युगको परिवेश समेटेको छ । पुराणमा उल्लेख भएका ठाउँ माहिष्मति नगर, वन जङ्गल, शहर र शहर बाहिर भ्रुपडी देखाएर प्राचीन समयमा पनि शहर र ग्राम क्षेत्र रहेको पाइन्छ । राजाहरू सुख सम्पन्नतामा हुर्किएको परिवेश पनि देखिन्छ भने राजाले जेठी दुलहीलाई हेला गरी कान्छीको वशमा परेको र जेठीलाई सहर बाहिर राखेको परिवेशले वर्तमान नेपाली समाजमादेखा पर्ने बहुविवाह र त्यसको समस्यालाई समेत अंकित गर्न पुगेको महसुस गर्न सकिन्छ । कथानकले लिएको परिवेश भित्र पौराणिक परिवेश भेटिन्छ भने पूजा समारोहमा उपस्थित भक्तजनहरूको परिवेशलाई लिँदा धार्मिक परिवेश पूजा, भजनकीर्तन गरिएको अवसरमा यस क्षेत्रका मानिसहरूको लवाईखवाई, रहन सहन, बोलीचाली नै भजनको परिवेशमा आएका छन् । पौराणिक काल्पनिक ध्रुवलोक, ज्योतिषचक्रको कल्पना गरिएको भजनमा परलौकिक शक्तिको समेत प्रयोग भएको पाइन्छ । ध्रुवको राज्य समयलाई छत्तिस हजार वर्षको अवधि दिँदा यसको पारिवेश काल्पनिक, अतिमानवीय बन्न पुगेको छ । विष्णुका प्रासाद आई ध्रुवलाई ध्रुवलोक पुऱ्याउनु लगायत विष्णु भगवान्ले ध्रुवलाई दर्शन दिएका प्रसङ्ग पनि दैविक शक्तिमा आधारित छन् । वास्तविक मानवीय जीवनमा त्यस्तो हुनु असम्भव नै हुन्छ । हिन्दु

धर्म तथा विश्वासमा आधारित पौराणिक घटनालाई समेटेर यस भजनको निर्माण गरिएकाले यो हिन्दु धर्म तथा विश्वासमा आधारित पौराणिक विषयको भजन हो ।

उद्देश्य

यस लोकभजनमा श्रीमद्भागवत महापुराणमा वर्णित ध्रुव चरित्रलाई सङ्क्षिप्त रूपमा नेपाली भाषामा मुसिकोट क्षेत्रमा बसोबास गर्नेमानिसहरूले गाइएको पाइन्छ । यसर्थ हिन्दु धर्ममा विश्वास राख्ने यहाँका समुदायको मूल उद्देश्य धर्मप्रतिको मोह नै हो । पहिलो प्रयोजन धर्मप्रतिको अटुट आस्था हुँदा हुँदै पनि भजनकीर्तनमा देखिएका प्रसङ्गले यसको उद्देश्य निर्धारण गर्न सकिन्छ । दुई घरवार बनाउँदा भगडा हुने सन्देश सुरुमै भजनले दिइरहेको छ । सौतासौता बिचको भगडाले राजदरवारका महारानी त भूपडीमा पुग्दछन् भने सर्वसाधारण जनतामा त कस्तो हुन्छ होला भन्ने तर्क समेत भजनले दिइरहेको छ । ध्रुव सौतेनी आमाको छेड्का वचनले गर्दा घोर तपस्या गर्न पुगेको देखाइनु र भगवान्को दर्शन पाई अटलपद प्राप्त गर्न सकेको प्रसङ्गले भजनको उद्देश्य हरिको नाम कीर्तनमा नै मानिसको कल्याण हुने कुरा अभिव्यक्त भएको छ । कसैबाट अपमानित र हेला भए भनेर हिम्मत हार्नु हुँदैन । मेहेनत गर्नु पर्दछ । मिहिनेतको फल अवश्य मिल्छ । पाँच वर्षका बालकले त छेड्का वचनले गर्दा त्यत्रो घोर तपस्या गरी आफ्नो उद्देश्यमा पुगे भने हामी मानिसले आफ्नो उद्देश्यमा पुग्न कहिल्यै पछि हट्नु हुँदैन भन्ने सन्देश दिनु पनि भजनको उद्देश्य हुन सक्छ । यस भजनको मुख्य उद्देश्य चाहिँ धर्मप्रति मानिसको आस्था बढाउँदै हरिकीर्तन तर्फ मानिसहरूलाई लालयित पार्नुका साथै मानिसलाई नैतिकवान, निष्ठावान बनाउनु देखिन्छ । मनोरञ्जन प्रदान गर्नु पनि यस भजनको उद्देश्य भित्र पर्दछ ।

भाषाशैली

ध्रुव चरित्र भजन मौखिक परम्परामा हुर्किएको कारण यसको भाषा सरल छ । गीतिलयात्मक शैलीको उपयोग गरिएको भए पनि स्मरण गर्न सहज छ । यस भजनमा यस क्षेत्रमा बोलिने भाषाको प्रयोग देखिन्छ । केही तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग भए पनि भाषा जटिल छैन । भाषा अभिव्यक्तिलाई हेर्दा पर्वतेली नेपाली भाषिकाको प्रयोग यसमा भेटिन्छ । जस्तै: ऐलेXअहिले, केलेXकसले, रैचXरहेछ, जन्मेसीX जन्मेपछि, परोX पच्यो, बसनलाX बस्नका लागि, हाम्लेX हामीले जस्ता शब्दहरूको प्रयोग भजनमा रहेका छन् । पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित भएकाले पौराणिक कथा नसुनेका व्यक्तिहरूका लागि भावबोध गर्न केहि कठिन पनि हुन सक्दछ । स्वभाविकरूपमा आएका शब्दालङ्कारले भाषा

शैलीलाई तरलता र मिठास थपेको छ । लोकभजनको गीतात्मक लोक शैलीमा गायन गर्दा सुमधुरता भजनमा पाइन्छ ।

सङ्गीत

ध्रुव चरित्र भजन लोकवासीको मौखिक गायन भएकाले यो गीतात्मक छ । स्थानीय वाद्यवादनको वादनसँगै भजन गायन गरिन्छ । लोकभाकामा गाइने भजनमा पदावलीहरूको पुनरावृत्ति र अन्त्यानुप्रासको स्वभाविक प्रयोगले लयात्मक बनेको पाइन्छ। मुजुरा र खैजडीको वाद्यतालसँगै यो भजन गायन हुन्छ । मूल भजनेको नेतृत्वमा रही भजन मण्डली समूहले भजन गाउँदछन् । ध्रुव चरित्र भजनको गीतितत्वलाई स्पष्ट पार्न भजनको एक हरफ यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

उत्तानपाद राजा थिए, राज्य गर्थे तिन्ले, | X १५ अक्षर

दुई रानी बनाउनु भो, पारी ल्यायो दिन्ले, X १५ अक्षर

(दुई रानी घरवार भो, रानी लड्ने दरबार भो- ३) X १४ अक्षर

यस भजनको अंशमा गीतितत्वलाई हेर्दा पहिले पङ्क्तिमा १५ अक्षर जसमा नवौँ अक्षरमा विश्राम भई पन्ध्रौँ अक्षरमा पङ्क्ति पूरा भएको छ । उक्त पङ्क्ति स्वभाविक रूपमै गीतात्मक छ । दोश्रो पङ्क्तिमा पनि १५ अक्षर नै छन् र पङ्क्ति एकै समान संरचनामा देखिन्छ । तिन्ले, दिन्ले जस्ता अन्त्यानुप्रास मिलेको छ । यसरी दुई पङ्क्तिको हरफ बनेको छ र त्यसपछि एउटा भजन टुक्का जोडिएको छ जसलाई पटक पटक दोहोर्‍याएर गाइन्छ । पटक पटक दोहोर्‍याइने पङ्क्तिलाई रिटक वा गेडा भन्ने गरेको पाइन्छ । भजनको हरफ श्रव्य प्रधान हुन्छ भने रिटकले पङ्क्तिको तर्कको परिणाम व्यक्त गरेको पाइन्छ । प्रत्येक दुई पङ्क्ति पछि एक एक ओटा टुक्का आएका छन् र टुक्का (रहनी)लाई तिन वा सो भन्दा बढी पटक द्रुत लयमा गाउँदै भक्तजन नाच्ने गर्दछन् । नृत्य चाहिँ अभिनयात्मक नभई स्वभाविक तालमा हुने गर्दछ । यसरी यस भजनमा गीत, वाद्यवादन र नृत्यको कुशल संयोजन भएको पाइन्छ ।

रस र भाव

कुनै पनि भजन ईश्वरीय शक्तिको महिमा गान भएकाले भजनमा भक्तिभाव र शान्त रस जताततै पाइन्छ । यस ध्रुव चरित्र भजनमा पनि शान्त रस प्रमुख रस बनेको छ भने करुण रस र वीर रसको भिल्का भिल्की भेटाउन सकिन्छ । शान्त रस प्रकटित हुने ध्रुव चरित्रको एक हरफ यहाँ प्रस्तुत छ ।

शिरमा राखे शंख होश ज्ञान पाए,
तोते बोली धुवले स्तुति गर्न लाए ।

वासुदेवायः वासुदेवायः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ....

यस भजनको हरफमा भगवान्को कृपा धुवलाई प्राप्त भई भगवान्को वासुदेवाय भन्ने नाम कीर्तन गर्दा भक्तिभाव प्रकटित भई शान्त रस निष्पन्न भएको छ ।

धुव चरित्र भजनमा पाइने वीर रसपूर्ण उदाहरण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

गई धुव कुवेर गणसंग युद्ध गर्न लाए,

लाखौं गण धुवले घायल गराए,

सङ्ग्राम गर्न कुवेर धुवसाथ आए,

नारायण अस्तर धुवले चलाए ।

यस भजनको अंशमा धुवको वीरताको वर्णनमा आक्रमण र अस्त्रशस्त्रको प्रयोगले शत्रु साधन गर्दा गर्व भावद्वारा वीर रस निष्पन्न भएको छ । धुव चरित्र भजनमा करुण रसको प्रयोग यसरी भएको छ :

उत्तम गए शिकार गर्न कुवेर वनमा,

गणहरू आएर उत्तम मारे ताहाँ ।

पुत्र खोज्न सुरूचि गइन वनमाहाँ,

डडेलोमा परेर मरिन् रानी ताहाँ ।

यस हरफमा धुवको भाइ उत्तम र सुरूचिको मृत्युले शोक स्थायीभाव बनी करुण रस निष्पन्न भएको छ । यसरी धुव चरित्र भजनमा शान्त रस, वीर रस, करुण रस लगायत अन्य रसका पनि झिल्ला भेट्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

धुव चरित्र भजन यस मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनमध्ये चर्चित भजनमा पर्दछ । भजनको विषयवस्तु पौराणिक ग्रन्थ श्रीमद्भागवत् महापुराणमा उल्लेखित धुव चरित्रबाट नै लोकवासीको जनजीव्रोमा आएको पाइन्छ । हिन्दु संस्कारमा हुर्किएको ब्राह्मण क्षत्री समुदायमा धार्मिक पूजाआजा भइनै रहन्छन् र संस्कृत साहित्यका ज्ञाता पण्डितद्वारा पौराणिक ग्रन्थहरूको वाचन प्रवचन हुने गर्दछ । सोही प्रवचन श्रवणबाट नै भक्तजनहरूले लौकिक र मौखिक रूपमा नै विभिन्न ग्रन्थका सार सङ्क्षिप्त भावलाई लोक भाषामा नै गायन गदा गर्दै यो भजन पनि सिर्जना भई जीवन्त भएको छ । यस भजनको अभिप्रायमा

उत्तानपादका दुई रानीको भगडा, जेठी रानी हेला हुनु र राजा उत्तानपाद कान्छी रानीको वशमा पर्नु, जेठी रानीलाई दरबार बाहिर नै पुत्र धुवको जन्म हुनु, सौतेमाताको छेडका वातले धुवले तपस्या गरी अटल राज्य गर्नु जस्ता घटनाक्रमले ईश्वरको भक्ति र तपस्याले नै धुवले भगवान्को दर्शन पाई अटल (कहिल्यै नास नहुने) पदमा पुगेको घटनाले भक्ति मार्गलाई नै जीवनको लक्ष्य बनाएको छ । धार्मिक प्रयोजन दिई गाइने भजनले लोकवासीलाई धैर्यवान, नैतिक र धार्मिक बन्ने सन्देश दिएको छ। गीतिलयात्मक लोकभाकामा गाइने योभजन भक्तिभावले सजिएको मुसिकोट क्षेत्रमा गाइने भजन मध्येको एक लोक प्रसिद्ध भजन हो ।

५.४ कृष्ण चरित्र भजनको विश्लेषण

यस मुसिकोट क्षेत्रमा गाइने भजनहरूमध्ये सबैभन्दा बढी गाइने भजन अन्तर्गत कृष्ण चरित्र भजन पर्दछ । हिन्दु धर्ममा संस्कारित यहाँका ब्राह्मण क्षेत्री समुदायमा सत्यनारायण पूजा, कृष्णाष्टमी व्रत-उपासना, श्रीमद्भागवत सप्ताह महायज्ञ लगायत छैंठी, न्वारन, व्रतवन्ध, विवाह आदि जस्ता कर्म संस्कार गरिने गर्दछन् । कृष्णलाई साक्षात् विष्णुको अवतार मानेर पूजा-आराधना गर्ने परम्परा रही आएको छ । भक्ति मार्गको उत्कृष्ट रचनाका रूपमा कृष्ण चरित्र भजनलाई लिन सकिन्छ। द्वापर युगमा वसुदेव र देवकीका कोखबाट मथुराको जन्जीरमा जन्मिएका कृष्णचन्द्रभगवान्को लीलाहरूको महिमा कृष्ण चरित्र भजनमा गायन गर्ने गरिन्छ । पौराणिक महाग्रन्थ श्रीमद्भागवत महाग्रन्थ, शुकसागरमा वर्णित भगवान्का लीला महिमा लोकवासीले कथा श्रवणको क्रममा नै त्यसको भाव बुझेको मौखिक रूपमै प्रतिभावान भक्तजन(भजने)हरूले स्वतः स्फूर्त रूपमा भजन गाउने गर्दछन् । कृष्ण चरित्र भजनमा कृष्णको जन्म, बाललीला, कंस वध र रास लीला सम्बन्धी भजन व्यापक रूपमा गाइएको पाइन्छ । कृष्ण चरित्रमा आधारित लोकभजनलाई यहाँ विधातत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

कथानक

कुरु वंशका राजा परिक्षितले कुरु क्षेत्रको युद्धमा मृत्यु भएका आफ्ना पितृहरूको उद्धार श्रीमद्भागवत कथा श्रवण कीर्तन गरेमा मात्र कुलको उद्धार हुने उपाय शुकदेवले बताई सप्ताह यज्ञ गरेका थिए । सप्ताह कथाश्रवणमा शुकदेवको मुखारविन्दबाट परिक्षितले चन्द्रवंशी र सूर्यवंशी राजाको चरित्र सुनेपछि कृष्ण लीला सुन्ने इच्छा प्रकट गर्दा ईश्वरमा

चित्त लगाई शुकदेवजीले साक्षात् विष्णु स्वरूप कृष्णचन्द्रलाई भगवान्को लीला चरित्र परिक्षितलाई सुनाएका छन् ।

अठार महापुराणाका रचयिता वेदव्यासलाई मानिन्छ । वेदव्यासका पुत्र शुकदेवले आफ्नै पिताको मुखारविन्दबाट सम्पूर्ण पुराणको ज्ञान हासिल गरेका थिए । वालव्रह्मचारी शुकदेवलाई पनि भगवान्को स्वरूप मानिएको पाइन्छ । शुकदेवले परिक्षितलाई भगवान्का महिमा सुनाउने क्रममा कृष्णलीला सुनाएका थिए । पृथ्वीमा दैत्यहरूको शक्ति बढ्दै गएर दैत्यहरूकै राज्य चलेको र पापीहरूले पाप कर्म बढाउँदा पृथ्वीले भार थाम्न नसकी आँखामा आँशु निकाल्दै गाई रूप धारण गरी सृष्टि कर्ता ब्रह्मा कहाँ पुगेको प्रसङ्गबाट कथानकको प्रारम्भ भएको छ । पृथ्वीले आफ्नो दुःखलाई ब्रह्मासँग बिन्ती गरी सकेपछि ब्रह्मा, शिव र इन्द्रादी देवताहरू पृथ्वीलाई साथमा लिएर क्षीर सागरमा पुग्दछन् । विष्णु भगवान्को स्तुति गरेर भगवान्लाई खुशी बनाउँछन् । भगवान् विष्णुले भू-भार हर्ने कवोल गर्दछन् र सबै देवताहरूलाई मर्त्यलोकमा मानवरूप धारण गरी अवतरित हुन आग्रह गर्दछन् । भगवान्ले आफू यदुकुलमा आएर जन्म लिई पापी दैत्यहरू मारेर पृथ्वीको र भक्तजनको रक्षा गर्ने वचन दिई ब्रह्मा लगायत देवतार पृथ्वीलाई विदा गर्दछन् । यसरी भू-भार हरण गर्ने अभिप्रायबाट कथानकको प्रारम्भ भएको छ ।

सुरसेनले आफ्नो पुत्र वसुदेवको विवाहका लागि नारदलाई उग्रसेन राजा कहाँ कन्या माग्नु पठाउनु, उग्रसेनले आफ्नी पुत्री देवकाको विवाह वसुदेवसँग गराउनु मञ्जुर हुनु, गोकुलबाट मथुरातर्फ जन्तीको वरियात प्रस्थान गर्नु, राजा उग्रसेन र राजकुमार कंसले जन्ती पछिनु, सुरसेनका पुत्र वसुदेव र उग्रसेनकी पुत्री देवकाको विवाह हुनु, उग्रसेन राजाले छोरी ज्वाइँलाई विदा गरी मथुरा पुऱ्याउनु कंसलाई पठाउनु, बाटोमा जाँदै गर्दा आकाशवाणी हुनु र ए कंस तैले जसलाई मथुरा पुऱ्याउनु गएको छस, तिनै देवकाको आठौँ गर्भबाट जन्मिने छन् तेरो काल अनि तँलाई मार्नेछन् भन्ने आकाशवाणीले कंस तर्सिनु, अहिले नै बहिनीलाई मार्छु अनि काल कहाँ जन्मिएला भन्ने सोचेर बहिनी काट्न कंसले तरवार उठाउनु सम्म आउँदा कथानकको सङ्घर्ष विकास हुन गएको छ ।

पापी दाजु कंसले मार्छकी भन्ने डरले थर्थर काम्दै बहिनी देवका रून् थाल्नु, वसुदेवले कंसलाई बहिनी नमार्न आग्रह गर्नु, गाई, ब्राह्मण र स्त्री जाति मार्नु हुँदैन, यिनीहरूलाई मार्दा ठुलो पाप लाग्छ भन्दै वसुदेवले आठै गर्भबाट जन्मिएका बालक म हजुरलाई बुझाउने छु भन्ने कवोल गरी कालखड्गबाट देवकीको प्राण बचाउनु, देवकीको

कोखमा पहिलो बच्चा जन्मिनु, वसुदेवले बच्चा लिएर कंसकहाँ जानु र बुझाउनु, कंसले वसुदेवको इमान्दारिता देखेर त्यो बच्चा नमाने, आठौं गर्भको बालक मात्र मलाई दिनु भन्नु, त्यसै समयमा छुसी नारद आएर कंसलाई छुल्याई लगाएर आठौं क्रम गन्दा जुन पनि आठमा पर्न सक्ने बताउनु र कंसले बच्चाको हत्या गर्नु, कंसले विश्वकर्मालाई खटाएर वसुदेव देवकीलाई नेल हाल्नु, जन्जीरमा वसुदेव र देवका थुनिनु, भ्यालखानाको बाहिर कडा पाले राखिनु, कंसले देवकाका ६ गर्भका बालकहरू मार्नु, सातौं गर्भ चाहिँ दैविक शक्तिको कारण देवकाको गर्भ तुहेर रोहिणीका गर्भमा तिन महिना हुँदा सार्नु, कंसलाई गर्भ तुहेको समाचार दिनु, रोहिणीको गर्भबाट बलरामको जन्म हुनु, त्यसपछि कुनै समयमा फेरी देवकालाई रज हुनु, देवका जमुनामा शुद्ध हुनुका लागि स्नान गर्न पुग्नु, पाँच घडी रात छँदै देवका जमुनामा पुग्नु, ईश्वरका कृपाले कंसका पाले वेहोस हुनु, देवकालाई नदि किनारमा पुग्ने बाटो खुला हुनु, नुवाइ धुवाइ गरेर शुद्ध हुँदा देवकाको मन विग्रिनु, सबै आफ्ना बच्चा कंसले मारेको, जन्जीरमा थुनिएर बस्नु परेको, पतिको सेवा गर्न नसकेको आदि कुराले दिक्क मान्दै देवकाले जमुनामा हामफाली आत्महत्या गर्न खोज्नु, भगवान्को कृपा जमुनाले देवकालाई नडुवाउनु, पत्थर पनि रूघा सरी हुनु, यी सबै चरित्र पारी किनारबाट यशोदाले देख्नु र ए रानी देवका त्यसो नगर यस अष्टम गर्भमा भगवान् कृष्णचन्द्रको अवतार हुने छ,। तिम्रा सुदिन आउने छन् भन्नु, जन्जीरमा फर्किनु, कंसका पाले जाग्नु, देवकालाई जन्जीरमा आकाशवाणी भएर शुद्ध मन गराउन उपदेश हुनु, सबै ग्रह उच्च भएको शुभ लग्नमा भगवान् हरिले गर्भवास लिनु, देवकाको शरीरमा चमत्कार बढ्नु, गोकुलवासी हरिले देवकाको कोखमा गर्भवास धारण गर्नु, आठौं महिना पुग्दा सबै देउताहरूले गर्भवासी हरीको स्तुति गर्नु र वसुदेव देवकीलाईसुचन गर्नु र देवताहरू फर्किनु, कंस वन्दी खानामा आउनु, बहिनीको दिव्यता देखेर मलिन हुनु, पालेलाई कडा उर्दी दिएर कंस फर्किनु, शोकमा डुवेका वसुदेव देवका जन्जीरमा शोक गर्दा गर्दै निदाउनु, सपनामा धैर्य गर्नुपछि भन्ने देखिनु, भाद्रकृष्ण अष्टमी तिथि, रोहिणी नक्षत्र, बुधवारका दिन मध्य रातमा श्रीकृष्णचन्द्रले जन्जीरमा देवकाको कोखबाट जन्म लिनु, पिताम्बर वस्त्र धारण गरका शंखचक्र हातमा लिएर यस्ता हरिले जन्म लिनु, वसुदेव देवकाले भगवान्को स्तुति गर्नु, कृष्णचन्द्र भगवान्ले दुध पान नगरी दुध दोएर शिरमा नुहाउनु लगाउनु, यसरी पिता मातालाई विष्णु रूपको दर्शन दिएर आफूलाई तुरून्त गोकुल लैजान वसुदेवलाई आग्रह गर्दै बालकरूप धारण गर्नु, वसुदेवले कृष्णलाई नाङ्गलामाथि राखेर गोकुलतर्फ प्रस्थान गर्नु, भ्यालखानाको ढोका आफै खुल्नु,

कंसका पाले सबै भुल्नु, बाटोमा जमुना बढेर आउनु, ठुलो वर्षा हुनु, शेषनाग कृष्णचन्द्रका छाता बन्नु, जमुनाले प्रभुको पाउ स्पर्श गरी वसुदेवलाई बाटो दिनु, वसुदेवले नन्दबाबा कहाँ पुगेर यशोदासँग बालिका साट्नु, कृष्णलाई त्यहाँ छोड्नु, यी कुरा यशोदाले थाहा नपाउनु र वसुदेव, फर्किएर जन्जीर भित्र प्रवेश गरिसकेपछि मात्र कंसका पालेहरू व्युँभन्नु सम्मका घटनाक्रम यस लोकभजनका आदिभागमा आएका छन् । कथानक पनि उत्कर्षतर्फ बढी रहेको छ ।

योगमाया देवकाको काखमा जोडसँग च्याँ हाँ गरी चिच्याउनु, सो आवाजले कंसका पालेले बच्चा जन्मिएको थाहा पाउनु, कंसलाई खबर दिनु, कंस रिसले रन्थिनिदै बालक मार्न आउनु, देवकाले कन्या रहेछ नमार्नोस् भन्दै बिन्ती विसाउनु, दुष्ट मति लिएको कंसले देवकाको काखबाट खोसेर हातमा समाई घुमाएर पत्थरमा पड्कन खोज्दा हात छोडी योगमाया आकाशमा पुगेर दुष्ट कंस तैले हामीलाई मार्न सक्दैनस्, तेरो काल त गोकुल पुगी सकेको छ म त योगमाया हुँ, मलाई विजुला पनि भन्छन् भन्दै अन्तर्धान हुनु, कंसले पाप कर्म गरी बालकहरूको हत्या गरे पनि आफ्नो काल चिन्त नसकेर दुःखी बन्दै बहिनी देवकालाई सराप नगर्न भन्नु, उता गोकुलमा हर्ष बढाई हुनु, रोहिणीका गर्भबाट जन्म लिनु भएका बलराम कृष्णलाई साथदिन सधैं सँगै रहनुसम्मका घटना क्रमलाई यस लोकभजनको पहिलो खण्डका रूपमा लिन सकिन्छ ।

कथानकको दोश्रो खण्ड कृष्ण बाल लीलादेखि कंस वध सम्मका घटनाक्रमहरू समाहित भएको भागलाई लिन सकिन्छ । यो खण्ड यस लोकभजनको मध्य भाग हो । यस खण्डमा कृष्णका अनेकथरी बाल लीलाको वर्णन गरिएको छ । जब कंसले योगमायाद्वारा आफ्नो काल गोकुल पुगेको आकाशवाणी सुन्छ, तब गोकुलका सबै बालबालिका मार्न दुष्ट राक्षसहरू खटाउँछ । कृष्ण मार्नका लागि दुष्ट राक्षसनी पुतनालाई गोकुल पठाएको हुन्छ । पुतनाले बच्चालाई दुध खुवाउने बाहानामा विषपान गराई मार्न खोज्नु, कृष्णचन्द्रले दूध चुस्दा चुस्दा पुतनाको प्राण लिनु, पुतना ठुलो आवाज गर्दै भूइमा लड्नु, कृष्णले दुष्ट पुतना जस्ता राक्षसी शक्तिको नास गर्नु, नन्दबाबाको घरमा कृष्णको छैटी, न्वारान हुनु, कृष्णको नक्षत्रको नाम वासुदेव रहनु, बोलाउने नाम कृष्ण हुनु, कृष्णले शिशु अवस्थामा अनेक किसिमका लीलागर्नु, कहिले गाईहरूको दाम्लो फुकाई दिने, ध्यू चोर्ने, दही पोखिदिने जस्ता कार्यकलापले यशोदामातालाई दिक्क पार्दा ठिकरीमा यशोदाले कस्नु र भित्र गई आफ्नो काममा लाग्नु, कृष्णचन्द्रले ठिकरीलाई तानेर दुई ठुलो वृक्षमा पुराएर वृक्षढाली दुई ठुलो

यक्षको ज्यान लिनु, यशोदाले कृष्णलाई ढिकरीमा नदेखा आत्तिनु र लडेका दुई वृक्षको विचमा ढिकी अड्काइ खेलेको देख्नु, कहिले गोपेनीहरूको घरमा गएर ख्यालख्यालमै विराम गरिदिनु, गोपेनीहरूले कृष्णले गरेका क्रियाकलापको उजुरी यशोदाकहाँ गर्दा गोपेनीका छोराहरू नै पक्राउमा पर्नु जस्ता अनेक लीला गर्दै वलरामलाई साथमा लिई वन विहार गर्न पुग्नु, गाई चराउने, गोपेनीहरूसँग खेल्ने क्रममा कृष्णजी नै सबैका लीडर बन्नु, गोप गोपेनीहरूसँग गाई चराउँदै गर्दा कंसले पठाएका अकासुर, बकासुर जस्ता दुष्ट राक्षसले दुःख दिनु, त्यो थाहा पाएर कृष्णले तिनीहरूको वध गर्नु, गोपेनीहरूलाई आफ्नो बाँसुरीको धुनले मुग्ध बनाउनु, गोपेनीहरूले कहिले नाङ्गै नुहाउँदा गोपेनीहरूका कपडा लुकाइदिएर कदम वृक्षमा चढी बाँसुरी बजाउने, गोपेनीहरूलाई आपत्मा पारी आफ्नो वस्त्र चिनेर लैजाउ भन्दै गोपेनीको नाङ्गो शरीर हेर्ने रमाउने जस्ता अनेक बाललीला कृष्णले गर्नु भएको घटनाक्रम कृष्णबाललीलामा पाइन्छ । यी सबै आफै हरिका लीला हुन् । हरिका लीला के के छन् कसले जान्न सक्दछ भन्ने प्रसङ्ग हुँदै कंसले भान्जा मार्नका निम्ति धनुर्यज्ञको भुटो खेल रचेर कृष्णलाई लिन अकुरलाई पठाउनु, अकुर गोकुलमा कृष्ण र वलराम लिन जानु, यशोदा माई रूँदा अक्रुरले कंसको जाल बताउनु, कंसले कृष्णलाई मार्छकी भन्ने शंकाले गोकुलवासी आत्तिनु र राधाले कृष्णलाई मथुरा नजान आग्रह गर्नु, कृष्णले मामाको निम्तो जानु पर्दछ भन्दै कंसलाई मार्ने सबथोक हामी मिलाउँछौं भन्दै गोकुलवासीलाई सम्झाई अकुरसाथमा मथुरा प्रस्थान गर्नु, उता कंसले अपशकुनका लक्षण देख्नु, कंस सबेरै उठेर मन्त्री साथ लिएर मञ्चमा जानु, मुष्टिक, चारूण शल तोमलजस्ता मल्लहरू कृष्ण वलरामसँग युद्ध गर्न आउनु, युद्धको संकेत कृष्ण वलराम कंसको दरबारको द्वारमा पुग्दा थाहा पाउनु, कंसले हात्ती भिडाउनु, कृष्णले हात्तीको दारा धुति मारिदिनु, मुष्टिक वलरामले र चारूणलाई कृष्णले मार्नु, कंसले कृष्णलाई गाली गर्दै दरबार बाहिर निकाल्न हुकुम गर्नु, कंसको र कृष्णको भयावह युद्ध चलनु, कंसलाई चुल्पीमा समातेर पछाडै कृष्णले मार्नु, वलरामले बाँकी मन्त्रीहरू मार्नु, सबै पापीजनलाई वलरामले सिद्धयाउनु र कृष्णले राजा उग्रसेनलाई राजतिलक लगाएर अड्कमाल गरी कृष्ण वलरामको जय जयकार गरिएको घटना क्रमसँगै यस भजनको मध्यखण्ड पूरा भएको छ र सङ्घर्ष ह्यासतर्फ कथानक पुगेको छ ।

यस भजनको तेश्रो खण्ड अर्थात् अन्तिम भागमा श्रीकृष्णले गोपेनीसँग गरेको रासलीलाको वर्णन छ । कंस वधपछि गोकुल फर्केका कृष्णजीले अधिको कबुल सम्भेर

कार्तिक महिनाको पूर्णातिथिका दिन गोपेनीहरूको दिल भर्न अर्थात् इच्छापूर्ण गर्नको इच्छा गरी मध्ये रातमा वृन्दावनको मधुवनमा गएर बाँसुरी बजाउँदा वासुरीका धुनले मुग्ध बनेका गोपेनीहरू आफ्ना पतिहरूलाई छाँडेर खाना, वस्त्र कुनै कुराको वास्ता नराखी जङ्गलमा पुग्दछन् । पूर्णिमाको दिन चन्द्रमाको शितल प्रकाशले मनोरम बनेको मधु वनमा ग्वालेनीहरू आफ्ना बालबच्चाहरू घरमै छाडेर, कोही भोकै, कति कपडा पनि पूरा नलगाई पुगेका छन्, उनीहरूमा कुनै इज्जत र सरम भन्ने कुरा केही पनि छैन । केवल भगवान्प्रति मुग्ध बनेका छन् । यसरी निकुञ्जमा गएर गोपेनीहरूले कृष्णलाई भेट्नु, कृष्णले नारीको धर्म पतिसेवा हो, घरमा आफ्ना पति छोडी यहाँ किन आयौ भन्दा गोपेनीहरूले हाम्रो हजुरबाहेक अरू कोही छैन, हाम्रा पाइला घरमा फर्कनन् भन्नु, गोपेनीको इच्छा बुझेका हरिका कृपाले गोपेनीहरू कृष्णसँग चलन थाल्नु, जिस्कनु, कृष्णलाई चुम्बन गर्नु, कृष्णले पनि गोपेनीहरूसँग गोपेनीहरूका अङ्ग छामीछामी रासलीला गर्न पुग्नु, सोही अवसरमा राधालाई घमण्ड बढ्नु, सो बुझेर कृष्णले राधालाई मात्र लिएर जङ्गलमा अर्को तर्फ जानु, राधाको मनमा घमण्ड चढी बोकेर लैजानुहोस् भन्दा हुन्छ भनी राधालाई बोकेर निवुवाँ पुग्दा कृष्ण अलप हुनु, गोपेनीहरूले कृष्ण खोज्दै जङ्गलमा भौतारिनु र आपसमा कृष्णका बाललीलाको अभिनय गर्न पुग्नु, गोपेनीहरूले राधालाई एकलै जङ्गलमा भेटाउनु, त्यसपछि जमुनाको किनारमा पुगेर कृष्णचन्द्रको स्तुति गर्न थाल्नु, स्तुतिले खुसी बनेका कृष्णचन्द्रले जमुना किनारमा दर्शन दिनु अनि सबै ग्वालेनीहरूको तनमन कृष्णमै रहनु र कृष्णचन्द्रले पनि प्रत्येक गोपेनीहरूसँग अनेक रूप बनाई राशलीला गर्दा चन्द्रमा समेत लोभिएर तारागण जम्मा गरी रास गर्न थालेको प्रसङ्ग उल्लेख छ । जमुना पनि निर्मल बनेर बग्नु थालिन् । गंगा जमुना पनि नाचन थाले भन्ने घटनाक्रमसँगै ब्रह्मा विष्णु महेश्वरले पृथ्वीमा सृष्टिको कमसल जमाएका हुन् भन्दै ब्रह्मा विष्णु महेश्वरको प्रार्थना गर्दै कृष्ण अवतार नारायण मोहनी रूप हो भनिएको छ । हरिको नाम कीर्तनसँगै अन्तिममा श्रीमद्भागवतको घटनाको सारलाई संस्कृत भाषामा गाइएको एक श्लोकसँगै भजनको कथानक टुङ्गिएको छ ।

कृष्णचरित्र भजनमा कृष्ण जन्म, बाललीला, कंस वध अनि रास लीलाको वर्णनात्मक शैलीमा भजन गायन हुँदा यसको कथानक लामो भए पनि रैखिक ढाँचामा प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।

पात्र

यस कृष्ण चरित्रमा थुप्रै पौराणिक पात्रहरू रहेका छन् । सत् र असत् दुबै पात्रहरूको संयोजन यस भजनमा देखिन्छ । दैविक, मानवीय र मानवेतर पात्रहरूको उपस्थिति यस भजनमा पाइन्छ । गाईरूपी पृथ्वी, ब्रह्मादि देवता, विष्णु भगवान् आदि ईश्वरीय शक्ति सम्पन्न पात्र हुन् । वसुदेव, देवकी, उग्रसेन, सुरसेन, कृष्ण, यशोदा, रोहिणी, नन्दबाबा, गोपेनीहरू, गोपालहरू, पौराणिक मानवीय पात्र हुन् । यी मानवीय पात्रमा पनि कृष्णचन्द्र भगवान् लीला अवतारधारी भगवान्कै रूप मानिएको छ । त्यस्तै योगमाया पनि दैवी शक्तिमान पात्रका रूपमा रहेको पाइन्छ । दैत्य राक्षसी पात्रहरूमा कंस, वकासुर, पुतना, चारूण आदि पात्रहरू यस भजनमा रहेका छन् । मानवेतर पात्रहरूमा गाईहरू, कंसको दरबारमा रहेको हात्ती आदि देखिन्छन् । यो भजन श्रीमद्भागवत महापुराणबाट लिइएकाले महापुराणमा वर्णित पात्रहरू र तिनको भूमिकामा यहाँका मानिसहरूले कुनै पनि स्रोतबाट जे-जति जानेका छन् । सोही अनुरूप विशाल काव्यको सङ्क्षिप्त भावलाई लोकभजनमा उतारेका छन् । कृष्ण चरित्र भजनका नायक श्रीकृष्ण हुन् र उनैको जन्म, कृष्णका लीला तथा रास लीलासँग सम्बन्धी घटनाक्रमलाई सजीवता यिनै पात्रहरूले दिइएका छन् । दुष्ट राक्षसी पात्रहरूको वध भएको र सत् पात्रहरूको विजय भएको देखाइएको छ । यसर्थ यस भजनमा दुई थरी पात्रहरू देखा पर्दछन् । ती हुन्- धार्मिक पात्र र पापी पात्रहरू । श्रीकृष्णको महिमा गान गर्ने गोकुलवासी र मथुरावासी सम्पूर्ण पात्रहरू धार्मिक हुन् भने कृष्णलाई नै मार्न योजना बनाउने कंसादी राक्षसी पात्रहरू पापी दुष्ट पात्रहरू हुन् । दुष्ट पात्रहरूको नाश गरी कृष्णले भू-भार हरण गरेको र भक्तजनको सदा रक्षा गरेको प्रस्तुति यस भजनमा पाइन्छ ।

परिवेश

कृष्णचरित्र भजनको आख्यानगत परिवेश पौराणिक छ । द्वापरयुग कालीन श्रीकृष्णको लीला अवतारको महिमा यसमा गाइएको छ । भू-भार हरण गर्न श्रीकृष्णले पृथ्वीमा अवतार लिएको प्रसङ्गसँगै भारतको मथुरामा कृष्णको जन्म भ्यालखानाभित्र भएको, वसुदेवले मथुराबाट कृष्णलाई गोकुल लगेको प्रसङ्गबाट मथुरा, गोकुल, वृन्दावन लगायतका स्थानहरू भजनमा आएका छन् । यसर्थ यस भजनले लिएको परिवेश द्वापरयुग कालीन धार्मिक परिवेशमा पर्दछ । कृष्णले बाँसुरी बजाउने, गोपेनीहरू मुग्ध हुने जस्ता कुराबाट त्यस समयको रीतिरीवाजको झलक पनि भजनमा रहेको छ भने अहिले पनि ब्राह्मण क्षेत्री

समाजमा रहेका कर्म संस्कार छैटी, न्वारन, व्रतबन्ध विवाह जस्ता संस्कारगत परम्परा यस भजनमा विद्यमान छन् । भजनको परिवेशलाई हेर्दा यहाँका मानिसहरूले अनुसरण गरेको धार्मिक विश्वास आस्था अनुरूपको परिवेश यस भजनमा रहेको छ । आख्यानगत परिवेश बाहेक भजन गाइने स्थानमा उपस्थित भक्तजन, भजनमण्डलीहरू चाहिँ मुसिकोट क्षेत्रका वासिन्दाहरू नै हुन् र विशेषत यस्तो धार्मिक कार्यमा धार्मिक पहिरन र यहाँको बोलीचाली भजनको परिवेशमा रहेको पाइन्छ ।

उद्देश्य

यस कृष्णचरित्र भजनको मुख्य उद्देश्य यहाँका वासिन्दाहरूलाई धार्मिक बनाउनु हो । कलि युगमा मुक्तिको बाटो नै हरिकीर्तन हो भन्ने भावनाको जागरण गराउनु नै भजनको उद्देश्य रहेको छ । पाप कर्मबाट बढेको शक्ति जति ठुलो र बलियो भए पनि अन्ततः कंसको जस्तै गरी नाश हुन्छ । भगवान्ले धर्मीजनको रक्षा र दुष्टजनको सधैं नाश गर्दछ भन्ने देखाउनु नै यस कृष्णचरित्र भजनको मूल उद्देश्य हो भन्न सकिन्छ । खराब आचरणलाई त्यागेर सत्मार्गी असल आचरण अवलम्बन गर्नु पर्दछ भन्ने सन्देश पनि यस भजनले दिएको छ । पापीहरूको कारण पृथ्वीलाई नै भार बढ्ने गर्दछ र त्यस किसिमका पापीको नाश गर्न भगवान्ले अवतार लिन्छन् भन्ने दृष्टान्त प्रस्तुत गर्नु पनि यस भजनको उद्देश्य हुन सक्छ । अतः यस भजनले मानिसलाई कृष्ण भक्ति मार्गतर्फ लालयित बनाउँदै धार्मिक र नैतिक सन्देश लोकवासीमा छाड्दै मनोरञ्जन प्रदान गर्नु नै भजनको उद्देश्य बनेको छ ।

भाषाशैली

कृष्ण चरित्र भजन यस क्षेत्रका मानिसहरूले आफ्नै लोक भाकामा गाउने गर्दछन् । यस क्षेत्रमा बोलिने भाषामा नेपाली भाषा अन्तर्गत पर्वतेली उपभाषिकाको प्रभाव रहेको पाइन्छ । भजनको भाषा सरल छ । सर्वसाधारणले सजिलै बुझ्न सक्ने भाषामा यो भजन गाइन्छ । भजनको विषय पौराणिक भए पनि भजनमा प्रयोग भएका भाषागत शब्द वर्तमान समयमा यस मुसिकोट क्षेत्रमा बोलिने भाषाको नै प्रयोग यस भजनमा भएको छ । धार्मिक रचना भएकोले केही तत्सम शब्दहरू भजनमा रहेका छन् । जस्तै: सचित्र, पवित्र, स्तुति, स्त्री, ब्राह्मण, गर्भ, शिर, पुत्र, पिता, माता, जल, वचन, पूर्ण, अष्टमी, कर्म, चरण आदि । यस्तै केही आगन्तुक शब्दको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै: जन्जीर, भ्यालखाना, कवोल आदि । यसरी भाषा प्रयोगमा नेपाली भाषामा प्रचलित भाषाको प्रयोगमा आएका ठेट नेपाली तत्सम र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग यस भजनमा भएको छ । भाषा व्यक्त गर्ने

तरिकालाई हेर्दा गीतात्मक लोकभजन भाकामा यो भजन गाउने गरेको पाइन्छ । धेरै जसो पङ्क्तिहरूमा अन्त्यानुप्रास स्वभाविक बनेर आउनाले लयात्मकतालाई तरल बनाएको छ । प्रस्तुतिको शैली भजनको सबै ठाउँमा एकै किसिमको छैन । धेरै जसो ठाउँमा रिटकको प्रयोग भएको पाइन्छ । प्रत्येक अन्तरापछि रिटक पुनरावृत्त भएको छ । कुनै एक भाव व्यक्त भइसकेपछि अर्को भाव व्यक्त हुँदा रिटकहरू पनि बदलिँदै गएको पाइन्छ । यस कृष्ण चरित्र भजनमा स्वस्थानीको भजन र ध्रुव चरित्रका भजनमा जस्तै: एउटै पङ्क्तिमा पदावलीहरू पुनरावृत्त हुने क्रम कम मात्रामा भएको देखिन्छ । बिचबिचमा थोरै मात्र टुक्का लयका भजन दोहोराएर गाएको पाइन्छ । यसर्थ लोकलयको गीतात्मक लोकशैली उपयोग यस भजनमा भएको छ ।

सङ्गीत

कृष्ण चरित्र भजन मुजुरा र खैजडीको वाद्यवादनको तालसँगै लोक भाकामा गाइन्छ । वाद्यवादन र गीतको राम्रो संयोजन भजनमा भएको हुन्छ । नृत्य भने ऐच्छिक किसिमको हुन्छ । नृत्य अनिवार्य भएर आउँदैन तर पनि स्वभाविक रूपमा भक्तजनहरूले नृत्य गर्ने गरेको पाइन्छ । विशेषतः नृत्यचाहिँ भजन गायनको बिचबिचमा भजनको पट्यारिलो समयमलाई मनोरञ्जनता थप्न टुक्का भजन गायन गरी नाच्ने गरेको पनि पाइन्छ । यस भजनको गीतितत्वलाई स्पष्ट पार्न भजनको एक हरफ यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

सोधन लागे परिक्षित शुक ऋषिलाई,

शुक ऋषिलाई राम बताऊ मलाई ॥ सोधन लागे परिक्षित ॥

सूर्य वंशी चन्द्रवंशी राजाको चरित्र,

गुरू मुखबाट सुने मैले विस्तार सचित्र ॥ सोधन लागे ॥

माथि प्रस्तुत पहिलो हफका दुई पङ्क्ति रिटकका रूपमा आएका छन् भने दोश्रो दुई पङ्क्ति हरफ अन्तरा बनेर आएको छ । त्यसपछि सुरूकै हरफ दोहोराएर गाइएको हुन्छ । यो लोकभजनको भाषा गीतात्मक छ र काव्यात्मक तत्वले समेत स्थान पाएको देखिन्छ । लाई, मलाई, चरित्र, सचित्र जस्ता शब्दहरूमा अन्त्यानुप्रासको प्रयोग भएको छ । प्रायजसो पङ्क्तिहरू १३-१५ अक्षर संरचनामा संरचित भएको देखिन्छ । एक प्रसङ्गबाट अर्को प्रसङ्गमा जाँदा केही चुड्का भजन गाइएको पनि हुन्छ । बिचबिचमा गाइने चुड्काहरूको उदाहरण यस्ता किसिमका रहेका पाइन्छन् :

चल्यो वरियात गोकुलदेखि मथुरा ...३ (१५-१६ पटक सम्म)

जनती पछिँए उग्रसेन राजाले...३ (१५-१६ पटक सम्म)

यी बिचबिचमा गाइने चुड्का भजनमा भक्तजनहरू भजन श्रवणतिर भन्दा नृत्यतर्फ आकर्षित भएको पाइन्छ । चुड्का केही ढिलो भाकामा सुरु गरी त्यसलाई दोहोऱ्याई गाउँदा द्रुतलयमा गाउने गरिन्छ र वाद्यवादनको ताल पनि तीब्र बन्दछ र भक्तजन फनफनी घुमेर नृत्य प्रदर्शन गर्दछन् । यसर्थ कृष्ण चरित्र भजन गेयात्मक श्रव्य प्रधान रचना हो भने टुक्का गाउँदा नृत्यले प्रधानता प्राप्त गरेको पाइन्छ । यस भजनमा समुचित संगीतको समायोजन भएको छ ।

रस र भाव

कृष्ण चरित्र कृष्ण भक्तिधाराको गान हो महिमा हो । रस भावका दृष्टिमा यस लोकभजनमा भक्तिभाव र शान्त रस अङ्गीरसका रूपमा प्रयुक्त छ भने श्रृङ्गाररस, वीररस, पनि लोकभजनमा भेटिन्छ । कृष्ण भक्तिधाराको उत्कृष्ट रचनाका रूपमा कृष्ण चरित्रलाई लिन सकिन्छ । कृष्ण चरित्र भजनमा प्रयुक्त शान्त रस प्रधान एक भजनको हरफ यहाँ प्रस्तुत छ :

श्याम वर्ण चतुर्वाहु शंख चक्र धारी,

पिताम्बर वस्तरु माथमा हिरा मोति । (कोटी सूर्य चमम्कको)

यस्ता हरिले जन्म लिनु भो, (जय जय मनाऔँ)

हे संसार हो कृष्णको जय जय मनाऔँ ।

यस भजनको हरफमा भगवान् कृष्णजीको रूपको महिमा गान गर्दै जय जयकार गर्दा भक्तिभाव प्रकटित भएर शान्त रस निष्पन्न भएको छ ।

यस भजनमा पाइने श्रृङ्गार रसको उदाहरण यस्ता छन् :

कृष्णजीको मोह परी गोपेनी त दङ्ग,

नाङ्गै आई वस्त्र माग्दा हेर्ने कृष्ण अङ्ग ॥

गोपेनी साथमा लागे कृष्ण हाँसन ...३

लगाई देउन राधा कृष्णजीलाई फूलमाला ...३

यस हरफमा कृष्णको मोहमा परको गोपेनीको नाङ्गो शरीर हेर्ने कृष्ण हाँस्दा अनि कृष्णजीलाई फूलमाला लगाई देऊ राधा भन्ने भावमा कृष्ण गोपेनी र राधाबिच संयोग

श्रृङ्गार-रसानुभूति भएको छ । कृष्ण गोपेनीहरू र राधा बिचको प्रिति स्थायी भाव छ ।
भजनको एक हरफ यहाँ प्रस्तुत छ :

कुटिल नजर गरेर हेरे प्रभु ताहाँ,
चुम्बर गरे ग्वालेनी हेरे मुख माहाँ ॥

यस भजनको हरफमा पनि रतिभाव स्थायीभाव बनेर संयोग-श्रृङ्गार रसानुभूति
भएको छ ।

विप्रलम्भ श्रृङ्गार रस भएको भजनको एक हरफ पनि यहाँ प्रस्तुत छ :

प्रभु चरण धाउँदा धाउँदा जङ्गलमा पुरायौ,
प्रभु आज आफै श्री हरिले आपतै पुरायौ ।
मुरलीका धुनले हाम्ला मुग्ध पाय्यौ,
आधा रातमा वनमा ल्यायौ अहिले हस्स पाय्यौ ।

प्रस्तुत हरफमा कृष्ण वनबिचमा अलप भएकाले गोपेनीहरू कृष्णको बिछोडले
कृष्णको स्मृतिमा छटपटाउँदा विप्रलम्भ श्रृङ्गार रसानुभूति भएको छ ।

कृष्ण चरित्रमा पाइने वीर रसको उदाहरणका लागि एक हरफ तल प्रस्तुत छ :

युद्ध हुन लाग्यो मामाको र भान्जाको,
देखे बलरामले मामा भान्जा लडेको ॥
बोलाऊ बलरामलाई नमारी भैन कंसलाई,
कंस राजा कृष्णलाई मन्त्री बलरामलाई ॥
मन्त्री बलरामले कंस मारे कृष्णले...३

यस भजनको हरफमा कृष्णको र कंसबिचको युद्धमा साहस र निडर स्थायी भाव
बनेर वीररस रसानुभूति भएको छ ।

कृष्ण चरित्र भजनमा करूण रस पनि देखिन्छ । करूण रसानुभूति हुने एक हरफ
यहाँ प्रस्तुत छ :

त्यो बेलामा मन विग्यो सारै पच्यो पीर,
म बाँचेको के सार भयो उचो छैन शिर ॥
पहिलो धर्म नारीको स्वामी सेवा गरनु,
दोश्रो अनि नारीले पुत्रादी जन्माउनु ॥
नपुत्र पैदा गरेर काम लाग्यो मलाई,

छ, गर्भकै बालखु माय्यो पापी कंसले ॥

म बाँचको के सार भयो हे दैव भगवान् ॥

यस हरफमा देवकीले आफू बाँचेको कुनै सार छैन किनभने छ, गर्भ कंसले मारिसकेको छ, अनि पति सेवा पनि गर्न सकेकी छैन भन्दै शोक गर्दा शोक स्थायी भाव बनेर करुण रस रसानुभूति भएको छ। यसरी कृष्ण चरित्रमा मुख्य चार रस श्रृङ्गार, वीर, शान्त र करुण रसको रसानुभूति पाइन्छ।

निष्कर्ष

हिन्दु धर्म अवलम्बन गरेको यस मुसिकोट क्षेत्रका ब्राह्मण क्षेत्री समुदायमा निकै प्रचलित लोकभजन कृष्ण चरित्र भजन हो। विशेषत क्षेत्री-ब्राह्मण समुदायमा यज्ञ यज्ञादि, पूजा अर्चना बढी हुने भए तापनि यहाँका धेरैजसो बासिन्दा हिन्दु धर्मावलम्बी भएकाले यहाँका ब्राह्मण क्षेत्री बाहेक अन्य जातजातिले पनि उत्तिकै श्रद्धापूर्वक यस भजनलाई श्रवण गर्दै नाच्ने गर्दछन्। हिन्दु धर्मको महापुराण श्रीमद्भागवत र प्रमुख ग्रन्थ श्रीमद्भागवतकै सार 'गीता' लाई मानिएको छ, जसमा भगवान् विष्णुकै महिमा गान छन्। यिनै पौराणिक श्रोतबाट जनजीवनमा भिजेको सरल मौखिक साहित्यिक रचना कृष्ण चरित्रलाई हिन्दु धर्मावलम्बीहरूले बढी मन पराउनु स्वभाविकै हो। यस भजनमा श्रीकृष्णका लीला चरित्रहरूको संक्षेपमा वर्णन गरिएको छ। भक्तिभावले भरिएको श्रीकृष्णको महिमा गान गरी भक्तजनले मोक्ष गति प्राप्त गर्दछन् भन्ने आध्यात्मिक चेत यस भजनमा पाइन्छ।

५.५ रामभक्ति धारामा आधारित लोकभजनको विश्लेषण

रामायण भक्तिधाराको एक उत्कृष्ट महापुराण हो जुन संस्कृत साहित्यमा उपजीव्य ग्रन्थका रूपमा रहेको छ। त्रेता युगका अवतारधारी भगवान् पुरुषोत्तम रामको आदर्शको महिमा गान गरिएको वाल्मीकीद्वारा रचित रामायण महाग्रन्थबाट नेपाली भाषामा सर्वप्रथम आदिकवि भानुभक्त आचार्यले अनुवाद गरेर त्यसमा नेपाली मौलिकताको रङ भरेका छन्। भानुभक्तीय रामायणले नेपाली भाषाको विकास एवम् भाषा एकिकरणमा ठुलो योगदान पुऱ्यायो। सरल, लयात्मक हुनाका कारण भानुभक्तको रामायण घर-घरमा गुन्जीन थाल्यो। प्रायः गरी यस मुसिकोट क्षेत्रका बुढा-पाका मानिसहरू जो सामान्य साक्षर छन्, उनीहरू फुर्सदको समयमा भानुभक्तीय रामायण पढ्ने गर्दछन्। यिनै बुढापाकाहरूको स्वअध्ययन र उनिहरूले रामायणको कवितात्मक लयलाई भनै सरल पादै आफ्नै लोक शैलीमा गायन

गर्दा नेपाली राम गाथाको लोकभजन सिर्जना हुन पुगेको महसुस हुन पुग्दछ । आध्यात्मिक भक्तिचिन्तन गरिएको यस लोकभजनमा रामको नाम नै सत्य हो, राम नाम जपे तरिन्छ भन्ने भाव प्रकटित भएको पाइन्छ। रामभक्ति धारामा गायन गरिने लोकभजनलाई भजनको संरचक तत्वका आधारमा यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

कथानक

प्रस्तुत लोकभजनको कथानक रामायण महाकाव्यबाट लिइएको हो । रामायणका मुख्य मुख्य घटनाहरूलाई भजन गीतहरूमा रूपान्तर गरेर यसमा रामको कथा प्रस्तुत गरिएको छ । रघुवंशमा जन्मिएका अयोध्याका राजा दशरथका तिन ओटी रानी हुन्छन् । तिन तिन ओटी रानी हुँदा पनि दशरथलाई सन्तान हुँदैनन् । वशिष्ट ऋषिको उपदेशले दशरथले पुत्रेष्टि यज्ञ लगाउँछन् । पुत्रेष्टि यज्ञको प्रसाद पायस ऋषिले दशरथराजालाई दिन्छन् । राजा दशरथले सन्तान प्राप्तिका लागि सो पायस सबै रानीहरूलाई बाँडेर खाऊ भनी रानी कौसिल्यालाई दिन्छन् । त्यतिखेर सुमित्रा बाहिर थिइन् र पायस कौसिल्या र कैकेयीले दुई भाग लगाई खान लाग्दा सुमित्रा पनि आई पुग्छन् । सुमित्रालाई दुवै रानीले आफ्नो भागबाट आधाआधा भाग पायस मिलाएर दिन्छन् । यसरी तिन रानीहरूले पायस खानाले रानीहरूलाई गर्भ रहन्छ । कौसिल्याका गर्भबाट रामको जन्म, कैकेयीलाई भरत र सुमित्राका गर्भबाट लक्ष्मण तथा शत्रुघ्न चार भाइ राजकुमारको जन्म हुन्छ । दशरथ र रानीहरू निकै खुसी हुन्छन् । वशिष्ट ऋषिले ती राजकुमारहरूको न्वारन गराउँछन् ।

राजकुमारहरूले शिक्षा ग्रहण गर्ने समय आएपछि गुरु वशिष्टले उनीहरूलाई आफ्नो आश्रममा लगेर पढाउँछन् । युद्ध विद्या र राजनीतिमा पारङ्गत भएपछि राजकुमारहरू दरबारमा फर्कन्छन् । त्यसै समयमा राक्षसहरूको आतङ्कले पीडित ऋषि विश्वामित्र आफ्नो रक्षार्थ राजकुमारहरूलाई माग्न राजा दशरथको दरबारमा आउँछन् । दशरथले राम र लक्ष्मणलाई विश्वामित्रका साथ पठाउँछन् । विश्वामित्रको आश्रममा आतङ्क मच्चाउने तारकादि राक्षरहरूलाई रामले मार्दछन् । सुबाहुलाई वाण हानेर गंगा तीरमा पुऱ्याइदिन्छन् । घोरल, तित्रा, गैडाको शिकार गर्दै राम लक्ष्मण विश्वामित्रका साथमा गौतम आश्रम पुग्दछन् । गौतम आश्रममा श्रापले ढुङ्गा बनेकी गौतमकी पत्नी अहिल्याको उद्धार गर्दछन् । विश्वामित्र ऋषिले रामलक्ष्मणलाई जनकपुर घुमाउन लैजान्छन् । माभिले राम लक्ष्मणको पाउ धोई नदीपार गराउँदछ । जनकपुरका ज्ञानी जनक राजा लिन आउँछन् । जनकपुरमा पुगेपछि

रामले शिवधनु भाँचदछन् । राजा जनकको प्रतिज्ञा रामले पूरा गरेका हुनाले जनकपुरधाम वासीहरूले रामलाई विष्णुको अवतार नै हुन् भनी उनको महिमा गान गर्दछन् । जनक राजाले अयोध्यामा दशरथ राजालाई लिन दूत पठाउँछन् । अयोध्याबाट राजा दशरथ, भरत, शत्रुघ्न फौज सहित जनकपुर आउँछन् । सीताले फूलको मालाले रामलाई स्वयम्बर गर्दछन् । लक्ष्मणको विवाह उर्मिलासँग हुन्छ । भरतको माण्डवीसँग र शत्रुघ्नको सुकृतासँग विवाह हुन्छ । रामको बरियात अयोध्यातिर फर्कन्छ । त्यसै समयमा परसुरामसँग बाटोमा रामको जम्का भेट हुन्छ । परसुरामले शिवधनु भाँच्ने रामलाई दण्ड दिन बरियातलाई रोक्छन् । रामले परसुरामको शक्ति खिची दिन्छन् । परसुरामलाई राम भगवान् भएको ज्ञान हुन्छ । उनले रामसँग क्षमा माग्दछन् र भगवान्को तपस्या गर्न जङ्गलतिर जान्छन् । बरियात अयोध्यामा पुग्छ र राम सीताको डोली अयोध्या दरवारमा भित्रिन्छ । सीता रामको साथमा रहन्छिन् ।

राजा दशरथलाई वन शिकार गर्न मन लाग्नु र वन शिकार गर्न जङ्गलमा गएका हुन्छन् । त्यसै समयमा श्रवण कुमारले आफ्ना अन्धाअन्धी पिता मातालाई तीर्थ घुमाउनका लागि तीर्थयात्रा सुरु गर्दछन् । श्रवण कुमारले आफ्ना अन्धाअन्धी पितामातालाई तीर्थ घुमाउनका लागि तीर्थयात्रा सुरु गर्दछन् । श्रवण कुमारले पिता मातालाई जङ्गल विचमा बञ्जरभिन्न राखेर पानी लिन गएर पानी भर्दा तुम्बीबाट निस्केको आवाज दशरथले सुने । के को आवाज हो थाहा नभई मृग नै होला भनेर दशरथले वाण हान्दा श्रवणकुमारको मृत्यु भएको छ । निःसहाय बनेका अन्धाअन्धीले दशरथ राजालाई श्राप दिन्छन् । श्रवण कुमारलाई लागेको वाणले नै लागेर तिम्रो मृत्यु होस् र हामीलाई जस्तै पुत्र शोक तिमीलाई परोस् भन्ने अन्धाअन्धीको सरापले राजा दशरथ आत्तिर दरवार फर्किएका छन् । राजा दशरथलाई स्वर्ग जाने आशा हराएको छ । पापबाट मुक्त हुन सरयुका किनारमा यज्ञ लगाए पनि राजाले गरेको पापले गर्दा श्राप मुक्त हुन नसकेर राजालाई चिन्ता बढ्दै गएको छ । राजा दशरथले श्रवणलाई लागेको वाण कुदाएर औँठी बाएका छन् र बाँकी चुर्ण नदीमा बगाएका छन् । ती वाणका चुर्णहरू माछीले खाएको र माफी मलाहाले सोही माछा मारेर दरवारमा ल्याएको छ । माछालाई कट्टा सत्य सरापका कारण सोही वाणका कणले राजा दशरथलाई लाग्यो । राजालाई अति कष्ट भयो । औषधी मुलो केही पाइएन । राजा दशरथले रामलाई राज्य दिने निधो गरेको थाहा पाएर ब्रम्हाजीले नारदलाई अयोध्या पठाए । नारदले रामचन्द्रलाई भूभार हर्न आएको सूचना गरेका छन् । देवताहरूले कैकेयीको बुद्धि भ्रष्ट गर्न

मन्थरालाई पठाउनु र मन्थराले दुई वर छन् भन्दै राजासँग माग्न कैकेयीलाई सम्झाउँछिन् । रामलाई वनवास भरतलाई राज्यको रजाइँ माग्न मन्थराले अर्ति गर्दछिन् । कैकेयीको बुद्धि भ्रष्ट गराई उल्टोपाल्टो कुरा सिकाएर मन्थरा स्वर्गमा फर्किन्छिन् । दशरथले कैकेयीको मागअनुसार रामलाई वनवास र भरतलाई राज्य दिन्छन् । राम, सीता र लक्ष्मण वनवास जान्छन् । सबै अयोध्यावासी दुःखित बन्दा पनि कैकेयी चाहिँ खुसी भएकी छन् । राम सीता र लक्ष्मण चित्रकुट पुग्दछन् । त्यहाँ उनीहरू कन्दमुल खाएर बस्दछन् । यता राम वनवास गएकाले पुत्र वियोगको कारण शोकाकुल बन्दै दशरथको मृत्यु हुन्छ । भरत र शत्रुघ्न मामा घर गएका हुन्छन् । गुरु वशिष्ठले भरत र शत्रुघ्न छिटो ल्याउन मन्त्री पठाउँछन् । भरत र शत्रुघ्न अयोध्यामा आउँछन् । पिताको मृत्यु र दाजु वनवास गएको थाहा हुँदा आफ्ना माता कैकेयीलाई गाली गर्दै मुर्छा पर्छन् । वशिष्ठले भरतलाई सम्झाएर दशरथको अन्त्येष्टि संस्कार गराउँछन् । भरत रामलाई फर्काउनका लागि चित्रकुट पर्वतमा जान्छन् । चित्रकुटमा चारै भाइको भेट हुन्छ अनि चारै भाइ रुन्छन् । भरतले रामलाई अयोध्या फर्कन र राज्य गर्न धेरै बिन्ती गर्दछन् । गुरुले भरतलाई एकान्तमा लगेर तत्वज्ञान दिन्छन् । रावणादि राक्षस मारेर फर्किने छन् भन्ने कुरा बताएर भरतलाई धैर्य गर्न भन्दछन् । भरतले दाजुका खराउ माग्छन् । रामले खराउ दिन्छन् र अयोध्यामा फर्किन आज्ञा गर्छन् । भरतले योगी रूप धारण गरी शिरमा खराउ राखेर अयोध्या फर्कन्छन् । खराउलाई राजगद्दीमा राखेर नन्दीग्राममा कुटी बनाएर रामको नाम जपदै भरत रहन्छन् । उता राम सीता र लक्ष्मण चित्रकुट छाडेर पञ्चवटी पुग्दछन् । घोर जङ्गलको बिचमा कुटी बनाएर बस्दछन् । पञ्चवटीमा बस्दा थुप्रै राक्षसहरू रामले मार्दछन् । सुपणखाको नाक काटेर फिर्ता पठाउँछन् । केही वर्ष पञ्चवटीमा बस्दछन् । रावणले छल गर्न पठाएको मृगरूपी राक्षस मारिचले फूलवारी खाएर नष्ट गर्न थाल्दा राम त्यसलाई लखेट्दै जाँदा रावणले सीता हरण गर्दछ । बाटोमा जटायुले रावणलाई रोक्न खोज्छ, रावणले अग्निवाण हान्छ । सीतालाई खोज्दै राम लक्ष्मण बालिको देशमा पुग्दछन् । त्यहाँ सुग्रीव र हनुमानसँग रामको भेट हुन्छ । राम र सुग्रीवले मीत लगाउँछन् । बुहारी स्याहार्ने अत्याचारी बालीलाई रामले मार्दछन् । बालीको मृत्युमा बिलौना गरेकी तारालाई रामका हातबाट बालि मरेकाले ऊ मुक्त भयो नरोऊ भनि सम्झाउँछन् । तारालाई रामले तत्वज्ञान दिँदै आत्मा अमर छ र देह नाशवान छ भन्दै बालिको शरीर प्यारो भए त्यही छ किन रोएकी, आत्मा अमर हुन्छ मर्दैन, शोक गर्ने कुनै कारण छैन भनी रामले ज्ञान दिएकाले तारा रामको स्तुति गर्न पुग्दछिन् । सुग्रीवलाई किष्किन्ध्याको राजतिलक दिलाएर

राज्य गर्न आज्ञा दिन्छन् । त्यसपछि सीताको खोजीमा हनुमान लड्का जान्छन् । उता लड्कामा मन्दोदरीलाई सपनामा रामफौजले समुद्र तरेर आएको महलको गजुर खसेको र लड्कामा अग्नि जलेको देख्दछिन् । मन्दोदरीले रावणलाई रामको शरण परी सीता बुझाउन आग्रह गर्दछिन् । वीर रावणले सीता नबुझाउने र शिर कहिल्यै निचो नपार्ने कुरा गदछ । हनुमान लंका पुग्दछन् । लंकेनीसँग भेट हुन्छ । लंकेनीले एक लात हनुमानलाई हान्दा दुई मुड्की हनुमानले हान्छन् । लंकेनीले रगत छाद्दै रावणको मुत्युको समय आएको बताईहनुमानलाई भित्र जान दिन्छे । रावण अशोक वाटीकामा गएर सीतालाई माछु भनी हप्काउँछ, तरवार देखाएर काट्न खोज्दछ । राक्षसनीहरूलाई सीता काटी भुटुवा बनाउनु भन्ने आदेश दिएर रावण दरबार फर्किन्छ । रावणको त्यो चरित्र सानो रूप धारण गरेका हनुमानले देख्छन् । राक्षस गण फर्केपछि सीताले राक्षसका हातबाट मरियो भने अगति पछु भन्ने सोचेर चुल्ठीको पासो बनाएर भुण्डिन खोज्दा हनुमान सुस्त बोल्नु र सीताले को हो यो बोल्ने मलाई बताऊ भनेर सोधेपछि सानो रूप धारण गरेर हनुमान सीताका अगाडि आएका छन् । हनुमानले आफू रामभक्त भएको अनि सुग्रीव रामको मितेरी भएको कुरा बताउँछन् । औंठी चिनो दिएर सीतालाई विश्वस्त पार्दछन् । हनुमानले रावणको बगैँचा नास गर्दछन् । यक्ष कुमारलाई हनुमानले मार्दछन् । रावण पुत्र इन्द्रजीतद्वारा हनुमान पक्रिन्छन् । नागपासले बाँधेर हनुमानलाई रावणको अगाडि पुऱ्याइन्छ । रावणले हनुमानलाई दण्ड दिदै पुच्छरमा लाहा लगाएर आगो लगाई दिँदा त्यसै आगोद्वारा लड्का जलाइ दिन्छन् । अनि समुद्रमा गई पुच्छरको आगो निभाई सीतालाई भेट गरेर सीताले दिएको चिनो लिएर हनुमान रामभएको ठाउँमा पुग्दछन् । रामले सीताको खबर पाएपछि राम लक्ष्मण सहित सुग्रीव आदि वानर फौज र ऋक्ष फौज लंका जान प्रस्थान गर्दछन् ।

एकादशीको व्रत पूजा गरी देवीलाई खुसी बनाएर वीर योद्धाहरूले सायर बनाउँछन् । सायर तरेर रामफौज पारी तर्दछन् । रामले त्यही स्थानमा रामेश्वर तीर्थ नाम राखेर शिव मूर्ति स्थापना गर्दछन् । राम फौज त्यहाँबाट त्रिकुट पर्वतमा पुग्दछ र त्यहाँ आफ्नो फौज तैनाथ गर्दछन् । उता रावणले पनि मन्त्री र भाइभारदारहरू राखेर सभा गर्दछ । रामसँग युद्ध गर्ने तयारीमा लागेको रावणलाई कान्छा भाइ विभिषणले राम ईश्वर भएको बताउँदै शरण परौं भन्दा रावणले विभिषणलाई निकाला गर्दछ । रामभक्त विभिषण रामसँग मिल्न आएका छन् । लड्कामा राम फौज र रावण फौजबिच ठुलो सङ्ग्राम हुन्छ । रावण युद्धबाट भागेर दरबार जान्छ । भाइ कुम्भकर्णलाई निन्द्राबाट उठाएर युद्धमा पठाउँछ र रामले

कुम्भकर्णलाई मार्दछन् । कुम्भकर्ण मरेपछि युद्ध गर्न लाखौं फौज लिएर रावणपुत्र इन्द्रजीत युद्धमा आउँछ । लक्ष्मणले इन्द्रास्त छोडेर एक हात सहित इन्द्रजीतको शिर छेदन गर्दछन् । काटिएको हात उडेर लङ्का दरवारमा पुगेर सुलोचनालाई इन्द्रजीत मरेको खबर लेखी दिन्छ । लक्ष्मण उपर पुष्पवृष्टि हुन्छ । सुलोचना आफ्नो पतिको शिर माग्नु रामका अगाडि पुग्छन् । पतिव्रता सुलोचनाको शक्ति र प्रभावको महिमा त्यहाँ देखिन्छ । रामले पतिव्रता धर्म ठुलो हुन्छ भन्दै मेघनाथलाई बचाई दिउंकी भन्दा सुलोचाले पतिको शिर माग्दछिन् र पतिव्रताप्रति रामको फौजले शंका गरेको देखेर विश्वास पार्न मृत शिरलाई हाँस्न सतीले आग्रह गर्दा इन्द्रजीतको शिर हाँसेको छ । त्यसपछि सुलोचना पति साथ सती जान्छिन् । रावणले शोक गर्दछ । अघि मूल परेर त्यागेको पुत्र ऐहिरावणलाई सम्भन्छ र ऐहिरावणलाई डाकेर राम र लक्ष्मणलाई हरण गर्न पठाउँछ । ऐहिरावणले रामलक्ष्मणलाई छल गरी पातल पुराउँछ । विभिषणका उपदेशले हनुमान पातल पुगेर ऐहिरावण मार्छन् । मकरध्वजलाई पातलको राजतिलक दिएर राम लक्ष्मण लिएर हनुमान आउँछन् । त्यसपछि बाबु मूल परेका रावणका छोराहरूको बारेमा मन्त्रीले बताउँछ । रावणले वैवलपुरीमा राज गर्ने नरान्तकलाई पत्र लेखेर पठाउँछ । त्यो पत्र पढेर निशाचर नरान्तक आकाश मार्ग हुँदै फौज सहित युद्ध गर्न आउँछ । विभिषणको जुक्तिले दधिवलद्वारा नरान्तकको बध हुन्छ । अन्त्यमा राम र रावणबिच ठुलो युद्ध हुन्छ । कसै गरे पनि रावण मार्न नसक्दा विभिषणले रावणको नाभिमा अमृत भएको कुरा बताउँछन् । रामले अग्निवाण छाडेर रावणको नाभिको अमृत शोषी लिन्छन र रावणका दसै शिर काटेर भूमिमा गिराउँछन् । रावणको शीरबाट तेज निस्की राममा आएर मिल्दछ । त्यसवेला इन्द्रादि देवताले पुष्प वृष्टि गर्दछन् । रामले सीतालाई भेटेर पुष्पक विमानमा चढेर सारा युद्ध भूमि देखाउँछन् ।

रामको आज्ञाले इन्द्रले अमृत वर्षा गराई बाँदर फौज र रिक्षे फौजलाई चैतन्य बनाउँछन् । विभिषणलाई लङ्काको राजतिलक दिएर रामलक्ष्मण र सीता अयोध्या फर्कछन् । अयोध्यामा उनीहरूको भव्य स्वागत हुन्छ । भरतले रामको दर्शन गर्दछन् र राज्य सुम्पन्छन् ।

यही आख्यानलाई भजन गीतमा आबद्ध गरेर राम भक्तिमा भजन निर्मित छ । यस भजनको कथा संयोगान्त रहेको छ । रामायणको कथालाई सारांशमा लिएर यो भजन तयार भएको देखिन्छ । यस भजनमा त्रेतायुगका अवतारधारी भगवान्‌ले मानिसका रूपमा राम

अवतार लिनु, पुत्रेष्टि यज्ञ गर्नाले सन्तान जन्मनु, पायस खानाले गर्भ रहनु, विध्वंसकारी राक्षस, श्रापबाट मानिस ढुङ्गामा रूपान्तर हुनु, जनकको राजप्रतिज्ञा, मानव र बाँदरका बिचमा मित्रता हुनु, छ महिना सुत्ने र छ महिना जागा हुने राक्षस, राक्षसका दश ओटा शिर, अग्निवाण, इन्द्रास्त्र, पुष्पक विमान अदि अभिप्रायहरू रहेका छन् । यिनै अभिप्रायहरूको गुम्फनबाट यो भजनको कथानक रोचक र संगठित बनेको छ । यस भजनको कथानक रामको मूल कथासँगै उपकथाहरू जोडिँदै रामायणको सारांशमा संरचित देखिन्छ ।

पात्र

यस लोकभजनका पात्रहरू रामायणबाट नै लिइएका छन् । यस लोकभजनका केन्द्रीय पात्र पुरुष पात्र राम केन्द्रित नारीपात्र सीता र खलप्रमुख पात्र रावण रहेका छन् भने अन्य सहयोगी अनुकूल पात्रहरूमा दशरथ, दशरथका तिन रानीहरू, वशिष्ठ, ऋषि, विश्वामित्र ऋषि रामका भाइहरू, सुग्रीव, हनुमान, विभिषण, दधिवल आदि देखिन्छन् । प्रतिकूल सहायक पात्रहरूमा मारीच, सुबाहु, बाली, कुम्भकर्ण, इन्द्रजीत, अहिरावण, नरान्तक आदि देखिन्छन् । यी पात्रहरूको चारित्रिक विशेषता चाँहि रामायण महाकाव्यमा उल्लेख भए अनुसार नै हुन्छ तर भाषिक संरचना र परिवेशमा नेपाली मौलिकता थपिएको छ । रामचन्द्र अवतारधारी विष्णुका रूपमा आएका छन् । दुष्ट राक्षसहरूको नास गरी रामराज्य स्थापना गर्ने सत् पात्रका रूपमा रामको चरित्र चित्रण भएको छ । पति विछोड भइ दुःख कष्टपर्दा पनि राम नाम जपदै रहेकी सीता पतिव्रता आदर्श नारीका रूपमा चित्रण गरिएको छ । रावण खल पात्र हो । स्वर्ग, मर्त्य र पातलमा समेत आफ्नो हैकम, देखाउने, सुन्दरी नारी प्रति आकर्षित, सीता हरण गर्ने र आफ्नै कारणले रामद्वारा मारिएको पात्र रावण हो । मन्धोदरी रावणकी पत्नी हुन । उनी पतिव्रता नारी हुन । त्यस्तै इन्द्रजीतकी पत्नी सुलोचना गुणवति, पतिव्रता नारी पात्र हुन् । अन्य पात्रहरूमा वानार फौज, रिक्षे फौज, राक्षस फौज निशाचर रहेका छन् । यिनै पात्रहरूको संयोजनद्वारा यस भजनको कथानक सङ्गठित बनेको छ ।

परिवेश

राम चरित्रमा आधारित लोकभजनको कथानक नै पौराणिक भएकाले यस भजनको परिवेश पौराणिक परिवेशमा छ । त्रेता युग कालीन परिवेश कथानकले लिएको छ । दशरथ राजाको राज्य अयोध्या, जनकको राज्यको राजधानी जनकपुरधाम, समुद्र, रावणको राज्य लङ्का (जसलाई स्वर्णपुरी पनि भनिन्छ) लगायत चित्रकुट पर्वत, पञ्चवटी, किष्किन्धा, वन

जङ्गल नदीनाला, आदि स्थानगत परिवेश यस भजनमा रहेका छन् । यस भजनको समयावधी भारतवर्षमा त्रेता युगमा रामले राज्य गरेको समयलाई लिइएको छ । यज्ञ यज्ञादि गरिएको, तीर्थव्रत गर्ने धार्मिक परिवेशदेखि राक्षसी दुष्टहरूले सधैं अरुलाई दुःख दिने गरेको परिवेश यस भजनमा रहेको छ । दशरथ राजाले गरेको पुत्रेष्टि यज्ञदेखि राम लक्ष्मणको जन्मबाट सुरु भएको परिवेश रामचन्द्रको चौधवर्ष वनवास, रावणसँगको युद्ध अनि रावण वध गरी अयोध्या फर्किएको परिवेश यस भजनले ओगटेको छ । तत्कालीन रीतिरिवाज संस्कार र भेषभुषा कथानकमा भेट्न सकिन्छ भने भजन गायन गरिने परिवेशमा गुल्मीको मुसिकोट क्षेत्र र यहाँको धार्मिक संस्कार, भेषभुषा, बोलिचालि यस भजनमा पाइन्छ ।

उद्देश्य

रामायणमा आधारित लोकभजनको उद्देश्य धेरै हुन सक्दछन् । श्रीरामलाई अंशावतार भगवान् मान्ने लोक प्रचलन भएको हुँदा भगवान्को भजन भजेर धर्म कमाउने तथा मोक्ष प्राप्त गर्ने उद्देश्य रहेको पाइन्छ । पूर्वीय अध्यात्मवादी धार्मिक शिक्षा दिनु र नैतिक चेतना जगाउनु पनि भजनको उद्देश्य भित्र पर्दछ । यस भजनले लोकवासीलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्दै आनन्द दिलाउनु पनि उद्देश्य हुन सक्छ । सुख प्राप्ति, सन्तान प्राप्ति र मोक्ष प्राप्ति गर्न ईश्वरको पूजा अर्चना गर्नु साथै धार्मिक विश्वासका कारण आध्यात्मिक भाव लोकवासीमा सिर्जना गर्नु पनि यस लोकभजनको उद्देश्य हुन सक्छ । सप्ताह आदि यज्ञको अन्तिम दिन ठूली एकादशी, रामनवमी, सत्यनारायण पूजा, गृहवास्तु पूजा गरको राति सोही कार्यको अङ्ग मानेर पनि भजन गाउने प्रचलन छ । यिनै विभिन्न उद्देश्य नै यस भजनका हुनाले रामायणमा आधारित लोकभजन भजन कीर्तन गर्ने प्रचलन यस क्षेत्रमा रहिरहेको छ ।

भाषा शैली

प्रस्तुत लोकभजनमा नेपाली भाषाको पूर्वेली भाषिकाको पर्वतेली उपभाषिकामा प्रचलित भाषिक रूपमो प्रयोग भएको छ । भाषिक प्रयोग सरल, सरस र प्रभावकारी देखिन्छ । लोकभजन लोकलयमा गाइएको हुन्छ । केही तत्सम र आगन्तुक शब्दको समेत यस भजनमा प्रयोग भएको पाइन्छ । जान्चु, हाम्ला, खाम्ला, लाम्ला, जस्ता शब्द पर्वतेली उपभाषिका अन्तर्गतका शब्द प्रयोग हुन् भने हर, कष्ट, मन, पिता, माता, जस्ता तत्सम शब्द र आगन्तुक शब्दको प्रयोग यस भजनमा भएको पाइन्छ । भजन गाउने तरिका

लोकगीतिलयात्मक छ । स्वभाविक रुपमा प्रयोग भएका शब्दालङ्कारहरूले भाषा शैलीलाई आकर्षक र सुमधुर बनाएको छ ।

सङ्गीत

यस लोकभजनमा लोक सङ्गीतको प्रयोग गरिएको छ । खैजडी, मुजुरा यसका वाद्यवादन हुन् भने कहिँ कतै हार्मोनियम र करतालको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यिनै वाद्यवादनका साथमा विलम्बित लोकलयमा रामायण भजन गाइन्छ । भजन गाउने क्रममा स्वभाविक रुपमा नृत्य गर्ने गरिएको पाइन्छ । भजनमा नाच्दा भजनका रहनी वा टुक्का भजनलाई विलम्बित लयबाट सुरु भई तिब्रता बढाउँदै द्रुत तिब्र लोकलयमा पनि यो भजन गायन गरेको पाइन्छ । रामायण लोकभजनको गीति तत्वलाई स्पष्ट पार्न एउटा उदाहरण यहाँ प्रस्तुत छ :

देखन सीता जानका तेही हो रण भूमि,
विमानमा बसेर हेर घुमी घुमी, ॥ देखन सीता॥
गगन बिच रामले विमान उडाए,
राक्षस सबै मारेको सीतालाई देखाए ॥ देखन सीता ॥

यस भजनको अंशको पहिलो चरणमा पन्ध्र अक्षर दोस्रो चरणमा तेह्र अक्षर छन् । सातौँ आठौँ अक्षरमा विश्राम भई १३-१५ अक्षरमा चरण पूरा भएको देखिन्छ । यो भजनको रिटक हो । पहिलो हरफपछि आएको दोस्रो हरफ अन्तरा हो र त्यसपछि पुन रिटक दोहोर्न्याइएकोछ । गायन गतिलाई ध्यान दिँदा भक्तजनको श्रवण गर्ने परिवेश छ भने ढिलो स्वरमा विलम्बित लोकलयमा भजन कीर्तन गरिन्छ । भक्तजनको नाच्ने इच्छा भएमा रिटकलाई पटक पटक दोहोर्न्याएर द्रुत लयमा भजन गाइएको पाइन्छ । भजन गीतमा स्वभाविक रुपमा आएका अनुप्रास, अन्त्यानुप्रासले माधुर्यता थपेको छ । यो रामायण भजन विलम्बित, द्रुत अनि मध्यम गतिमा लोकभजनकै लोकभाकामा गाइएको पाइन्छ ।

रस भाव

यस भजनको मुख्य रस भक्तिरस हो । रामायणमा भक्तिधारामा भजन बगेको पाइन्छ । पुरुषोत्तम पुरुष रामचन्द्रको वीरता, धैर्यता, आदर्श पक्षको महिमा गान यस कीर्तनमा गरिएको छ । शान्त रस प्रमुख अङ्गीरस हुँदा हुँदै पनि युद्ध वर्णनमा वीर रस,

सीता विछोडमा करुण रस, जस्ता रसहरू भजनमा देख्न सकिन्छ । आध्यात्मिक भक्ति मार्गलाई अनुसरण गरिएको यस भजनमा प्रयुक्त रसहरूलाई स्पष्ट पार्न केही उदाहरण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

रामायण भजनमा शान्त रसको प्रयोग गरिएको एक हरक :

ब्रह्मा शिव इन्दादि ऋषिमुनि आए ॥

अयोध्यामा रामको दर्शन गर्न पाए ॥

ब्रह्मा शिव इन्द्रले स्तुति गर्न लाए ॥

जय जय राम भनी मङ्गलु गाए ॥

जय जय राम भनी मङ्गलु गाए ॥

जय जय राम भनी मङ्गलु गाए ॥

यस भजनको अंशमा रामले लंकामाथि विजय गरी अयोध्या फर्केपछि रामको राज्यभिषेकमा देवतागणले रामको स्तुति गर्दा ईश्वरीय प्रार्थना र खुसी भाव प्रकटित भई शान्त रस रसानुभूति भएको ।

रामायण भजनमा वीर रसको प्रयोग गरिएको एक हरफ :

पर्खाल तोडी गए, पर्खाल तोडी गएर पाले सबै मारेर,

सुरो खोसी हाने सुरो खोसी हाने हनुमान वीरले ।

यस हरूफमा रावणले अमर वर प्राप्त गर्न होम गर्न लागेको ठाउँमा हनुमान पर्खाल तोडी पुगेर रावणका पाले मादैँ सुरो खोसेर रावणलाई हान्दा हनुमानको साहस र वीरताको कारण वीर रस रसानुभूति भएको छ ।

रामायण भजनमा प्रयोग भएको करुण रसको एक हरफ :

श्रीखण्ड कपुर खरिद गरी ल्याए, फेरी ठुलो उचाको चिता बनाए,

रावण लिन सतीले मन्तरी पठाइन्, अग्नि दिन चितामा बोलाउन पठाइन् ।

शीर भेट्न घाटमा मन्दोदरी आइन्, शीर देखी पुत्रको तेही मुर्छा खाइन् ।

यस हरूफमा रावणको पुत्र इन्द्रजीतको मृत्यु भइसकेपछि सुलोचना सती जान लागेको र रावणलाई अग्नि दिन बोलाएर मन्दोदरी त्यहाँ आई मृत पुत्रको शरीर देखेर मुर्छा परेकोमा शोक स्थायी भाव बनी करुण रस रसानुभूति भएको छ ।

रामायण भजनमा श्रृङ्गार रस पनि भेटिन्छ –
देखन सीता जानका तेही हो रण भूमि,
विमानमा बसेर हेर घुमी घुमी ॥
गगनविच रामले विमान उडाए ,
राक्षस सबै मारेको सीतालाई देखाए ॥

यस भजनको हरफमा राम सीताको मिलन भई विमानमा उडेर त्यस अधिका घटनाहरूको वर्णन गर्दा सीता रामविच प्रेमभाव भएको छ । प्रेमभाव निष्पन्न भई श्रृङ्गाररस रसानुभूति भएको छ ।

निष्कर्ष

यस लोकभजनमा माथि प्रस्तुत गरिएका विभिन्न तत्वहरूको उपयुक्त संयोजन भएको छ । पौराणिक स्रोतबाट विषयवस्तु लिइएको छ । पौराणिक रामयण महाकाव्यका विषयलाई सारांशमा वर्णन गर्दै लोकशैली शिल्पमा ढालेर एउटा नवीन साहित्यिक रचना सिर्जना गरिएको, लोक सङ्गीतका विभिन्न अङ्गहरूको संयोजन गरिएको हुनाले यो एउटा सफल लोकभजनका रूपमा मुसिकोट क्षेत्रमा स्थापित छ । मुसिकोट क्षेत्रमा लोकप्रिय रहेको रामयण लोकभजन पौराणिक विषयवस्तुबाट निर्मित आध्यात्मिक भावना जगाउने धार्मिक भक्तिपरक गीत हो । यसमा श्री रामचन्द्रको महिमा र आदर्शको भजन गर्ने काम भएकोछ । लोकधर्मी भजनका विभिन्न तत्वहरूको संयोजनबाट यो भजन निकै सफल र लोकप्रिय भएको देखिन्छ । एउटा विशिष्ट लोकभजनका रूपमा यसको मौलिक अस्थित्व मुसिकोट क्षेत्रमा स्थापित छ ।

प्रारम्भमा आरती भजन गाएर सुरु गरिने यस क्षेत्रमा सगुण भजनहरूमा भगवान्का अवतारहरूको महिमा गान गरिएको पाइन्छ । यस शोधपत्रमा सगुण भजन अन्तर्गत स्वस्थानीको भजन, ध्रुवचरित्र भजन, कृष्ण चरित्र भजन र रामायण भक्ति धाराका लोकभजनको छोटकरीमा विश्लेषण गरियो । कलियुगका मानिसहरूको उद्धार र मोक्ष हरिका नामकीर्तनबाट मात्र हुन सक्छ भन्ने आध्यात्मिक सन्देश यी भजनहरूमा पाइन्छ ।

५.६ मुसिकोट क्षेत्रका निर्गुण भजनको विश्लेषण

निर्गुण भजन वैराग्य चिन्तन गीत हो । यस निर्गुण भजनमा कुनै पनि घटनाहरूको श्रृङ्खला पाईदैन । संसारको रचनामा भएका सबै वस्तुहरू अनित्य छन् । मानिसले अनित्यमय यो जीवनलाई बुझ्नु पर्दछ । यस निर्गुण भक्तिधाराले ईश्वर एक मात्र परम ब्रम्हस्वरूप परमात्मा छ , अरु सबै भ्रुठा छन् भन्ने आध्यात्मिक चिन्तनलाई अँगाल्दछ । संसारमा भएको सृष्टि त मायाजाल हो र अज्ञानले गर्दा मानिस मोहजालमा पर्दछ । तत्वज्ञानलाई बिसेर मोहजालमा फस्दा नै मानिसले पाप कर्म गर्न पुग्दछ । मानिस जन्मिदा नाङ्गो शरीर लिएर जन्मिन्छ, र मर्दा पनि त्यसरी नै जाने गर्दछ । अनित्य जन्म पाएको मानिसले जन्म पश्चात संसारी मायामोहको रसमा डुब्ने गर्दछ । मानिसले मुखले धर्मका कुरा गरे पनि मनले पाप गर्ने गर्दछ । संसारी मायाजालमा परेर मानिस जन्म मरणको चक्करमा फस्दछ । मायाजालबाट मुक्ति हुनका निम्ति संसारी मायाजालको पासोलाई चुँडालेर वैराग्य चिन्तन गर्दै परम् ब्रम्ह निराकार ईश्वरलाई प्राप्त गर्न वा मोक्ष हुने काम गर्नु पर्ने चेतना निर्गुण भजनले दिने गर्दछ । निर्गुण भजनमा सुत, नारी, नातागोता, कुटुम्बहरू त नरकका सिकार हुन्, आफ्नो भन्ने कोही छैन, जस्ता तत्वरूपी ज्ञान निर्गुण भजनका विशेषता हुन् । निर्गुण भजनमा कुनै समयावधि हुँदैन । यी भजन पौराणिक गाथाहरूको महिमा गान नभएर सार्वकालिक हुन्छन् । यस मुसिकोट क्षेत्रमा गाइने निर्गुण भजनको चर्चा गर्दा निर्गुण भजन सगुण भजनको तुलनामा कमै गाइएको पाइन्छ । सीपालु भजनेले मात्र यस्ता खालका भजन गाउने गर्दछन् । यस क्षेत्रमा गाइने निर्गुण भजनको विश्लेषण गर्ने क्रममा निर्गुण भजनमा आख्यानतत्व खासै नहुने भएकाले सारवस्तु, गीतितत्व र रसभावका आधारमा मात्र निर्गुण भजनको विश्लेषण यहाँ गरिएको छ ।

सारवस्तु

निर्गुण भजनको सुरुमै संसारी मानिसहरूलाई राम नाम भन्न आग्रह गर्दै समयले कहिल्यै नपर्खने कुरा व्यक्त गरिएकोले राम नाममा नै सत्यता रहेको बताइएको छ । मानिसले जब गर्भवासबाट मुक्त भएर यो चोला धारण गर्दछ तब उसको संसारी जीवन सुरु हुन्छ । जन्मेपछि छैटी, न्वारन, व्रतबन्ध, विवाहादि कर्म संस्कारमा मानिस रोमलिन पुग्दछ । सानो छँदा बच्चा भयो, त्यसपछि पढ लेख गर्दामै दिन बित्छ । विवाहादि कर्मपछि मानिस जञ्जालको जालमा फस्दछ । मानिसको यौवन अवस्थामा सन्तान प्राप्ति गर्न तर्फ लाग्दछ र

आफ्नै बुबा आमालाई हेला गर्न थाल्छ । ४०-४५ वर्षको उमेरमा व्यवहारले दिक्क हुँदै उमेर बित्दछ । ६०-७० वर्षको उमेरमा कठिनाइहरू बढ्दै जान्छन् भने ८० पुग्दा आँगनै दुरा देश हुन थाल्दछ । मानिसको जीवनमा कहिल्यै धर्म गर्ने तर्फ मन नलाग्नुमा उसका तृष्णाहरू नै कारकतत्व बनेर आएको हुन्छ । त्यसैले हातले काम गर्दै मुखले राम पुकार गरेमा धर्म गर्न समय चाँहिदैन । वृद्ध भएपछि तीर्थ, ब्रत गर्न नसकिने हुँदा उमेर छँदै, धर्म कर्म गर्नुपर्दछ । सुत, नारी, धन, सम्पत्ति, मर्दाको समयमा साथमा जाँदैनन् । अन्त्यमा साथमा जाने त हंस मात्र हो, त्यसैले हरि भजौ, गोविन्दमा चित्त लगाऔं भनिएको छ । जुनसुकनै कार्य गर्दा पनि हरि स्मरण गरेर तनमन गोविन्द भगवान्मा लगाइयो भने भवसागरबाट पार लाग्न सकिन्छ ।

पंडितहरू वेद पढ्दा पढ्दा थाकिसके र वेदको तत्वज्ञान नबुझेर गुणगुणाउनमा मात्र भुले । पञ्चतत्व (पृथ्वी, जल, तेज, वायु, र आकाश) ले बनेको शरीर विकारहरूले युक्त छ । पञ्चतत्व आफ्नै ठाउँमा मिल्न जाँदा प्राण निस्केर हरिलाई खोज्दै जाने गर्दछ । निर्गुण विकार रहित निराकार स्वरूपमा गएर प्राण मिल्दछ । मानिसको जन्म पाएर सत्कर्म अनि ईश्वरको ध्यान गर्न नसक्ने व्यक्ति घोर नरकमा घुम्दै जन्म र मरणको संसारी दुःख कष्टमा फस्दछ । यसर्थ संसारी मोहजाललाई त्यागेर वैराग्य चिन्तनतर्फ लाग्नु पर्ने कुरा निर्गुण भजनमा पाइन्छ ।

संसार चोला धारण गर्न गर्भवास बस्नु पर्ने र विष्टा, मुत्रादिले वेस्टित भई साँघुरो ठाउँमा कष्ट भोग्दा पीडाले आत्तिको अवस्थामा दुबै आँखा चिम्लेर दुबै हात जोडेर माताजीलाई पनि अति कष्ट दिँदै रहेको जीवले हे भगवान् मलाई यस अवस्थाबाट बाहिर निकाल्नुहोस् भन्ने प्रार्थना गर्दछ । यस्तो अवस्थामा रहेको गर्भवासीले जन्मेपछि धर्म गर्ने सोच लिएको देखी भगवान्लाई दया लागेर बाहिर निकालिदिँदा साथ च्याँहाँ गर्दै संसार देख्दा सब ज्ञान विर्सन पुग्दछ । माताको दूध पान गरी शरीरको विकास हुँदै जाँदा सांसारिक बन्न पुग्दछ । साथी भाइ इष्ट मित्र बनाउँदै जाँदा काम, क्रोध, लोभ, मोह बढ्दै जान्छ र सांसारिक जालोमा फसेर सुखभोग गर्न भनी पाप कर्म गर्न थाल्दछ । मायाको जालले डोरी लगाएपछि तत्वज्ञान नबुभ्नाले पछि पछुताउने मात्र गर्दछ । मानिस जन्मिदा नाङ्गै आउँछ र जाँदा पनि नाङ्गै जान्छ । कसैको साथमा मृत्युको बखतमा कोही जाँदैन । काल आएर एक दिन सबैलाई टपक्क टिपेर लैजान्छ । काललाई कसैले टार्न

सकदैन । हातमा कुनै शस्त्रास्त्र नलिई आउने कसले कसैलाई छाडेको छैन । थाहै नदिई टपक्क टिपेर लैजान्छ । मृत्युपछि धर्मीलाई स्वर्ग र पापीलाई नरक बास हुन्छ । मायाका जालमा फस्नाले संसार भवसागरमा डुबेको छ । पूर्वजन्ममा के थियो , पछि के हुने हो र मासिले के पाउने हो सो कुराको ज्ञान नहुँदा नित्य साधन नगरेर नरकमा पर्दछन् ।

मनुष्यले पृथ्वीमा आफ्नो पूर्व जन्मको कर्मानुसार फल भोग्न आउँछ । बिज भूत चैतन्य वीर्यमा रहेको हुन्छ । सोहीबिच शुक्र शोणित पिण्ड बनी गर्भमा आएको भाग्यमानी मनुष्य ज्ञान बुद्धिले पारङ्गत भई फुल्ने र वृद्ध हुँदा आत्मज्ञानी बनेर परम् ब्रम्हाको चिन्तन गर्दै ईश्वरीय ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु पर्दछ । पञ्चभौतिक शरीर धारण गरेको मनुष्यमा पञ्चभौतिक तत्वका सबै गुणहरू विद्यमान रहेका हुन्छन् । पाँच ज्ञानेन्द्रिय र पाँच कर्मेन्द्रियद्वारा उसका कार्यहरू सञ्चालित भएका हुन्छन् । मनुष्यले इन्द्रियहरूलाई बशमा गरी ईश्वरीय चिन्तन तर्फ लाग्नु पर्दछ । पञ्चभौतिक शरीरलाई दस किसिमका वायुले हिँडाउने गर्दछ । मरेपछि पनि नछोड्ने वायु धनञ्जय वायु हो , त्यही वायुमा मानिसको आयु अड्किएको हुन्छ । व्यान नामका वायुले मल मुत्रादि बाह्यद्वार खुलाएर बाहिर फ्याँक्ने गर्दछ । सूर्यको प्रकाश पाएर मानिस शक्तिमान बनी कार्य गर्ने गर्दछ । आत्माको आदेशले नै दस वायुहरू क्रियाशील बन्दछन् । मनुष्यको शरीरमा बीस नड, बत्तीस दाँत, सातलाख केश, मासु, मेधा, रगत, छाला, धातु, बाह्रतोला महारक्त, एक पाउ रुधिर, तिनसय आठ हाडहरू, करोडौं नाडीहरू रहेका छन् । जसले आफ्नो काम बराबर बाँडेर गरिरहेका हुन्छन् । यसरी मानिसको परमार्थिक शरीर बनेको कुरा आफै श्रीहरिले गरुडजीलाई बताउनु भएको छ । चौध भुवन, सात पर्वत, सातद्विप, समुद्र, सूर्य आदि नवग्रह, ब्रम्हाण्डमा बताएका शोडषचक्रहरू यही हाम्रो शरीरमा रहेका छन् । यसर्थ प्रातकालमा सवेरै उठेर ज्ञानीजनले शोडषचक्रको चिन्तन गर्दै परमात्माको ध्यान गर्नु पर्दछ । निशीदिन अजपा नियमपूर्वक जप्नु र जीवभाव (सासारिक भाव) त्याग्नु पर्दछ। गुरुको अर्ति अनुसार स्थिर मन गराएर षड्चक्रको ध्यान गर्दै तपस्या गर्ने मनुष्यलाई मोक्ष हुन सजिलो छ, भनिएको छ । अविनाशी प्रभुको ध्यान, भजन, गर्ने मनुष्यभव सागर तर्दछ । मनुष्यको जन्म पाप पुण्य भोग गर्न र मुक्ति हुन भएको हो । धन, सम्पत्ति, जवानी, आयु चञ्चल छन् । मानिसको जीवन छोटो छ , त्यसैले समय छँदै ज्ञान मार्ग तर्फ लाग्नु पर्ने कुरा बताइएको छ । घरमा आगो लागेपछि इनार खन्न जाने, त्यस्तै दुःखी गरिब मानिसलाई देखेर हाँस्ने व्यक्तिलाई पटमुख

भनी जान्नु पर्दछ र बुद्धिमान मानिसले आयु छोटो भएको कुरा जानेर यो पापी संसारलाई त्यागेर ज्ञान मार्गतर्फ लाग्नु पर्दछ भन्ने भाव भजनमा व्यक्त भएको छ ।

भगवान्ले मानिसलाई सांसारिक बनाएर मिथ्या चोला दिएको छ । जसको कारण धन, स्त्री, पुत्रादिमा मोहित भएर जन्म लिँदै मर्दै गर्दछन् । जुन व्यक्ति विषयादिलाई त्याग्न सक्दैन, उसको मुक्ति हुन सक्दैन । त्यस्ता व्यक्तिहरूको लागि सत्सङ्गको आवश्यकता पर्दछ । सत्सङ्गबाट मुक्तिको बाटो पहिलाउन सकिन्छ । सत्मार्गी चिन्न धेरै मुस्किल छ । जटाधारण गरेर जोगी रूप धारण गर्दैमा सत्मार्गी बन्न सकिँदैन । भ्रुठा मन्त्र पढ्ने कर्म काण्ड गर्ने होम यज्ञादि गरेर अहम् भाव देखाउनेहरू म नै कर्म हुँ, म नै ब्रम्ह हुँ जसले भन्ने गर्दछ ती व्यक्तिहरू मुठ व्यक्ति हुन् । शास्त्रादि पढेर तत्वज्ञान नजान्नेहरू त अन्धोलाई ऐनासरी हुन पुग्दछन् । शास्त्रज्ञानको खानी अगम्य अपार छ । दिव्य वर्ष शास्त्रादि पढेर पनि तत्वज्ञान पाउन मुस्किल छ । त्यसैले यस भजनमा ज्ञानलाई बुझ्न हाँसले दूध र पानी छुट्याए जस्तै गरी छुट्याउन सक्नु पर्दछ भनिएको छ । शास्त्र ज्ञानले मात्र मुक्ति मिल्दैन । आत्मज्ञान मिल्यो भने मात्र मुक्ति हुन्छ । ज्ञान दुई किसिमका छन् – वेद र विवेक । वेदबाट ब्रम्हशब्द र विवेकबाट परमब्रम्ह बनेका हुन्छन् । त्यसैले धर्म जान्ने धेरै र ज्ञान जान्ने धेरै कम हुन्छन् । सांसारिक जीवनको बन्धन भन्नु नै तेरो र मेरो भन्ने भाव हुन् । यसर्थ बुद्धिरुपी सारथीले अश्वरुपी मनलाई बशमा गराई असल कर्म गर्दै सधैं मनले परमब्रम्हालाई भजनु पर्दछ । अज्ञान नास गर्नका निमित्तसंसारका सबै प्राणीमा ईश्वर देख्ने र भक्तिभावले हरिकीर्तन गर्नुपर्दछ । संसारका प्राणीहरूमा ईश्वर देख्नेले मात्र तत्वज्ञान बुझ्न सक्दछ ।

अधि पूर्व जन्ममा पाप गर्नेहरूलाई कलियुगमा भगवान्ले मनुष्य चोला दिएका छन् । तिनै पूर्व जन्मका पापीहरूले कलियुगमा उच्च ज्ञान, पद पायो र घमण्ड लिँदै उद्योग गर्न थालेको छ । जब कलिराजा गद्दीमा बस्यो तब धर्मभक्त पुरुषहरू किनारा लगायो । कलियुगको प्रभावले बाबुविनाका सन्तान जन्मिएका छन् । जातपात, थर, गोत्र सबै हराएको छ । विवाह गरेर पाल्नुपर्ने भएकाले सो काम नगर्दा नै सजिलो भएको छ । बच्चाहरू अलपत्र रूपमा सडकमै जन्मिन्छन् र अनाथाश्रममा लगेर छाडिन्छन् । बाटोमा बच्चा जन्माएर छाड्ने नारी सधैं कन्या बन्दछिन् । यस्तो नौलो फेसन अहिले आएको छर जसबाट पाप कर्मको वृद्धि हुनाले मुक्ति पाउन गाह्रो छ । तर पनि हरिको नाम कीर्तन गरे

मात्र उनीहरूको कल्याण भई मुक्ति मिले छ भन्ने भाव यस क्षेत्रका निर्गुण भजनमा पाइन्छ ।

भाषाशैली

निर्गुण भजन वैराग्य चिन्तन गरिएको भजन गीत हो । भजनको भाषा सरल भएर पनि वैराग्य चिन्तन गरिएका कारण जटिल बन्न पुगेको छ । सिपालु र केही पठित भजनेले मात्र निर्गुण गाउने गर्दछन् । देह, आत्मा, मन, बुद्धि जन्म-मृत्यु, पाप-पुण्य जस्ता कुरामाथि चिन्तन गरिएको हुनाले सामान्य व्यक्तिका लागि निर्गुण भजन दुर्बोध्य नै लाग्दछ । लोकमा प्रचलित भएकाले लोकवासीले सहजरूपमा गाउने गरेको पाइन्छ । तापनि भाव बोधमा धेरै कठिनाइ भएको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा बोलिने स्थानीय भाषाको प्रयोग यस भजनमा हुँदा हुँदै पनि आध्यात्मिक वैचारिक चिन्तनका कारण तत्सम शब्दहरूको बढी प्रयोग भएको देखिन्छ भने तद्भव र आगन्तुक शब्दको समेत प्रयोग यस भजनमा भएको छ । लोकभजन लोक भाकामा गाउन मिल्ने भएकाले लोकलयको प्रयोग यस भजनमा गरिएको छ । निर्गुण भजनको प्रस्तुति गीतात्मक छ । स्वाभाविक रूपमा आएका शब्दलंकारले भजनको शैलीलाई सिगारेको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले निर्गुण भजन यस क्षेत्रमा गाइने अन्य भजनका तुलनामा जटिल देखिन्छन् ।

सङ्गीत

यस क्षेत्रमा प्रचलित निर्गुण भजनहरू सङ्गीतमय छन् । स्थानीय वाद्यवादन खैजडी र मुजुराको सहारा लिई यिनै वाद्यवादनको रागात्मक तालसँगै भजन लोक भाकामा गाइन्छ । यस भजनमा सुरुमा स्थायी वा रिटकको प्रयोग भएको पाइन्छ र त्यसपछि एक हरफ अन्तरा गाएर पुन रिटकको पुनरावृत्ति भएको छ । भाव परिवर्तन सँगै रिटक पनि बदलिएको पाइन्छ । यस निर्गुण भजनमा प्रयुक्त केही रिटकहरू यस प्रकारका छन् :

राम राम भनन तिम्ले,

दिन बिते भन्दैछन् यी दिन्ले ॥

ए हरि जगतै भरी,

यो संसार बनायो कसरी ॥

आ यसपाली त यस्तै भो राम,
अर्को जुनी आउने छु स्वर्गमा ॥

आउँछ मुनष्य पृथ्वीमा जन्म लिन लाई,
जन्मलिनलाई राम फल भोग्नलाई ॥
ध्यान गर्नु संभरेर गुरुलाई हेर,
प्रणाम गर्नु विधिले पूजा गरी फेर ॥
दाजु भाइ हो अभ्यास गरौ ज्ञानी बन्नलाई,
ज्ञानी बन्नलाई राम काल जान्नलाई ॥
शास्त्र ज्ञान मात्रले मुक्ति मिल्दैन,
आत्म ज्ञान मिल्यो भने त्यसलाई रोक्दैन ॥

यी रिटकहरू प्रत्येक हरफको सुरु र अन्त्यमा पुनरावृत्ति भई आएका छन् । रिटकको चरणमा प्रयुक्त अक्षरहरू बराबर पनि छैनन् तर स्वाभाविक रूपमा अन्त्यानुप्रास मिलेका छन् । लोकभजनको आफ्नो भाकामा सङ्गीतात्मक बनेका छन् निर्गुण भजनहरू । सङ्गीत प्रयोगका दृष्टिले निर्गुण भजन सशक्त र सफल छन् । निर्गुण भजन श्रव्य प्रधान हुने हुँदा प्राय विलम्बवत लयमा गाइन्छ । भक्त जनहरू नृत्य गर्न चाहेमा रिटकलाई पुनरावृत्ति गर्दै द्रुत लयमा पनि गाइन्छ ।

रस भाव

निर्गुण भजन वैराग्य चिन्तन गरिएको भक्तिमूलक गीत हो । निर्गुण भक्तिधारामा आधारित यस भजनमा आध्यात्मिक निर्गुण भक्तिभाव प्रकटित भएको छ । परमात्मा परमब्रह्म निर्गुण ईश्वरीय शक्तिको गुण, महिमा वर्णनमा शान्त रस भेटाउन सकिन्छ । शान्त रसयुक्त निर्गुण भजनको एक हरफ यहाँ प्रस्तुत छ ।

ध्यान गर्नु सम्भरेर गुरुलाई हेर,
प्रणाम गर्नु विधिले पूजा गरी फेर ॥
जप गर्नु भगवान्को मोक्ष हुनलाई,
बाटो छ है सजिलो तप गर्नेलाई ॥ ध्यान गर्नु ॥

निष्कर्ष

यस मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित निर्गुण भजनमा वैराग्य चिन्तन गरिएको छ । सृष्टिमा रहेका सबै पदार्थहरू अनित्य छन् । पञ्चमहाभूतको संयोगबाट सृष्टिको रचना भएको हो जुन विकार युक्त छन् । विकारले युक्त भएको सृष्टिमा मनुष्य लोभ, मोह, क्रोधका कारणले सांसारिक बनेको छ । मानिस सांसारिक बन्दै जन्म मृत्युको चक्रमा फसेर कष्ट भोगी रहेको छ । त्यसबाट मुक्त हुन वैराग्य चिन्तन गर्नु पर्दछ र सत्सङ्गबाट त्यो मार्ग अपनाउन सकिन्छ । जन्म मृत्युको चक्रबाट मुक्त हुने एउटा मात्र उपाय वैराग्य चिन्तन हो । सांसारिकता प्रतिको मोह त्यागेर विराग उत्पन्न हुनु नै वैराग्य हो । ब्रम्ह सत्य र जगत् मिथ्याको बोध हुनु वैराग्य हो । निर्गुण भजन सार्वकालिक हुने गर्दछन् । संसारका सबै प्राणीहरूमा ईश्वर देख्नु र निष्काम कर्म गर्दै परम् ब्रम्हाको ध्यान गर्नाले ईश्वरलाई चिन्न सकिन्छ अनि मोक्ष प्राप्त हुन्छ भन्ने आध्यात्मिक चिन्तन यस भजनमा भेटिन्छ ।

लोकभाकामा लोकभजन गाइन्छ । विचार प्रधान निर्गुण भजनले मानिसलाई तत्वज्ञानलाई बुझ्न आग्रह गर्दै पाप कर्मबाट टाढा रहन आह्वान गरेको पाइन्छ । निर्गुण भक्तिधाराको आध्यात्मिक चेत लोकवासीलाई प्रवाहित गर्दै लोकवासीलाई आनन्दता र मनोरञ्जन यी भजनले प्रदान गरेका छन् ।

अध्याय छ

उपसंहार

६.१ सारांश

अलिखित काव्यकुञ्ज नै लोकसाहित्य हुने हुँदा लोक साहित्य मौखिक परम्परामा हुर्किएको सर्वसाधारण लोकका बौद्धिक प्रयत्नहरूबाट निष्पन्न लोक अभिव्यक्ति तथा मौखिक रूपमा व्यक्ति व्यक्त हुँदै मौखिक रूपमै एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा सुरक्षित हुने लोक साहित्यलाई समाजको दर्पणका रूपमा लिइन्छ। मानिसका हृदयबाट प्रष्फुटन हुने कोमल भावनात्मक सुसेली लोक साहित्य हो । लोक साहित्यमा शास्त्रीय जटिलता नभई सरलता र सहजता हुन्छ । मानव विकासको सभ्यतासँगै स्वतन्त्ररूपमा फैलिँदै आएको लोकसाहित्य हरेक समाजको सुख दुःखले भरिएको मौलिक इतिहास हो । विभिन्न विषय र घटनामा आधारित लोक साहित्यिक रचनाहरूले नेपाली समाजलाई मनोरञ्जन मात्र होइन, आध्यात्मिक चेतना, धार्मिकपना, उपदेश र नीति शिक्षा प्रदान गर्दै अनुशासनको मार्गमा हिड्दै असल कार्य गर्ने प्रेरणा समेत दिएका छन् । आधुनिक शिक्षा र सभ्यताको नाममा भित्रदै आएको पश्चिमी संस्कृतिको प्रभावले नेपाली लोक संस्कृति ओभेलमा पर्नुका साथै लोकजीवनमा प्रचलित लोक साहित्यिक रचनाहरू समेत युवा पुस्ताबाट विस्तारै पलायन हुँदै जान थालेको आभास हुन पुगेको पाइन्छ । नेपाली लोक साहित्य र लोक संस्कृतिको उक्त ह्रासोन्मुख अवस्थातर्फ दृष्टिगत गरी समयमै यसको उचित संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने कार्यमा सक्रियता देखाउनु पर्ने आजको टड्कारो आवश्यकता देखा परेको छ । यसै सन्दर्भमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभागले स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा लोक साहित्यलाई पनि स्थान दिनु उपयुक्त कुरा हो । नेपाल एउटा बहु भाषिक, बहु सांस्कृतिक, बहु जातीय र विविध धर्ममा आस्था राख्ने मानव जातिको अमूल्य धरोहर हो । यहाँका असी प्रतिशत भन्दा बढी मानिसहरू हिन्दु धर्मावलम्बी रहेका छन् । लोकसाहित्यले लोकलाई मनोरञ्जन, धार्मिक चेतना, नैतिक शिक्षा तथा ज्ञान दिन्छ ।

मौखिक परम्पराद्वारा नै जीवन्त रहेको लोक साहित्यका विविध विधा उपविधा रहेका छन् । लोक गीत, लोककथा, लोकनाटक, लोकगाथा, गाउँखाने कथा, उखान टुक्का आदि लोक साहित्यका विभिन्न विधाहरूमध्ये लोकभजनको सम्बन्ध लोकगीत, लोकगाथा, लोकनाटक, लोकाव्यसँग नजिक रहेको पाइन्छ । लोक साहित्यका विद्वान्हरूले लोकभजनलाई लोकगीत भित्रकै ईश्वर भक्तिसँग सम्बन्धित गीतका रूपमा चर्चा गरेको

पाइन्छ । लोकभजनको गीतितत्व लोक गीतसँग, आख्यानतत्व लोक गाथासँग, काव्यतत्व लोक काव्यसँग मिल्दो रहेको पाइन्छ । अभिनय लोक नाटकमा जस्तै प्रधानतत्वका रूपमा नरहने भए पनि भजनमा स्वभाविक रूपमा नृत्य हुने गर्दछ । यसर्थ लोकभजन केवल ईश्वरीय गीत मात्र नभएर पौराणिक गाथाहरूको वर्णन गरिएको भक्तिमूलक साहित्यिक रचना पनि हो । यसको आफ्नै पहिचान लोकमा स्थापित छदैंछ ।

लोक साहित्यको क्षेत्रीय अध्ययनको क्रममा प्रस्तुत शोधपत्रमा गुल्मी जिल्ला अन्तर्गत पर्ने मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन तथा विधातात्विक विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययन सुविधाका निम्ति यस शोधपत्रलाई छ अध्ययनमा सङ्गठित गरी शीर्षकीकरण गरिएको छ । यस शोधकार्यले क्षेत्रीय स्तरमा छरिएर रहेका लोकसाहित्यिक रचनालाई संरक्षण सम्बर्धन गर्नमा मद्दत पुग्ने छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो अध्यायमा शोधपत्रको शीर्षकीकरण गर्दै शोधको प्रयोजन, विषय परिचय, समस्या कथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समिक्षा, शोधकार्यको औचित्य, सिमाङ्कन शोध विधिको रूपरेखा दिइएको छ । अध्याय एकमा उल्लेख भएका कुराले शोध कार्यलाई व्यवस्थित तरिकाले अध्ययन गर्न मद्दत पुऱ्याएको छ ।

दोश्रो अध्यायमा मुसिकोट क्षेत्रको चिनारी दिने क्रममा गुल्मी जिल्लाको सङ्क्षिप्त परिचयसँगै मुसिकोट क्षेत्रलाई चिनाइएको छ । जसमा मुसिकोट क्षेत्रको नामाकरण, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, भौगोलिकअवस्था यातयात, हावापानी, नदीनाला, जनसाङ्ख्यिक विवरण, शिक्षा तथा स्वास्थ्यको अवस्थाबारे परिचित गराइएको छ । यस क्षेत्रका धार्मिक स्थल र पुरातात्विक स्थलको चर्चा गर्दै यहाँका मानिसको धार्मिक प्रवृत्ति समेतलाई अध्याय दुईमा सङ्क्षिप्त रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

अध्याय तिनमा लोकभजनको परिचय दिने क्रममा लोकभजनको पृष्ठभूमि, लोकभजनको परिचय, परिभाषा, लोकभजनका तत्वहरू निर्धारण गर्दै लोकभजनको सामान्य वर्गीकरण गरिएको छ । यस लोकभजनको सैद्धान्तिक अध्ययनले यस क्षेत्रका भजनलाई विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

अध्याय चार मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित भजनको संकलन हो । यस अध्यायमा यस क्षेत्रमा प्रचलित सगुण र निगुण भजनहरूको सङ्कलन गरिएको छ । क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिको उपयोग गर्दै स्थानीय भजनेहरूसँग बाट भजन सङ्कलन गरिएको छ । भजन सङ्कलनको क्रममा आरती भजन, श्री स्वस्थानीको भजन, धुव्रचरित्र भजन कृष्ण चरित्र

भजन र लोकरामायणमा आधारित राम भक्ति धाराका भजनहरू र केही निर्गुण भजन सङ्कलन अध्याय चारमा गरिएको छ ।

अध्याय पाँचमा सङ्कलित भजनलाई संरचकतत्वको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । लोकभजनलाई विश्लेषण गर्ने विधातात्विक आधार कथानक, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, सङ्गीत, भाषाशैली र रस भाव जस्ता तत्वहरूलाई बनाइएको छ भने निर्गुण भजनमा वैचारिक दृष्टिकोण सशक्त भई कथानकको खासै महत्व नरहने भएकोले सारवस्तु, भाषाशैली सङ्गीतलाई मात्र आधार बनाएर विश्लेषण गरिएको छ ।

ईश्वरप्रति अनुरक्त बनी ईश्वरको गुण, महिमा तथा उपासना गरिएका तथा स्वच्छ मनोरञ्जनार्थ रचिने, गाइने, लयात्मक अभिव्यक्ति लोकभजन हो । कलियुगमा मानव जातिको मुक्ति मार्ग नै भजन कीर्तन हो भन्ने विश्वास यहाँका लोकवासीमा विद्यमान छ । नेपाली समाज धर्मपरायण छ । नेपालका ग्रामीण क्षेत्रदेखि विकसित सहरसम्म विभिन्न मठ मन्दिर तथा देवालयहरू रहेका छन् । नेपालीहरूका घर आँगन तथा पवित्र धार्मिक स्थल, मठमन्दिरहरूमा पनि लोकभजन गुन्जिने हुनाले यसको महत्व स्पष्ट हुन्छ । यस शोध पत्रको अध्याय छ सारांश लेखन हो । यस अध्यायमा शोधपत्रको सारांशलाई प्रस्तुत गर्दै शोधपत्रको प्राप्ति उल्लेख गरिएको छ ।

६.२ प्राप्ति

यस शोधपत्रको अध्ययनबाट गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनको जानकारी लिन सकिन्छ । यस क्षेत्रमा के कस्ता प्रकारका लोकभजनहरू प्रचलनमा रहेका छन् भन्ने कुराको जिज्ञासा समेत यस शोधले मेटाउने देखिन्छ । मुसिकोट क्षेत्रका प्रतिनिधि केही आरती भजन सगुण भजन र निर्गुण भजनहरूको सङ्कलन गरी तिनको विधातात्विक विश्लेषण गरिएको छ । यो शोधपत्र मुसिकोट क्षेत्रका भजनहरूको सङ्कलन गर्ने र तिनको विधातात्विक विश्लेषण गर्ने कार्यमा केन्द्रित रहेको छ ।

गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनको मूल विषयवस्तु धार्मिक नै हो । यस क्षेत्रका लोकभजनमा यहाँको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक पक्षको चित्रण पनि भएको छ । यहाँका भजनमा स्थानीय भाषाको प्रयोग भएकोले यस क्षेत्रमा प्रचलित भाषाको समेत अध्ययनमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ । स्थानीय वाद्यवादन र सङ्गीतको बारेमा समेत जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

आधुनिक भौतिकवादी विकासका कारण र पश्चिमेली संस्कृतितर्फको आकर्षण नेपाली युवा वर्गमा बढिरहेको परिवेशमा यहाँको सनातन धर्म र संस्कृति ह्रासोन्मुख हुन थालेको छ । वर्तमानमा आएर संस्कृत भाषा लोप भइसकेको अवस्था छ । यसर्थ यस शोधपत्रमा उल्लेखित भजनहरू तिनको विश्लेषणले यहाँको सनातन धर्म र संस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्धन गर्नमा टेवा पुग्ने देखिन्छ । लोकभजन भक्ति धारावाहक ईश्वरीय वन्दनाको साहित्यिक रचना हो । यसको अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषण गर्दा यस मुसिकोट क्षेत्रको भाषा-साहित्यको स्तर, लोकबोली, सांस्कृतिक, धार्मिक तथा मनोरञ्जन क्षेत्रको स्थिति आदि थाहा पाउन सकिन्छ । भजनप्रति आस्था देखाई नाच्नु, गाउनु, आध्यात्मिक चिन्तन मात्र नभई अनुशासन, नम्रता, भद्रता, प्रकट गर्नु र ज्ञान लिनु पनि हो । यसका विषयवस्तुहरूमा लोकमान्यता, सामाजिक, चालचलन, भक्तिभाव, देवगण, पितृगणमा आस्था, वैराग्य, चिन्तन, नीति तथा उपदेश, काल्पनिक लोक विश्वासका कुरा, मनोरञ्जन आदि रहनुले मानिसलाई आध्यात्मिक बन्न सहयोग पुग्ने देखिन्छ । आधुनिक भौतिक विकासले आक्रान्त बनेका मानिसको छटपटीबाट मुक्ति हुने मार्ग भक्तिमार्ग हुन सक्दछ । मानिसलाई आध्यात्मिक ज्ञान प्रवाहित गर्दै लोक कल्याणकारी कार्यमा लाग्नु पर्ने जनचेतना समेत लोकभजनले दिएको छ । यसरी यस शोधपत्रले गुल्मीको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनको अध्ययन गर्न चाहने अध्येताहरूलाई प्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याउने छ ।

सम्भाव्य शोध शीर्षकहरू

१. गुल्मीको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित तीज गीतको अध्ययन
२. मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित सराय नाचको अध्ययन
३. नेपाली लोकसाहित्यमा गुल्मीको लोकभजनको स्थान निर्धारण
४. गुल्मीको मुसिकोट क्षेत्रमा प्रचलित लोककथाको अध्ययन

सन्दर्भ सामग्री सूची

- आचार्य, गोविन्द (२०६३), राप्ती लोक साहित्य , काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- ओझा, रामनाथ र मधुसूदन गिरी (२०५८), लोकसाहित्य पूर्वआधुनिक नेपाली साहित्य र आधुनिक नेपाली निबन्ध, काठमाडौं : वाङ्मय प्रकाशन गृह ।
- काफ्ले, फणिन्द्रराज (२०४६), साहित्यका केही पक्ष, लेखक स्वयम् ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०६९), राष्ट्रिय जनगणना २०६८, सङ्क्षिप्त नतिजा, काठमाडौं: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।
- कोइराला, शम्भुप्रसाद(२०५५), लोकसाहित्य सिद्धान्त र विश्लेषण, विराटनगर : धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान
- घिमिरे, विष्णुप्रसाद (२०६९), गुल्मी धुर्कोट क्षेत्रमा प्रचलित लोकभजनको अध्ययन, त्रि.वि. ने.के. वि. मा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- चुँदाली, हरिप्रसाद (२०६३), गुल्मी जिल्लामा प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण, त्रि.वि. ने.के. वि. मा प्रस्तुत स्नातकोत्तर तह शोधपत्र ।
- जोशी, सत्यमोहन (२०१४), हाम्रो लोक संस्कृति, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- थापा, धर्मराज (२०५०), चितवन दर्पण, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प.
- थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी (२०४९),नेपाली लोकसाहित्यको विवचेना, काठमाडौं : त्रि. वि. वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- थापा, हिमबहादुर (२०७०), भजनमाला, गुल्मी : सुशिला प्रिण्टर्स, तम्घास ।
- नेपाली वृहत शब्दकोश, ने.रा.प्र.प्र., (२०४०) ।
- पन्त, कालीभक्त (२०२८), हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास, स्याङ्जा :लेखक स्वयम् ।
- पराजुली उत्तरकुमार (२०४९) हाम्रो पुरुषार्थ, गुल्मी : किरण पुस्तकालय वर्ष २९, अंक २, सम्पूर्णाङ्क ४४, वैशाख ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (दो.सं.२०६४), नेपाली लोकगीतको आलोक, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- पराजुली, मोतिलाल र जिवेन्द्रवेद गिरी (२०६८), नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा, ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

- पोखेल, भानुभक्त (२०६८), प्यूठान जिल्लाका प्रचलित लोकभजनको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण, त्रि. वि. ने. के. वि. मा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद (२०६८), केही सञ्चरण : केही विचरण, हिमाशिखर प्रकाशन ।
- पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद र सि.एन. पण्डित (२०६८), आधुनिक अनुसन्धान पद्धति, काठमाडौँ : प्रज्ञा प्रकाशन ।
- बन्धु, चुडामणि (२०५८), नेपाली लोक साहित्य, काठमाडौँ : एकता बुक्स ।
- भण्डारी, ईश्वरीप्रसाद (२०५७), गुल्मी जिल्लामा प्रचलित गाउँ खाने कथाको अध्ययन, त्रि.वि. ने.के.वि. मा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- महत, भविन्द्र (२०६०), गुल्मी जिल्लाको पश्चिमोत्तर क्षेत्रमा प्रचलित लोक गीतहरूको अध्ययन, त्रि.वि. ने.के.वि. मा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- रिमाल, प्रदिप (२०२८), कर्णाली लोक संस्कृति, काठमाडौँ : ने.रा.प्र.प. ।
- लामिछाने, कपिलदेव(२०६४), नेपाली लोकगाथाको अध्ययन,ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, गणेशप्रसाद (२०६५), चितवन भरतपुर क्षेत्रमा प्रचलित भजनहरूको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषण, त्रि.वि. ने.के.वि. मा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।
- शर्मा, जनकलाल (२०५२), जोशमनि सन्त परम्परा र साहित्य, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, रविलाल (२०५३), रविकृत रामायण (दो.सं.), वाराणसी, दुर्गा साहित्य भण्डार ।
- सिंह, सम्मर बहादुर (२०६९), ऐतिहासिक राज्य मुसिकोट र सिंह ठकुरीको सङ्क्षिप्त वंशावली, ठकुरी कला संस्कृति प्रतिष्ठान ।
- सुवेदी, राजाराम (२०५५), गुल्मीको ऐतिहासिक भ्रमलक, गुल्मी : किरण पुस्तकालय ।
- सुवेदी, हंसपुरे (२०५५), नेपाली लोक जीवन : लोक विश्वास, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

परिशिष्ट

सामग्री सङ्कलनमा सहयोगी व्यक्तिहरूको विवरण

क्र.सं.	नाम	ठेगाना	उमेर	लिङ्ग	शिक्षा	पेशा	कैफियत
१	लेखनाथ भट्टराई	बडागाउँ थुम्का	६५	पु.	साक्षर	कृषि	थुम्का भजन मण्डली, बडागाउँ
२	थानेश्वर भट्टराई	बडागाउँ थुम्का	८५	पु.	साक्षर	कृषि	
३	विष्णुप्रसाद भट्टराई	बडागाउँ थुम्का	४२	पु.	उत्तरमध्यमा	शिक्षक	
४	रामानन्द चालिसे	बडागाउँ थुम्का	५०	पु.	वि.ए., वि.एड्	शिक्षक	
५	खडानन्द भट्टराई	बडागाउँ थुम्का	६५	पु.	साक्षर	कृषि	
६	पुनाराम भट्टराई	बडागाउँ थुम्का	६३	पु.	साक्षर	कृषि	
७	केसवराज घिमिरे	बडागाउँ भराह	८६	पु.	साक्षर	ज्योतिष	भराह भजन मण्डली, बडागाउँ
८	हरिप्रसाद घिमिरे	बडागाउँ भराह	५१	पु.	साक्षर	ज्योतिष	
९	लक्ष्मण घिमिरे	बडागाउँ भराह	४५	पु.	साक्षर	कृषि	
१०	दीलिप घिमिरे	बडागाउँ भराह	४३	पु.	साक्षर	कृषि	
११	दधिराम पन्थी	हस्तिचौर	४८	पु.	एम्.ए.	शिक्षक	भजने
१२	विष्णुप्रसाद अर्याल	इशमा दर्लामचौर	४५	पु.	एसएलसी	शिक्षक	
१३	ज्ञानेश्वर चालिसे	बडागाउँ थुम्का	३०	पु.	स्नातकोत्तर	शिक्षक	सहयोगी
१४	पदम घर्ती	हस्तिचौर	४०	पु.	स्नातकोत्तर	शिक्षक	सहयोगी